

M. DA'WLETOV, D. SEYDULLAeva

**HA'ZIRGI QARAQALPAQ
TILINDE
QOSPA GA'PLER**

**NO'KIS
•QARAQALPAQSTAN•
2010**

M.DA'WLETOV, D.SEYDULLAEVA «HA'ZIRGI QARAQALPAQ TİLİNDE QOSPA GA'PLER» No'kis. «Qaraqalpaqstan» baspası—2010-jil. 176 bet.

Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' sintaksislik qurılısın tolıq o'z ishine qamtiytug'ın arnawlı monografıyalıq izertlew islengen joq. Usı jag'daylarg'a baylanıslı qospa ga'plerge qatnaslı sintaksislik u'yreniwlerde anıq bir sheshimge kelmey kiyatırǵ'an talaslı ma'seleler ko'p.

Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' qurılısın, onın' struktura-semantikalıq ha'm funksional-simantikalıq tu'rlerinin' o'zine ta'n o'zgeshelikler-in ken' tu'rde izertlew arqalı qospa ga'ptin' ta'biyatın bir qansha tolıq ashuwǵ'a mu'mkinshilik alrwǵ'a boladı.

A'sirese, bul jumusta avtorlar ta'repinen ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdi struktura-simantikalıq jaqtan dizbekli, bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'p dep u'shke bo'lip u'yreniwge ahmiyet berildi.

Jumis til qa'nigeleri, aspirantlar, joqarı oqıw orınlarının' filologiya fakultetinin' studentleri, oqıtıwshıları, magistrlar ha'm mektep mug'allimlerine arnalg'an.

Pikir bildiriwshiler:

- O. Dospanov** — *Ajiniyaz atındag'ı NMPI qaraqalpaq til bilimi kofedra bashıg'ı, filologiya ilimlerinin' doktori, professor.*
- Sh. Abdinazimov** — *Filologiya ilimlerinin' doktori, professor.*

ISBN 978-9943-346-02-4

© «Qaraqalpaqstan» baspası—2010

KIRISIW

Qaraqalpaq tilinde qospa ga'ptin' sintaksislik qurılısın tolıq qamtiytug'ın monografiyalıq izertlew jumısları ha'zirge deyin islenen joq. Qospa ga'ptin' u'yreniliwi en' da'slep mektep sabaqlıqlarınan baslanadı. Qaraqalpaq tilinin' sintaksisi boyınsha birinshi mektep sabaqlıg'ı Na'jim Da'wqaraevtin' avtorlıg'ında 1939-jılı To'rtku'l qalasında basılıp shıqtı. Onın' tolıqtırtılg'an 4-basılıwı 1949-jılı No'kis qalasında basıldı. Bul sabaqlıqta qospa ga'p quramındag'ı jay ga'plerdin' baylanısıw usulına qaray dizbekli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa bolıp eki tu'rge bo'linip u'yreniledi.

50-60-jıllarg'a kelip qospa ga'pler boyınsha ayırım izertlewshiler ta'repinen baspa so'zlerde ilimiy maqalalar ja'riyalandı. Bul jıllar ishinde K.Berdimuratovtin' «Pridatoshnie predlojeniya v karakalpakskom yazıke» (Ushenie zapiski KGPI, vıp. 1. Nukus, 1957), «Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'pler ha'm olardıń ko'rkem shıg'armalarda qollanıluwı» («A'mıwda'rya» jurn., 1982, N1), N.A.Baskakovtin' «Slojnie predlojenie v karakalpakskom yazıke» («Issledovanie po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazıkov», III, sintaksis. M., 1961), A.Qıdırbaevtin' «Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler ha'm olardıń klassifikatsiyalarıw ma'seleleri» («O'zRİAQF Xabarshısı» 1965, N2), «Qaraqalpaq tilinde dizbekli qospa ga'pler» («O'zRİAQF Xabarshısı» 1966, N1).

A'sirese qaraqalpaq tilinin' sintaksislik qurılısın ilimiy tiykarda sistemalı izertlew 1970-1990-jıllarda ken' qolg'a alındı. Bul da'wirde qospa ga'pler boyınsha M.A'wezovtin' «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'pler ha'm olardıń strukturası» degen monografiyası (No'kis, 1972), basılıp shıqtı. E.Da'wenov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'pler» degen monografiyalıq izertlew jumısların alıp bardı. Onın' izertlewinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' semantikalıq tu'rlerinen «baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'p», pısqılawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' waqıt, orn, sın, salıstırmalı, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rleri «O'zRİAQF Xabarshısı» jurnalının' 1974-1984-jıllar aralıg'ındag'ı sanlarında ha'm «bag'ının'qılı qospa ga'pla'r» boyınsha basqa da izertlewleri «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası» (sintaksis, No'kis, 1992) atlı akademiyalıq grammatikada basıldı. Sonday-aq, M.Da'wletov ta'repinen «Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' geypara teoriyalıq ma'seleleri» (No'kis, 1993) monografiyalıq izertlew jumısı basılıp shıqtı.

Ha'zirgi ko'pshilik tu'rkiy tillerinde funksional-semantikalik printsiptiykarında u'yrenilip kiyatirg'an baslawish bag'inin'qili, bayanlawish bag'inin'qili, toliqlawish bag'inin'qili, aniqlawish bag'inin'qili qospa ga'pler ha'm pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' orn, mug'dar-da'reje ha'm sebep-na'tiyje bag'inin'qili tu'rleri qaraqalpaq tilinin' faktler tiykarında toliq ra'wishte izertlengen joq. Sintaksis boyinsha ertekte du'zilgen mektep sabaqlig'ında bag'inin'qi qospa ga'ptin' aniqlawish bag'inin'qi, toliqlawish bag'inin'qi tu'rleri berilgen. Biraq, bul sabaqlıqqa berilgen eki tu'rinin' du'zilisi ha'm ma'nisi sintaksis iliminin' bag'inin'qili qospa ga'pti aniqlaw talaplarına toliq juwap bere almaydı. Ma'selen, sabaqlıqta aniqlawish bag'inin'qi ga'pke to'mendegishe aniqlama berilgen: «Anın'lawishtin' sorawına juwap beretug'in, o'z aldına baslawishi bar bag'inıwshi ga'plerdi aniqlawish bag'inıwshi g'ap deymiz». Misalı: *Qoli qıymıldag'ının'*, awzi qıymıldaydı (naqil). Toliqlawish bag'inin'qi ga'ptin' aniqlaması da usınday. Misalı: *Qulaq esitkendi*, ko'z ko'redi (naqil).

Bul berilgen ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler aniqlawish ha'm toliqlawish bag'inin'qi ga'p dep esaplang'an. Bul sıyaqlı so'zlerdin' dizbegi ha'zirgi sintaksislik izertlewlerdin' aniqlawı boyinsha ken'eytilgen aniqlawish ha'm toliqlawish dep u'yreniledi.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda bag'inin'qili qospa ga'ptin' funksional-semantikalik tu'rleri ha'zirgi u'yrenilip kiyatirg'an pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' tu'rleri menen sheklenip qalmawı tiyis. Ko'pshilik tu'rkiy tillerindegi bag'inin'qili qospa ga'ptin' 14 yamasa 15 ma'nilik tu'rlerge bo'liniw qaraqalpaq tilinin' faktleri de o'z ishine qamtıyadı. Sonlıqtan qaraqalpaq a'debiy tilinin' materialları bazasında bag'inin'qili qospa ga'plerdin' ha'r bir tu'ri funksional-semantikalik printsiptiykarında ken' izertlew obyektine alınıwı tiyis.

Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' du'zilisin, onın' struktura-semantikalik tu'rlerinin' ha'r qaysısının' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ken' tu'rde sistemalı izertlew arqalı qospa ga'ptin' ta'biyatın toliq ashiwg'a mu'mkinshilik alıwımız mu'mkin. Ha'zirgi usı izertlewge deyin qaraqalpaq tilindegi qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p, bag'inin'qili qospa ga'p dep eki tu'rde bo'linip u'yrenilip keldi. Bul jumısta qospaga'pler struktura-semantikalik jaqtan dizbekli qospa ga'p, bag'inin'qili qospa ga'p ha'm da'nekersiz qospa ga'p dep u'sh tu'rge bo'lip izertlendi. Usı sıyaqlı u'sh tipologiyalıq tu'rlerge bo'lip u'yreniw rus ha'm tu'rkiy tillerinde qa'liplesken tu'rde u'yrenilip kiyatır. Sonlıqtan qaraqalpaq tilinde de qospa ga'plerdi joqandag'ı sıyaqlı u'sh tu'rge bo'lip u'yreniwdi maqsetke muwapıq dep esapaymız.

I bap.

QOSPA GA'PTIN' GEYPARA TEORIYALIQ MA'SELELERI

§1. Qospa ga'p haqqında tu'sinik

Qospa ga'p eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' sintaksislik baylanisınan du'ziletug'in bir pu'tin sintaksislik birlik. Qospa ga'ptin' quramina kirgen jay ga'pler toliq predikativlik orayg'a iye boladi, biraq olar o'z aldına qollanilg'an jay ga'pler menen ten'be-ten' dep qaralmaydi. O'z aldına qollanilg'an jay ga'pler bir yamasa neshe so'zden quralsa da, olardan bir pikir tiyanaqlilig'i (mazmun) an'latiladi. Qospa ga'ptin' pikir tiyanaqlilig'i olar neshe jay ga'pten quralsa, sol komplekstin' bir pu'tinligi arqali bildiriledi.

Qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'plerdin' o'z aldına qollanilg'an jay ga'plerden ja'ne bir o'zine ta'n o'zgesheligi, olar qospa ga'pti du'ziw ushin grammatikalıq qurallar—bayanlawish formaları, da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, intonatsiya, orn ta'rtipi arqali baylanisıp, bir pu'tin kommunikativlik xızmet atqaradi. Olardın' quramındag'i jay ga'plerdi sol pu'tinlikten u'zip alg'an jag'dayda o'z aldına qollanilg'an jay ga'plerdey bolıp ko'ringen menen, qanday da bir ma'nilik baylanısın' u'zilgenligi bayqaladi. Misali: 1. Azanda tuw uzaqtan o'rkeshi-o'rkeshi tawlar ko'rinedi. 2. Ol joldaslarına bir na'rselerdi aytıp baqıradi, joldaslar og'an qaramaydı (O'.X.). 3. Gu'zgi batpaq gedir-budır bolıp qatıp qalıptı, sonlıqtan ju'riw ju'da' qıyın (T.Q.). Bul ga'plerdin' birinshisi o'z aldına qollanilg'an jay ga'p. Bulardag'i ayırmashılıq, o'z aldına qollanilg'an jay ga'p belgili bir pikir tiyanaqlilig'ına iye bolıp, kommunikativlik xızmeti jag'inan tek bir waqıyanı xabarlaydı. Al qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'pler mazmunı jag'inan bir-birine baylanıslı bolg'an eki yamasa bir neshe waqıyanın' birligi sipatında qospa pikir bildiredi. Demek, qospa ga'p eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' du'zilislik ha'm ma'nilik baylanisınan du'ziliw, kommunikativlik xızmeti jag'inan eki yamasa bir neshe waqıya, ha'diyseledin' bir pu'tin mazmun birligi retinde ug'unuladi.

Jay ga'pler menen qospa ga'plerdin' o'zine ta'n du'zilislik ha'm ma'nilik o'zgesheliklerin anıqlawda jay ga'pler bir waqıyanı, qospa ga'p eki yamasa bimeshe waqıyanı xabarlaydı dep qaraw barlıq jag'dayda til faktlerine

sa'ykes kele bermeydi. Ha'zirgi a'debiy tildin' ko'rkem a'debiyat ha'm publitsistikaliq stillerinde geypara jay ga'pler ko'lemi sonday ken'eyip, tu'sindiriwshi, qosimsha ma'nili konstruksiyalarg'a iye bolip keledi. Bunday konstruksiyalar feyil toplamlı, birgelkili ag'zalı, ayırmlang'an ag'zalı bolıp, qospalang'an ga'plerdin' sistemasında u'yreniledi. Kerisinshe, qospa ga'p mazmunı ha'm du'zilisi jag'ınan ju'da' qısqa, jay ga'pke uqsas bolıp ta keledi. Misalı: 1. A'rmanlardı haqıyqatlıqqa aylandıra otırıp, miynetkesh adamlar suwsız sho'listanlarga suw jetkerip atır, jan'a fabrikalar ha'm zavodlar, elektrostantsiyalar du'zip atır, atızlardın' zu'ra'a'tin arttıp atır—bızın' ma'mleketimizdin' bunnan bılay da gu'llep jasawı ushın ha'mme na'rseni islep atır (gazetadan). 2. Qarasa, to'rt kisi tawdan tas qoparıp atır (G.Q.). 3. Kelsem, ol ketip qalıptı. Bul ga'plerdin' birinshisi ko'lemi ken'eyip, intonatsiya arqalı bo'lingen bes konstruksiyadan turadı. Olar du'zilisi jag'ınan ga'plik qunımdı eske tu'siredi. Biraq, bul konstruksiyalar qospa ga'pke ta'n belgilerge iye emes. Bular ha'mmesi bir baslawıshqa qatnaslı ko'ppredikativli qospalang'an ga'pti du'zedi. Son'gı 2-3-ga'p ko'lemi (du'zilisi) qansha qısqa bolg'an menen, bulardın' u'tir arqalı bo'lingen da'slepki komponenti ga'plik belgige iye bolıp kelgen. Olardın' baslawıshı bayanlawıshın' betlik forması arqalı belgili bolıp turadı. Demek, jay ga'p penen qospa ga'ptin' bir-birinen ayırmashılıg'ı olardın' du'zilisi ha'm ma'nileri arqalı belgili boladı. Jay ga'p ko'lemi qanshama ken'eyip kelgen menen monosubyektili birlikten turadı da, qospa ga'p o'z baslawıshına iye eki yamasa bir neshe predikativlik birliktin' sintaksislik baylanısınan du'ziledi.

§2. Qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıw printsipleri

Sintaksis iliminin' son'g'ı anıqlawları boyınsha qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip kiyatırğ'an eki bo'limli klassifikatsiyasın u'shke (dizbekli, bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'lip u'yreniw tipologiyası ornı aldı. Bul bo'liniwdin' da'nekersiz qospa ga'p tu'ri rus tili biliminde o'tken a'sirdin' 50-jıllarında N.S. Pospelovtın' miynetlerinde usınıladı¹. Ol da'nekersiz baylanısta kelgen qospa ga'plerdı dizbeklinin' de, bag'ının'qılının' da quramına kirmeytug'ın qospa ga'ptin' ayrıqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri dep esaplaydı. Onın' anıqlawı boyınsha

¹ Pospelov N.S. O grammaticheskoy prirode i printsiпах klassifikatsii bessoyuznix slojnix predlojeniy. Voprosı sintaksisa sovremennogo russkogo yazıka. M., 1950, 338-354-betler.

qospa ga'ptin' quramindagi' jay ga'plerdin' bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xizmettegi so'zlerdin' qatnasiz, ma'ni ha'm intonatsiya arqali baylanisqan ga'pler da'nekersiz qospa ga'p dep qaraladi².

Qospa ga'ptin' tipologiyasin u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi waqitta rus tilinin' ilimiy miynetleri, akademiya'liq grammatikalar, joqan o'qiw ornlan ha'm mektep sabaqliqlarinda qa'li plesken tu'rde u'yrenilip kiyatur. Biraq, «Russkaya grammatika» da (1980) barliq qospa ga'pler baylaniswina qaray dizbekli qospa ga'p ha'm bag'inun'qili qospa ga'p bolip eki toparg'a bo'linedi dep ko'rsetiledi.³ Bul bo'liniw qospa ga'plerdin' dizbekli ha'm bag'indirwshi da'nekerler arqali baylanisw o'zgesheligine tiykarlanadi. Bunda dizbeklewshi da'nekerler arqali du'zilgen ga'pler dizbekli qospa, al bag'indirwshi da'nekerlerdin' qatnasinan du'zilgen ga'pler bag'inun'qili qospa ga'p dep ataladi.

Da'nekersiz baylanistagi' ga'plerdi qospa ga'plerdin' o'z aldina struktura-semantikaliq bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jillardin' aqiri ha'm 60-jillardan baslap tu'rkiy tillerinen de orn aldi. Tatar tilin izertlewshi V.N.Xangildin' tatar tilindegi qospa ga'plerdi quramindagi' jay ga'plerdin' baylanisw o'zgeshelikleri ha'm olardi bildiriwshi qurallar, sonday-aq, qospa ga'p quramindagi' ga'plerdin' du'ziliw formalarindagi' o'zgesheliklerine tiykarlanip, en' da'slep «baylag'ishli qospa ga'p ha'm baylag'ishsiz qospa ga'p» dep eki tu'rge bo'ledi⁴. Bunda «baylag'ishsiz qospa ga'p» termini rus ha'm basqa tu'rkiy tillerindegi «da'nekersiz qospa ga'p» termininin' omına qollaniladi. Bul izertlewshinin' aniqlawı boyınsha da'nekersiz qospa ga'ptin' basli belgisi retinde ritmik-melodik (intonatsiya ha'm pauza) ha'm qospa ga'p quramindagi' geybir forma ortaqliqlari bas belgi retinde ko'rsetiledi⁵.

G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plerdi grammatikalıq, semantikaliq ha'm intonatsiyaliq o'zgesheliklerine qaray: 1) da'nekersiz qospa ga'p; 2) dizbekli qospa ga'p ha'm 3) bag'inun'qili qospa ga'p siyaqli u'sh tu'rge bo'ledi⁶. Onin' aniqlawı boyınsha qospa ga'ptin' quramindagi' jay ga'plerdin' da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisqan tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p, dizbeklewshi da'nekerlerdin' baylanistınwı arqali du'zilgen

² Sonda, 343-bet

³ Russkaya grammatika. Tom II. Sintaksis. M., 1980, 462-466-betler.

⁴ Xangeldin V.N. Tatar tele grammatikasi. (Morfologiya ha'm sintaksis). Kazan. 1959, 527-bet.

⁵ Sonda, 603-bet.

⁶ Abdurahmanov G.A. Osnovi sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Tashkent, 1960, s.8. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 191-bet.

tu'ri-dizbekli qospa ga'p, bag'indirish da'neker ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zler, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlash formalari arqali baylanisip, ma'nilik jaqtan biri ekinshisin tu'sindirip, sipatlap bag'iniv joli menen baylanisqan ga'pler bag'inin'qili qospa ga'p dep u'yreniledi. Bul bo'liniv boyinsha da'nekersiz qospa ga'p da'stu'riy u'yrenilip kelgen dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rin o'z quramina aladi.

Qazaq tilindegi qospa ga'pti izertlewshi N.X.Demesinovanin' miynetinde qospa ga'pler joqaridagi' siyaqli struktura-semantikalik printsip tiykarinda u'sh tu'rge bo'linedi⁷. Bunda da da'nekersiz qospa ga'ptin' o'zine ta'n formal belgisi retinde onin' quramindagi' jay ga'plerdin' da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisivi ko'rsetiledi. Biroq, N.X. Demesinovanin' izertlewinde da'nekersiz qospa ga'ptin' semantikalik bo'linivi G'.A.Abdurahmanovtin' bo'liwinen basqasha qaraladi. Ol intonatsiyanin' ma'nilik qatnasina qaray, da'nekersiz qospa ga'plardi da'nekersiz dizbekli qospa ga'p ha'm da'nekersiz bag'inin'qili qospa ga'p dep eki toparg'a bo'ledi⁸. Bul bo'liniwidin' birinshisinin' quramindagi' jay ga'pler dizbeklewshi intonatsiya arqali baylanisip, olardin' arasindagi' ma'nilik qatnaslardin' sanaw, qarсылaslıq intonatsiyalar arqali bildiriletug'ini ko'rsetiledi. Ekinshi toparg'a qospa ga'ptin' quramindagi' jay ga'plerdin' bag'indirish intonatsiya arqali baylanisip, sebep-na'tiyje, sha'rt ha'm t.b. qatnaslardı bildiretug'in tu'rleri da'nekersiz bag'inin'qi qospa ga'p dep esaplanadi. Usı siyaqli bo'liniw A.G'.G'ulomov, M.A.Asqarovanin' avtorlig'indagi' sabaqlıqta da ko'rsetiledi⁹. Demek, tu'rkiy tillerdegi sholiw jasalg'an miynetlerde da'stu'riy u'yrenilip kiyatirg'an dizbekli qospa ga'ptin' da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisqan tu'ri qospa ga'ptin' ayrıqsha struktura-semantikalik bir tu'ri retinde qaraladi.

O'tken a'sirdin' 60-80-jillar aralig'ında tu'rkiy tilles respublikalardin' ko'pshiliginde ja'ma'a't avtor ta'repinen qazaq (Almati, 1962,1967), azerbayjan (Baku, 1971), tatar (M., 1971), xakas (M., 1975), o'zbek (Tashkent, 1976), qarashay-balkar (Nalshik, 1976), Tu'rkmen (Ashxabad, 1977), bashkir (M., 1981) ha'm t.b. tu'rkiy tillerdin' akademiya liq grammatikalari basılıp shıqtı. Bulardin' (o'zbek tilinen basqa) hesh qaysısında da'nekersiz qospa ga'p o'z aldına qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde ko'rsetilmegen. Bul bo'liniwidin' atalg'an tillerdin' grammatikalarında ko'rsetilmew sebebi tu'rkiy tillerdin' sintaksislik qunlısın u'yreniwidin' erterektegi izertlew

⁷ Demesinova N.X. Razvitie sintaksisa sovremennogo kazaxskogo yazıka. Alma-ata, 1974.s. 114.

⁸ Bul da sonda, 118-bet.

⁹ G'ulomov A., Asqarova M. Hazirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksisi. Toshkent, 1987, 224-228-betlar.

bag'darlarına tiykarlang'an bolıwı tiyis. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi qospa ga'pler boyınsha izertlewler ha'm sabaqlıqlarda da so'z etilip otırg'an da'nekersiz qospa ga'p o'z aldına qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde ha'zirge deyin u'yrenilmey kiyatır¹⁰.

German tili boyınsha qa'nige V.G.Admoni «Slojnospayannoe predlojenie v tyurkskix yazıkax» degen maqalasında tu'rkiy tillerindegi qospa ga'plerdı slojnososhinennoe predlojenie (parataksis), slojnopodshinennoe predlojenie (gi potaksis), slojnospayannoe predlojenie (gi per-taksis), sıyaqlı u'sh bo'limli paradigmag'a bo'lip u'yreniw tuwralı usınıs etedi¹¹. Bunda tu'rkiy tillerindegi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' sintetikalıq baylanıstıg'ı tu'ri «slojnospayannoe predlojenie» termini menen ataladı. V.G.Admonidin' bul ideyası M.Z.Zakiev ta'repinen quwatlandı ha'm tu'rkiy tillerindegi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' sintetikalıq tu'rinin' talastartılı pikir tuwdırıp kiyatırğ'anın esapqa alıp, ha'r bir tu'rkiy tillerinde bag'ının'qılı konstruksıyanın' o'zine ta'n ma'nisin beretug'in termini bolıwı kerek dep ko'rsetedi. Ol tatar tilindegi qospa ga'plerdin' dizbekli tu'rin buring'ısınsha tezma' kushma jo'mla', slojnopodshinennocni tagilmalı kushma jo'mla', slojnospayannoe-iyarshenle kushma jo'mla' (spayannoe predlojenie-iyarshen jo'mla') terminleri menen atawdı maqsetke muwapıq dep esaplaydı¹².

Tu'rkiy tillerindegi qospa ga'plerdı joqandag'ı sıyaqlı u'shke bo'liw ideyasınin' V.G.Admoni ta'repinen usınıs etilgenine a'dewir waqıt bolsa da, M.Z.Za'kievtin' basqa tu'rkiy tillerinin' sintaksislik qurılısın izertlewshiler ta'repinen aytilg'an ken' maqullawshı pikirler ko'rinbeydi. Tek A.N.Kononov «Aktualnie problemi tyurkskogo yazıkax» degen maqalasında V.G.Admonidin' bul ideyasın M.Z.Za'kievtin' quwatlag'anı ha'm sını ko'zqaras penen rawajlandırılğ'anı aytiladı¹³. Sonday-aq, M.İ.Sheremisina ha'm T.A. Kolosovanın' miynetinde de sintetikalıq baylanıstıg'ı bag'ının'qılı qospa ga'p tuwralı V.G.Admoni ta'repinen ornılı termin usınılg'an dep ko'rsetiledi¹⁴. Biraq usı orında mına jag'daydı da esapqa alg'an maqul. Qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri retinde usınılg'an

¹⁰ Qıdırbaev A. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler ha'm olardı klassifikatsiyalaw ma'seleleri. «O'zRIAQQ Xabarshısı», 1965, №2, 74-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 393-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (sabaqlıq). No'kis, 1996, 248-bet.

¹¹ Admoni V.G. Slojnospayannoe predlojenie v tyurkskix yazıkax. «Sovetskaya tyurkologiya», 1982, №3, s.35.

¹² Zakiev M.Z. Aktualnie problemi slojnix predlojeniy v tyurkskix yazıkax. «Sovetskaya tyurkologiya», 1983, №3, s.29-38.

¹³ Kononov A.N. Aktualnie problemi tyurkskogo yazıkoznaniya. «Voprosi yazıkoznaniya», 1984, №6, s.5.

¹⁴ Sheremisina M.İ., Kolosova T.A. Osherki po teorii slojnogo predlojeniya. Novosibirsk. «Nauka», sibirskoe otdelenie, 1987, s.95.

«slojnospayannoe predlojenie» termini da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'ptin' sintetikaliq baylanistag'ı (birikpeli baylanistag'ı) tu'ri retinde tu'rkiy tillerinin' ha'mmesinde derlik aniqlang'an. Bunda bag'inin'qılı ga'ptin' bayanlawishın du'ziwshi grammatikalıq qurallar bayanlawish penen birigedi ha'm bag'inin'qılı ga'p penen bas ga'ptin' tıg'ız baylanislılıg'ın bildiredi. Sonın' menen qatar, bag'inin'qılı ga'ptin' predikativlikke iye ekenligin ta'minlep, bas ga'pten intonatsiya arqalı bo'linip ayıladı. Uliwma bag'inin'qılı qospa ga'ptin' sintetikaliq tu'ri «slojnospayannoe predlojenie» termini menen atalg'an menen, formallıq jaqtan o'zgeshelikke iye bolsa da, semantikalıq jaqtan bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'ri menen birdey bolıp keledi. Misalı: 1. Ku'n ayaz edi, sol sebepli ol qalın' kiyingen. 2. Ku'n ayaz bolg'anlıqtan, ol qalın' kiyingen. Bul ga'pler du'zilislik jaqtan o'zgeshelikke iye, al semantikalıq jaqtan birdey. Bulardag'ı formallıq o'zgeshelik, birinshi ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'ındırıwshı da'neker arqalı baylanısıp, analitikalıq baylanistag'ı bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zedi. Ekinshi ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'inin'qılı ga'ptin' sintetikaliq formadag'ı bayanlawishı arqalı baylanısқан. Bulardın' ekewinde de bag'inin'qılı ga'p bas ga'pti sebep ma'nisinde sıpatlaydı. Bulardag'ı ayırmashılıq olardın' du'zilisinde ko'rinedi de, semantikalıq jaqtan ayırmashılıq joq. Sonlıqtan, bul ga'plerdin' ekewin de basqa termin menen atamay, buring'ısınsha bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli ha'm da'nekersiz tu'ri dep bo'lip u'yreniw ju'da' onnlı boladı. Bag'inin'qılı qospa ga'plerdı usı sıyaqlı eki tu'rge bo'lip u'yreniw en' ko'rnekli tu'rkologlardın' miynetlerinde tu'rkiy tillerinin' faktleri tiykanında qa'liplesken tu'rde durıs ko'rsetilgen¹⁵.

Sunday-aq, 1971-jılı iyun ayında Leningrad qalasında o'tkerilgen V tyurkologiyalıq konferentsiyanın' til seksiyasında da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'pke amalg'an bir neshe bayanatlar ha'm xabarlar tın'lanıp, bunda bag'inin'qılı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallar, bag'inin'qılı qospa ga'p komponentlerinin' baylanısw usılına qaray, da'nekerli, da'nekersiz ha'm qatnaslıq bag'inin'qılı qospa ga'p bolıp bo'liniwi, du'zilislik jaqtan sintetikaliq, analitikalıq ha'm analitika-sintetikaliq tu'rlerge ajratılıwı ha'm olardın' komponentleri arasındag'ı semantikalıq o'zgeshelikleri bayanat, xabarlarda ken' tallaw jasaw arqalı biraz aniqlandı¹⁶.

¹⁵ Kononov A.N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. M-L., 1956, s.514-538; Nekotore tipı bessoyuznogo slojnopodshinennogo predlojeniya v turetskom yazıke. «Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov». Ч.III. Sintaksis. M., 1961, s.225-226; Shiraliev M.Sh. Zаметki o slojnopodshinennom predlojenii. «Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №4, s.13-14; Abduraxmanov G.A. Osnovi sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekского yazıka. Tashkent, 1960, s.49-50; Zakiev M.Z. Nekotore voprosi formirovaniya slojnopodshinennix predlojeniy. «Sovetskaya tyurkologiya», 1972, №2, s.23-31.

¹⁶ «Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №3-4. s.132-140.

Son'g'i vaqitlardag'i qospa ga'plardi izertlewshilerdin' miynetlerinde qospa ga'plardi klassifikatsiyalawda biraz aniq printsiplerdin' usinilg'ani ko'rinedi. Qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'selelerin izertlewge arnalg'an. M.İ. Sheremisina ha'm T.A. Kolosovanın' miynetinde rus tilindegi qospa ga'pti klassifikatsiyalawda to'mendegi u'sh printsi pke tiykarlanadı: 1) Qospa ga'ptin' quramındağ'ı predikativlik birliklerdin' da'nekerli (yamasa da'nekersiz) baylanısta keliwi arqalı bo'liniwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz bolıp ekige bo'linedi; 2) qospa ga'plerdin' quramına kirgen predikativlik birliklerdin' dizbekli ha'm bag'inın'qılı bolıp qarama-qarsı qoyılıwi. Usig'an baylanıslı qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p ha'm bag'inın'qılı qospa ga'p bolıp bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'inın'qılı bo'leginin' pu'tin bas ga'pke yamasa onın' bir ag'zasına qatnasılığ'ı esapqa alınadı¹⁷. Bul u'shinshi printsi p, tiykarınan, bag'inın'qılı qospa ga'ptin' funktsionallıq-semantika bo'liniwin belgileydi. Qospa ga'plerdin' atalg'an printsipler tiykarında bo'liniwi olardın' du'zilislik, struktura-semantikalıq tipologiyasın anıqlawdag'ı tiykarğ'ı belgileri (printsipleri) retinde qaraladı. Qospa ga'pler joqarda atalg'an u'sh printsi p tiykarında dizbekli qospa ga'p, bag'inın'qılı qospa ga'p ha'm da'nekersiz qospa ga'p bolıp u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipler boyınsha dizbekli qospa ga'ptin' du'zilisi biraz aniq. Onın' quramına kirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanıslı, bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp baylanıladı. Olardın' komponentleri arasındağ'ı ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ha'm jay ga'plerdin' baylanıslıw ma'nisine qaray anıqlanadı. Bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'pler bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları, bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanıslı, biri ekinshisin tu'sindiriw, sıpatlawshı bag'inın'qılı baylanısta birigedi. Onın' quramındağ'ı jay ga'plerdin' biri bag'inın'qı, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) ga'p wazıypasın atqaradı. Sonlıqtan, bul sıyaqlı ga'pler bag'inın'qılı qospa ga'p dep ataladı. Qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p dizbekli ha'm bag'inın'qılı qospa ga'plerden da'nekersiz ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya arqalı baylanıslıw menen ayırılıp turadı. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'pler ma'nilik jaqtan intonatsiya, bayanlawısh formaları ha'm geypara leksikalıq qurallar arqalı birigedi.

Qospa ga'plardi atalg'an printsipler tiykarında u'yreniw olardın' du'zilislik (formalıq) ha'm semantikalıq o'zgesheliklerin anıqlawda teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan bir qansha qolaylılıq tuwdıradı. Sonlıqtan, qospa ga'plardi aldag'ı waqıtları izertlewde atalg'an printsipler tiykarında

¹⁷ Sheremisina M.İ., Kolosova T.A. Korsetilgen miyneti, 96-97-betler.

onin' tipologiyasın joqarıdag'ı sıyaqlı u'shke bo'lip u'yreniw oqıw-oqıtiw jumıslarında teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan maqsetke muwapıq keledi.

Qospa ga'p ha'm onin' jay ga'plerge qatnası

Tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'miynlewshi ga'p kategoriyası da'stu'ri u'yreniw boyınsha jay ga'p ha'm qospa ga'p bolıp bo'linedi. Jay ga'p du'zilisi jag'ınan bir yamasa bir neshe so'zlerdin' predikativlikke iye bolıp keliwinen du'zilip, qarım-qatnaslıq xızmeti boyınsha belgili bir pikir tıyanaqlılıg'ına iye bolg'an waqıya, ha'diyselerdi xabarlaydı. Qospa ga'p eki yamasa bir neshe predikativlik birliklerdin' sintaksislik baylanısınan du'zilgen eki yamasa bir neshe waqıya, ha'diyselerdin' bir pu'tin mazmun birligin an'latadı. Jay ga'pler ko'lemi qanshama ken'eyip, qospalanıp kelgen menen, bir predikativlik birliktin' orayınan turadı. Qospa ga'ptin' komponentleri ha'r qaysısı o'z baslawishına iye bolıp keledi yamasa bayanlawish forması arqalı belgili bolıp turadı.

Qospa ga'ptin' predikativlik birlikleri bir ulıwmalıq ortaқ baslawishqa iye bolıp keliwi de mu'mkin. Bul jag'day, ko'binese dizbekli ha'm da'nekersiz qospa ga'plerge qatnaslı boldı. Qospa ga'ptin' bul tu'ri ortaқ baslawishlı bolıp kelgende, sırtqı modelleri jag'ınan bir neshe bayanlawishlı jay ga'plerge usaydı.

Sonlıqtan qospa ga'p penen jay ga'plerdin' o'z ara bir-birine uqsaslıg'ı ha'm geypara jay ga'plerge qatnası ma'selesine toqtap o'tiwge tuwra keledi.

§3. Ko'p predikatlı jay ga'pler ha'm onin' qospa ga'pke qatnası

Ko'p predikatlı jay ga'pler bayanlawish formalarınun' bildiriliwi, intonatsiyası ha'm da'nkerler arqalı baylanıswı jag'ınan ortaқ baslawishlı dizbekli ha'm da'nekersiz qospa ga'plerge uqsas bolıp keledi. A'sirese, jay ga'plerdin' bayanlawishları anıqlıq meyilden bolıp o'zine qatnaslı so'zler menen ken'eyip kelgende, bayanlawishlan sol meyil formalarında kelgen dizbekli qospa ga'plerden ajratıwda a'dewir qıyınshılıqlar ushırasadı. Sonlıqtan bul eki sintaksisilik konstruksiyanı bir-birinen ajratıwda izertlewshiler ta'repinen ha'r tu'rli pikirler usınıladı.

Bir baslawishqa ortaqlasqan ko'p predikatlı ga'pler ha'zirgi rus tilinin' ilimiy miynet ha'm grammatikalarında qospa ga'p dep u'yreniledi.¹⁸ Usı sıyaqlı ko'zqaras M.İ. Sheremisina, T.A.Kolosova bir baslawishqa

¹⁸ Beloshapkova V.A. Slojnoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. M., izd-vo «Prosvetzenie». 1967, s. 30-34; Russkaya grammatika. T.II. Sintaksis. M. «Nauka», 1980, s. 462.

ortaqlasqan ko'p bayanlawishli ga'plerdi jay ga'p te, qospa ga'p te emes, ayrigsha monosubyektili polipredikativli konstruksiya dep esaplaydi.¹⁹ Tu'rkiy tillerde A.N.Baskakov, X.G.Nigmatov, K.M.Abdullaev ha'm t.b. izertlewshilerdin' miynetlerinde de so'z etiledi.²⁰ Bul izertlewshiler ko'p predikatli jay ga'pler menen qospa ga'plerdin' bir-birinen ayirmashilig'in ko'rsetiwde olardin' monopredikativlik ha'm poli predikativlik belgilerin esapqa aladi. Bir uliwmalıq ortaqlaslawishqa iye bolg'an poli predikativli du'zilisteги ga'plerdi qospa ga'p, monopredikativli oraydan du'zilgen ga'plerdi jay ga'p dep esaplaydi. Sonun' menen qatar, olardin' ayirmashilig'in ko'rsetiwde birgelkili bayanlawishlardın' semantikalıq jaqtan o'z-ara jaqın, birgelkilikti bildiriw ha'm bir grammatikalıq formada keliwine tiykarlanadi. Egerde ortaqlaslawishli ga'plerdin' bayanlawishları ha'r tu'rli waqiyalardı bildiriw kelse, bunday jag'dayda olar birgelkili ag'zalı jay ga'p emes, bir baslawishqa ortaqlasqan ko'p poli predikativli qospa ga'p bolıwı mu'mkin deydi.

N.T.Sauranbaev ortaqlaslawishli qospa ga'pler menen ko'p predikatli ken'eytilgen jay ga'plerdin' ayirmashilig'in to'mendegishe bayan etedi: «Qospa ga'ptin' ha'r bir komponenti ha'r tu'rli pikir an'latıwı ha'm olardin' arasında pawza isleniwi menen birgelkili ag'zalı jay ga'plerden ayınlıw turadı» dep ko'rsetedi.²¹

F.Kamalov ko'p predikatli jay ga'pler menen qospa ga'plerdin' ayirmashilig'in bayanlawish quramının' ken'eyip keliw yamasa ken'eyip kelmew o'zgesheligine, baslawishının' bolıw ha'm bolmawına qaray anıqlaydi. «Baslawishı ulıwma ortaqlaslawishli jay ga'plerdin' bayanlawishları bir-birine janba-jan jaqın kelse, keyingi bayanlawish sostavsız bolıp, ol ken'eytilmese ha'm o'z aldına baslawishına iye bolmasa, onday ga'plerdi birgelkili bayanlawishli jay ga'plerdin' qatarına kirgiziw mu'mkin. Al bayanlawishları bir-birinen uzaqlasıp, keyingi bayanlawish o'z quramındaг'ı so'zler menen aldın'g'ı bayanlawishtan ajratılса, yaki sol bayanlawish o'z aldına bayanlawishına iye bolsa, bunday ga'pler qospa ga'p sıpatında iye boladı. Keyingi bayanlawish o'zine ta'n baslawish penen ta'miyinleniwi ushın aldın'g'ı ga'ptin' baslawishı almasıqtan basqa so'z shaqaplarınan bolıwı sha'rt» dep ko'rsetedi.²²

¹⁹ Sheremisina M.I. T.A. Kolosova. Osherki po teorii slojnogo predlojeniya. Novosibirsk, «Nauka», 1987, s.84.

²⁰ Baskakov A.N. Predlojenie v sovremennom turetskom yazıke. M., izd-vo «Nauka», 1984, s. 130; Nigmatov X.G. i dr. Struktura predlojeniya i aktualnie voprosi sintaksisa tyurkskix yazıkov. «Sovetskaya tyurkologiya», 1984, №5, s. 7; Abdullaev K.M. Problema sintaksisa prostogo predlojeniya v azerbaydjanskom yazıke. Baku, «ELM», 1983, s.110.

²¹ Sauranbaev N.T. Osnovnie sposobi svyazi sostavnix shastey slojnopodshinennogo predlojeniya. «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov». Alma-Ata, 1958, s. 112.

²² Kamalov F. Kushma gapiarga doir masalalar. Toshkent, 1955, 203-b.

G'.A.Abdurahmanov da'nekersiz qospa ga'pler menen birgelkili ag'zali jay ga'plerdin' ayirmashilug'in aniq baslawishinin' boliv-bolmawi menen sapatlaydi. «Da'nekersiz qospa ga'plerdı du'zetug'in ga'plerdin' ha'r qaysısı, eger olar eki sostavlı ga'p bolsa, baslawishi bolıwı sha'rt. Uliwmalıq (ortaq) baslawishi bolg'an konstruksiyalar,olar qanshama ken'eyip kelmesin, qospa ga'pti du'ze almay, birgelkili ag'zali jay ga'p boladı» deydi.²³

N.Z.Gadjieva birgelkili bayanlawishli jay ga'pler menen dizbekli qospa ga'plerdı bir-birinen ajiratiwda to'mendegi belgilerdi usınadı: «Birgelkili bayanlawishtın' ken'eyip keliw da'rejesi; ma'ha'llerge qatnası, birgelkili bo'leklerdin' du'ziliwinde leksikalıq qurallardın' roli, da'nekerlerdin' ma'nisi, intonatsiyalıq pu'tinlik ha'm basqalar».²⁴ Bul belgilerge iye bolg'an sintaksislik konstruksiyalardı dizbekli qospa ga'p dep qaraydı.

E.V.Sevortyan ortaq baslawishlı birgelkili feyil bayanlawishlardın' semantikalıq jaqtan bir ma'nige barabar, jiyintiqlanıw yamasa jiyintiqlanbaw o'zgesheliklerin esapqa aladı. Eger de birgelkili feyil bayanlawishlar bir ma'nige barabar, jiyintiqlanıw kelse, birgelkili bayanlawish boladı. Al olardın' ma'nisin bir so'zge barabar jiyintiqlap beriwge bolmasa, olar dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay g'pler dep qaraladı.²⁵

Dizbekli qospa ga'p komponentlerinin' ortaq baslawishqa iye bolıw ma'selesi qazaq, qırg'ız, qaraqalpaq tillerindegi bir qatar oqıw quralları ha'm izertlewlerde de so'z etiledi.²⁶ Biraq, bul jumslarda dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerinin' bir baslawishqa ortaqlasıwı barlıq jag'dayda birdey emes ekenligi eskertiledi.

Ko'p predikatlı jay ga'pler menen dizbekli qospa ga'plerdı bir-birinen ajiratiwda A.Z.Abdullaev ha'm İ.X.Axmatovtın' miynetlerinde anıq pikirler aytiladı. Bul izertlewshilerdin' pikiri boyınsha: «Eger birgelkili bayanlawishlar bir baslawishqa qatnaslı bolsa, onda ekinshi predikativlik oray payda bolmaydı. Jay ga'plerdin' birgelkili bayanlawishları qanshama ken'eyip kelgen menen,olar jay ga'ptin' ramkasınan shug'ıp kete almaydı. Eger olardın' ekinshi bir bayanlawishi basqa baslawishqa qatnaslı bolıp kelse g'ana jan'a predikativlik oray-dizbekli qospa ga'p du'ziledi»²⁷ deydi.

²³ Hozirgi o'zbek adabiy tili. II.Sintaksis. Toshkent. «Fan», 1966, 365-b.

²⁴ Gadjieva N.Z. Kriterii videleniya pndatoshnix predlojeniy v tyurkskix yazıkax. —«Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov», Alma-Ata, 1958, s. 42.

²⁵ Sevortyan E.V. K semosiologisheskim voprosam slojnogo predlojeniya v tyurkskix yazıkax.—«Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №4, s. 25.

²⁶ Balaqaev M., Qordabaev T. Hozirgi Qazaq tili. Sintaksis. Almatı, 1966, 149-b.; Murataliev M. Qırgız tilindegi tataal soylemder. Frunze, 1981, 27-b.; Qıdırbaev A. Qaraqalpaq tilinde dizbekli qospa ga'pler. «O'zSSRİA Karakalpakstan Filialının' Xabarshısı», 1966, №1, 86-b.

²⁷ Grammatika karashaevı-balkarskogo yazıka. Nalshik, izd-vo «Elbrus», 1976, 520-b.

Bul siyaqli pikir bir baslawishli bolip kelgen ko'p predikatli ga'plerdı polipredikativli ga'plerden ajratıwda bir qansha anıq sheshimge alıp keledi. Bizin' bul izertlewimizde usı siyaqli pikir na'zerde tutılıp, yag'niy ko'p predikatli ga'pler bir baslawishli bolıp kelse jay ga'p, al ko'p baslawishli bolıp kelse qospa ga'p dep qaraladı.

Haqıyqatında, ko'p predikatli feyil bayanlawish jay ga'plerdin' quramında bir baslawishqa qatnaslı bolıp, onun' birgelkili is-ha'reketin bildiredi. Sonlıqtan ortaqlıq baslawish, tiykannan, ko'p predikatli feyil bayanlawishli jay ga'plerge ta'n boladı. Egerde bul printsip buzıl'gan jag'dayda, yag'niy bir sintaksislik konstruksiyanın' quramında eki yamasa bir neshe bayanlawish ha'r qaysısı ayırım baslawishtın' is-ha'reketin bildiriıp, tolıq predikativlik oraydan du'zilse, yamasa ulıwmalıq baslawishtın' ornına almasatug'ın almasıq baslawish son'g'ı komponente qollanılsa, bunday jag'dayda qospa ga'ptin' strukturasin du'zedi. A'l'bette, geyde dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri ortaqlıq baslawishli bolıp ta keledi degen pikirdi dizbekli yamasa da'nekersiz qospa ga'pler ushın pu'tkilley biykarg'a shig'arıw'ga bolmaydı. Ortaqlıq baslawishtı biykarlaw, ko'binese bayanlawishi betlik emes feyillerden bolg'an bag'ının' qılı qospa ga'plerge qatnaslı bolıp keledi. Ma'selen, qaraqalpaq tili materiallarında to'mendegi sintaksislik konstruksiyalardag'ı eki yamasa bir neshe bayanlawishlardı bir baslawishqa ortaqlastırııp, birgelkili ag'za dep qaraw'ga bolmaydı: 1. Asan karta bilmeydi eken, *ol* sonda da otırıp qaldı (S.Saliev). 2. Qoylar qoldan jem jegen qulınday u'yirse edi, ko're sala man'ırastı (O'.Xojaniyazov).

Bul misallarda da'slepki ga'pte eki baslawish, eki bayanlawish anıq ko'rinip kelgen. Biraq bul baslawishlar birinde atlıqtan, ekinshisinde sol atlıqtın' ornına qollanılatug'ın *ol* almasıg'ınan bolg'an. Bul da'nekerli qospa ga'ptin' son'g'ı komponentindegi almasıq baslawishtı qollanbay ayırıw'ga da boladı, onun' ga'plik ma'nisi ha'm du'zilisine kemislik kelmeydi. Belgili pikir bildiriwi jag'ınan kommunikativlik ma'nisin saqlaydı. Eger bul ga'plerdin' baslawishi konkret ko'rinip kelmegen jag'dayda, bir baslawishqa ortaqlasqan birgelkili feyil bayanlawishli jay ga'plerge o'tip ketkendey bolıp ko'rinedi. Sonlıqtan, ortaqlıq baslawishli qospa ga'plerde onun' ekinshi komponentinde almasıq baslawishtın' anıq ko'rinip turıwı sha'rtlıdey seziledi. Ekinshi ga'ptegi bayanlawishlar da ortaqlıq baslawishqa iye bolıp kelgen. Biraq bulardı bir baslawishqa ortaqlasırına qaray birgelkili ag'za dep qaraw'ga bolmaydı. Sebebi, bul bayanlawishlar baslawishtın' ha'r turli is-ha'reket, waqıyaların bildiredi. Sonlıqtan bunday ga'plerde ekinshi komponentte ortaqlıq baslawishtın' ornına almasatug'ın *olar* almasıg'ın qoyıp ayırıw'ga boladı.

Qospalang'an ga'plerdin' quramundag'ı birgelkili feyil bayanlawishlar bir baslawishtin' birgelkili is-ha'reketin bildiredi. Olardın' birgelkili bayanlawishlan semantikalıq jaqtan birgelkilikti bildirip, o'z-ara sinonimlik yamasa antonimlik qatardı du'zedi, yaki bir baslawishtin' is-ha'reketlerinin' bir waqıtlı yamasa waqıtlıq izbe-izligin bildiredi: 1. Olardın' usı is haqqında aytısıp baraturg'anlıg'ın qulag'ım menen *esittim*, biraq qaran'g'ıda kimler ekenligin *ayıra almadım* (J.Saparov). 2. Buring'ı klasslas doslanmnan Ermekti *izledim, taba almadım* (Sh.Seytov). 3. Xan onun' danalıg'ına *unatqanlıq keyip bildirdi*, biraq *u'ndemedi* (T.Qayıpbergenov). 4. Qız qula du'zge *ko'z saldı*, ja'n-jag'ına jaqsılap *qarap shıqtı* (J.Aymurzaev). 5. Aydana ornunan o'rre *turdı da*, dalag'a *shıg'ıp ketti* (O'.Xojaniyazov).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde birgelkili bayanlawishlar bir baslawishqa ortaqlasqan. Olardın' bayanlawishları ma'nilik jaqtan bir-birine jaqın, birgelkilikti bildiredi. Ma'selen, da'slepki eki ga'ptin' birinshisindegi eki bayanlawish ko'lemi ken'eyip, ga'p sıyaqlı bolıp kelgen. Biraq olar bir baslawishtin' bir waqıtta bolg'an birgelkili is-ha'reketin bildirip, ma'nilik jaqtan o'z-ara antonimlik qatardı du'zedi. Ekinshi, u'shinshi ga'plerdegi bayanlawishlar da bir baslawishtin' antonimlik qatnastag'ı is-ha'reketin bildiredi. To'rtinshi ga'ptegi birgelkili bayanlawishlar ma'nileri bir-birine jaqın, sinonimlik qatardı du'zip kelgen. Al en' son'g'ı ga'ptegi birgelkili bayanlawishlar sinonimlik yamasa antonimlik qatarlardı du'ze almaydı. Olar tek bir baslawishtin' is-ha'reketlerinin' waqıtlıq izbe-izligin g'ana bildiredi.

Qaraqalpaq tilindegi geypara izertlewlerde²⁸ monosubyektili to'mendegi sıyaqlı ga'pler dizbekli qospa ga'p dep qaraladı: 1. Ol endi keyin qayıtw'g'a in'g'aylastı ha'm basqa bag'dar menen qayıwdı ko'zde tutı (J.Seytnazarov). 2. Ol jas baliqshı ekenin jurta sezdirmeyin dep ayag'ın apır-tapır basıp edi, tayıp tu'sip jig'ıldı, sonda da jelge qaray jatqan jerinen ushıp turdı (O'.Ayjańov). 3. Ma'spatsha yarıdın' tilin almadı, so'zine qulaq salmadı, yarıdın' aytqan so'zine kewili onun' barmadı («Ma'spatsha»). 4. Amanlıq jılayjaq edi, ko'zine jas kelmedi, so'yleyjaq edi, dawısı shıqpay buwlıqtı (T.Qayıpbergenov).

Bul keltirilgen ga'plerdin' ha'mmesi de dizbekli yamasa da'nekersiz qospa ga'ptin' talabına juwap bermeydi. Bul ko'p predikatlı ga'pler bir baslawishqa ortaqlasıp kelgen birgelkili bayanlawishlı jay ga'plerdin' strukturasını du'zedi. Bunda da'slepki eki ga'ptegi birgelkili bayanlawishlar ko'lemi qanshama ken'eyip kelse de, o'z aldına ayırım-ayırım baslawishına iye emes, tek *ol* almasıg'ınan bolg'an bir baslawishtin' birgelkili is-

²⁸ Qıdırbaev A. Qaraqalpaq tilinde dizbekli qospa ga'pler. «O'zSSRIAQF Xabarshısı», 1966. №1. 85-86-betler.

ha'reketin bildiredi. Al son'g'ı 3-4 ga'plerdegi ko'p predikatlı ga'plerdin' bayanlawış komponentleri mazmunı jag'ınan bir ma'nige barabar jıyınıtıqlanıp, «Ma'spatsha tın'lamadı», «Amanlıq jılamadı da, u'ndemedi de» degen bir jay ga'ptin' mazmunın beredi. Bul sıyaqlı birgelkili ag'zalı ga'plerdin' bir ma'nige barabar jıyınıtıqlanıp keliwi tuwralı E.V.Sevortyanın' jumısında obyektiv pikirler bayan etiledi.²⁹

Demek, ortağ baslawışlı qospa ga'plerdi ko'p predikatlı jay ga'plerden ajratıwda to'mendegishe juwmaqqa keliw mu'mkin:

1. Qospa ga'plerdin' bayanlawışları, tiykarınan, ha'r qaysısı o'z baslawışına iye bolıp, en' kemi eki yamasa bir neshe predikativlik birliktin' orayınan du'ziledi. Eger de qospa ga'ptin' komponentleri ortağ baslawışlı bolıp kelgen jag'dayda, da'slepki komponenttin' baslawışlı atlıq so'zden bolıp, son'g'ı komponente onın' ornına qollanılatug'ın almasıq baslawış anıq ko'riniw turıwı tiyis yamasa ayırım jag'dayda stillik talapqa ılayıq tu'sirilip ayıladı. Bunday jag'dayda qospa ga'ptin' komponentleri ko'lemi ken'eyip ken'eytilgen ga'p formasında keledi. Al, ko'p predikatlı jay ga'plerdin' bayanlawışları bir baslawıştıñ is-ha'reketin bildiredi, olardıñ ha'r bir komponentin sol birgelkilikten ayırıp, ayırım-ayırım baslawış qoyıp ayıwıg'a bolmaydı.

2. Qospa ga'ptin' komponentleri ga'plik intonatsiyag'a iye boladı. Biraq, olar o'z aldına bir pu'tin kommunikativlikti bildirmesten, pu'tin qospa ga'p tu'rinde tıyanaqlı pikir bildiredi. Birgelkili feyil bayanlawışlar eki komponentli ha'm ko'p komponentli bolıp, sanaw intonatsiyası arqalı baylanısadı. Sanaw intonatsiyası arqalı du'zilgen qospa ga'pler ju'da' az qollanıladı.

3. Qospa ga'ptin' bayanlawışları bir baslawışqa ortaqlasıp kelgende, onın' ha'r tu'rli is-ha'reketin bildiredi ha'm ma'nilik jaqtan da sol is-ha'reketke qatnaslı ha'r tu'rli waqıya an'latadı. Al ko'p predikatlı jay ga'pler de bir baslawıştıñ ha'r tu'rli is-ha'reketin bildirwi mu'mkin, biraq ma'ni funksiyaları, ko'binesse bir waqıtta bolg'an izbe-izlikti, birgelkilikti bildiredi.

4. Dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri dizbektewshi da'nekerler arqalı baylanısadı, olar ko'binesse eki jay ga'ptin' arasında keledi. Olardıñ ha'r bir komponent penen qaytalanıp qollanıwı ju'da' kem ushırasadı. Al ko'p predikatlı jay ga'plerdegi da'nekerler eki yamasa ko'p komponentli birgelkili ag'zalırdın' arasında yamasa olardıñ ha'r biri menen ta'kirarlanıp keledi, yaen' son'g'ı komponenttin' aldında kelip, birgelkili ag'zalırdı baylanıstırıwda o'nimli qollanıladı.

²⁹ Sevortyan E.V. Korsetilgen miynet, 24-25-betler.

5. Qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' bayanlawishi xizmetindegi feyiller bet, ma'ha'l ha'm modalliq ma'nilerge iye boladi. Bul belgiler olardin' belgili bir ga'plik funktsiyada ekenliginen da'rek beredi. Ko'p predikatli jay ga'plerdin' bayanlawish formalari da birgelkili bolip, bir bet, bir ma'ha'lde aytiladi ha'm olardin' ha'mmesine bir soraw qoyiladi.

§4. Feyil toplanli ga'pler ha'm onin' qospa ga'pke qatnasi

Tu'rkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde feyil toplanlarnin' strukturaliq jaqtan eki tu'rli o'zgeshelikke iye bolatug'ini ko'rsetiledi. Olardin' biri baslawishsiz, ekinshisi baslawishli konstruksiyada keledi. Baslawishsiz kelgen tu'ri tiykarg'i ga'ptin' baslawishina qatnasli onin' toliq emes bayanlawishi (yarim predikativlikti), ekinshi tu'ri bas ga'ptin' baslawishinan basqa o'z aldina ayırım baslawishqa iye bolip, baslawish ha'm bayanlawishliq qatnastagi predikativlikti bildiredi. Bul eki tu'rli du'ziliste kelgen sintaksislik konstruksiyalar pikir bildiriwi, sintaksislik funktsiyasi ha'm intonatsiyaliq o'zgesheliklerine qaray bir-birinen ayirilip turadi.

Betlik emes ha'm betlik feyil toplanlari bas ga'ptin' baslawishinan basqa, ataw formasindagi ekinshi bir baslawishtin' is-ha'reketin bildirip, perdikativlik orayg'a iye bolsa, bag'inin'qi ga'p xizmetin atqaradi. Misali: 1. Bultlar a'ste-a'ste ko'ship, aspan ashula basladi (O'.Xojaniyazov). 2. Paroxod dim alislap ketkenshe, Aysholpan jaqlawg'a su'yeni p, qol bilg'ap barating'an Elmurattin' su'lderin tanip turdi (J.Aymurzaev). 3. Ol sa'lem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqip otir edi (T.Qayipbergenov). 4. Poezd toqtaw menen, olar Maxmud ag'anin' aldina juwirdi (N.Safarov). 5. Mug'allim kirip keliwden, barliq oqiwshilar orinlarina jaylasti. (T. Qayipbergenov).

Bul ga'plerdin' ha'mmesi de bag'inin'qili qospa ga'ptin' talabina juwap beredi. Olardin' betlik emes feyillerden bolg'an bayanlawishlari o'z baslawishlarna iye bolip kelgen.

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawishi bas ga'pke eki ta'repleme g'a'rezli boladi. Birinshiden, bayanlawish formasi arqali g'a'rezli boladi da, ekinshiden, ma'nilik jaqtan g'a'rezli boladi, pu'tin bas ga'pti yamasa onin' bir ag'zasin (ko'binese is-ha'reketin) tu'sindirip, onin' ajiralmas bir pu'tin bo'legi g'ana bolip turadi. Bag'inin'qi ga'ptin' ma'ni pu'tinligi bas ga'p arqali ta'minlenedi. Bas ga'p bag'inin'qisiz, bag'inin'qi ga'p bas ga'psiz bir pu'tinlikti bildire almaydi. Ha'tte, bul o'zgeshelik bag'inin'qili qospa ga'p komponentlerine g'ana emes, qospa ga'ptin' basqa tu'rlerine de qatnasli boladi.

Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishlari betlik emes feyiller arqali bildirilgende to'mendegi belgilerge iye boladi: a) bag'inin'qi ga'p bir na'wiye ga'plik ma'nige iye bolip, pu'tin bas ga'pti yamasa onin' bir ag'zasin tu'sindirip keledi; b) bas ga'ptin' baslawishinan basqa o'z aldina baslawishina iye boladi; d) bas ga'pten tamamlanbag'an (bag'inin'qi) intonatsiya arqali bo'linip aytiladi. Sonin' menen qatar usi feyillerdin' bag'inin'qi ga'p du'zip keliwi olardin' o'zine ta'n formalliq (morfologiya-liq) belgilerine de baylanisli bolip keledi:

1. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawish bolip kelgen p/-ip/,-ip.v,-g'ansha/-genshe,-g'anliqtan/-genlikten formalı hal feyiller betlik affikslerdi ha'm tu'rkewishlerdi qabil etpeydi. Onin' -g'ali/-geli,/mastan/-mesten formalari sol formasında ha'm tirkewishli kelipte bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi xizmetin atqaradi: Qar erip, qarlı suw sarlap aqtı (K.Sultanov). Juwarkershilikli waqıyanın' bir ushu iske aspay-aq, ta'biyat qin'irlıq etti (O'.Xojaniyazov). Paroxod ko'z usninan ketkenshe, xaliq qaytpadi (J.Aymurzaev). Serimbet ketkeli beri, awilda ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A'liev). Men barlıq pikirimdi jazıp bolmaktan-aq, apam shaqırdı (Sh.Seytov).

2. Kelbetlik feyil formalari bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zip kelgende, bag'inin'qi ga'p bas ga'ptin' baslawishinan basqa o'z baslawishina iye boladi ha'm bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi xizmetindeki kelbetlik feyil formalari ken'islik seplik affikslerin, pısıqlawishliq ma'ni beriwshi tirkewish ha'm tirkewishlik xizmettegi so'zler arqali bas ga'p penen baylanisadi: Biz jaylaw qoymay ko'ship-qonıp ju'rgende, ol rayon orayındag'i mektepte oqıytug'in edi (X.Seytov). Sabaq pitkennen, ol bizlerdi jiynap aidi (T.Qayıpbergenov). Vertolet kem-kemnen alslag'an sayın, samal da pa'seydi (O'.Xojaniyazov).

Onin' seplik affiksli -g'an/-gen,-ar/-er formalı kelbetlik feyiller u'sh bette tartımlanıp kelip te bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi bolip keledi. Bunday jag'dayda bag'inin'qi ga'ptin' baslawishlari ko'binese ataw formasındag'i betlik almasıqlarınan boladi da, o'z bayanlawishi menen bette kelisedi: Men otındı ayırp bolg'anumda, Petka keldi. A'skerlikke keterimde, murtı man'layıma bir basılg'an edi (Sh.Seytov). Irg'alıp sheshek atqan gu'llerdi ko'rgenin'de, ko'z aldına Moskvanın' sulıw bag'lan elesleydi (J.Aymurzaev). O'tebiyke kelgeninde, agronom menen direktor jumis jo'ninde kewilli so'ylesip otır edi (T.Na'jimov).

3. Ha'reket atı feyilleri bag'inin'qılı qospa ga'pti du'zip kelgende, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi bolip kelgen ha'reket atı ken'islik seplik affiksli ha'm geypara tirkewishlerdi qabılaydı. Bul eki jag'dayda da ha'reket atı feyilleri ataw formasında tartımlanıp ta, tartımlanbay da qollanıla beredi:

Ku'n batırdan, samal ku'sheydi (Q.Dosanov). Men shug'ırna jaqınlawdan-aq, Nurımbet asıg'ıs so'yledi (Sh.Seytov). Parovoz kelip toqtawına, son'g'ı vagonnın' esigin ashıp partizanlar tolı mindi. Jaz shıg'ıw menen, bizin' u'y qaladan Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.Da'wqaraev). Miltıq sestı shıg'ıwı mattal, qır do'gerekten u'stilerine shu'ykildegen oq jawdı (S.Xojaniyazov).

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi grammatikalıq a'debiyatlarda: 1. Arbanın' qalsha toqtawı menen, Tarastın' dıqqatı bo'linip ketti (O.Bekbawılov). 2. Mırzasho'ıde paxta jıyın-terimi tawsılıwı menen, olardin' toyı baslandı (N.Safarov). 3. Jaz shıg'ıw menen, bizin' u'y qaladan Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti sıyaqlı ga'plerdin' quramındag'ı dıqqat etilgen ha'reket atı feyilli konstruksiyalardin' sintaksislik funksiyaları ha'r tu'rli qaraladı. Tu'rkiy tillerinin' ko'pshilik grammatikaları ha'm izertlewlerde bul sintaksislik konstruksiyalardin' son'g'ı eki tu'ri bag'ının'qılı qospa ga'p dep esaplanadı.³⁰ M.Z.Zakiev joqarıdag'ı sıyaqlı konstruksiyanın' u'sh tu'rin de bag'ının'qılı qospa ga'p dep tanıydı. Onın' pikirinshe, ha'reket atı feyilli konstruksiyanı bag'ının'qı ga'p dep tanıwda onın' is-ha'reketinin' bas ga'ptin' baslawışınan basqa subyekttin' is-ha'reketin bildirip keliw o'zgesheligi esapqa alınadı.³¹

K.Meliev o'zbek, uyg'ır, qazaq ha'm qaraqalpaq tillerindegi ha'reket atı feyillerin salıstırmalı izertlewge arnalg'an jumısında joqarıdag'ı sıyaqlı sintaksislik konstruksiyalardin' baslawışı ataw formasında ha'm bayanlawışı tartım affiksiz qollanılg'an son'g'ı u'shinshi tu'rin g'ana bag'ının'qı ga'p dep qaraydı. Al olardin' morfologiyalıq ko'rsetkishlerge iye bolg'an tu'rlerin toplamlar dep esaplaydı. Bul sıyaqlı toplamlardin' subyektinin' birde belgili, birde belgisiz iyelik seplik formasında keliwi so'ylewshinin' sol so'zge logikalıq pa't tu'sirip, ga'ptin' basqa ag'zalannan ajıratıp ko'rsetiw yamasa ko'rsetpewine baylanışı deydi.³²

Haqıyqatında, joqarıdag'ı sıyaqlı konstruksiyalardin' son'g'ı eki ga'pi de bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponenti bola aladı. Sebebi, ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde bayanlawışı ha'reket atı feyilinen bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' baslawışı, tiykannan, ataw formasında keledi, olardin' bayanlawışı tartımlanıp ta, tartımlanbay da keliwi mu'mkin. Ha'reket atı feyilli konstruksiyalardin' iyelik seplik formasındag'ı o'z

³⁰ Abduraxmanov G.A. Osnovi sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Toshkent, 1960, s.101.; G'ulomov A., Asqarova M. Korsetilgen miyneti, 1965, 240-253 betler; Balaqaeve M., Qordabaev T. Korsetilgen miyneti, 1966, 278-b.

³¹ Zakiev M.Z. Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. Sintaksis. M., «Nauka», 1971, s. 172-174.

³² Meliev K. Hozirgi turkiy tillarda harakat nomlari. Toshkent, 1969, 145-b.

subyektine iye bolg'an tu'rleri, ko'binese tartımlanıp kelip izafetlik konstruksiyanı du'zedi ha'm is-ha'rekettin' belgili bir subyektki qatnaslı ekenligin bildiredi. Bunday jag'dayda olar ha'reket atı feyilli toplam dep qaraladı. Salıstırın': Bizin' bahadırlardıń alg'a qaray o'tiwi ushın jol ashıla basladı (X.Seytov). Radiodan berilip atırg'an kontsert tamamlanıwı menen, son'g'ı xabarlar esittirile basladı (gazetadan).

Bul mısallarda da'slepki ga'ptegi dıqqat etilgen konstruksiyanın' subyekti iyelik seplik formasında, al is-ha'reketi tartım affiksli ha'reket atı feyili arqalı bildirilgen. Bul sintaksislik konstruksiya du'zilisi, ma'nisi ha'm intonatsiyası jag'ınan ga'ptin' talabına juwap bere almaydı. Onın' iyelik seplik formasındag'ı subyekti bolg'an menen, ol haqıyqiy grammatikalıq baslawısh bolı almaydı, sol subyektin' is-ha'reketin bildiriwshi ha'reket atı feyili de bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde emes, o'zi basqarıp kelgen so'zleri menen birge ha'reket atı toplamın du'zedi. Olar ga'ptin' bir ag'zasına (tiykarg'ı is-ha'reketke) qatnaslı bolıp, sol so'z benen grammatikalıq baylanısqa tu'sedi ha'm onın' tu'sindiriwshi ag'zası-ken'eytilgen pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Son'g'ı dıqqat etilgen konstruksiya da'slepki ga'ptegi sintaksislik konstruksiyag'a salıstırında o'zgeshe. Ol ataw sepligindegi baslawıshınə iye bolıwı, bas ga'pke qatnası, o'zine ta'n intonatsiyası jag'ınan da'slepki ga'ptegi ha'reket atı feyilli toplamnan ayınladı. Bunda bag'ının'qı ga'pke qatnaslı belgiler, onın' o'zine ta'n ga'plik belgi-predikativlikti bildiriwi, ataw formasındag'ı baslawıshının' bolıwı ha'm intonatsiyası jeterli da'rejede belgili bolıp turadı. Ol bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolmay, onıń ulıwmalıq mazmunına qatnaslı ayıtladı. Joqarıdag'ı sıyaqlı bag'ının'qı ga'plerdin' ha'reket atı yamasa kelbetlik feyillerden bolg'an bayanlawıshının' tartım affiksli keliwine qarap, olardıń ataw formasında baslawıshın iyelik seplikte, yamasa onın' belgisiz formasında dep qarawg'a bolmaydı. Bul sintaksislik konstruksiyalırdın' jan'a ma'ni ha'm funktsiyag'a iye bolıwı esapqa alınadı.

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentin anıqlawdag'ı ja'ne bir o'zine ta'n o'zgeshelik, olardıń bayanlawıshlarının' seplik formada keliwi ma'selesı. Kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' ken'islik seplik formalarında bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetin atqarıwı onsha talaslı pikir tuwdırmaydı. Bul seplik formalarında kelgen kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilleri bayanlawısh xızmetinde kelgende, o'zinin' ha'reketlik belgisin saqlaydı. Olardan ku'shsizleniwshilik yamasa substantivlik ma'ni an'lasılmaydı. Al ataw, iyelik ha'm tabis sepliklerinde kelgen kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' bayanlawısh xızmetinde keliwi biraz talaslı pikir tuwdıradı. Ma'selen, N.T.Sawranbaev ta'repinen betlik emes feyillerdin' ataw ha'm tabis seplik formalarında keliw, bag'ının'qı ga'ptin'

bayanlawishi bolatug'ini so'z etildi. Bul pikir o'z waqtında izertlewshiler ta'repinen sing'a alindi. Sonliqtan, N.T.Sawranbaev 1956-jılı Alma-ata qalasında o'tkerilgen «bag'inin'qılı qospa problemi» boyınsha diskussiyadag'ı juwmaqlaw so'zinde «anıqlawish bag'inin'qı ha'm tolıqlawish bag'inin'qı ga'plerdı ken'eytilgen ag'zag'a o'tkeriw mu'mkin» dep moyınladı.³³

A.N.Kononov, G'.A.Abduraxmanov erterektegi miynetlerinde ataw formasındag'ı -g'an/-gen affiksli kelbetlik feyilli konstruksiyalardıń o'z subyektisine iye bolg'an tu'rlerin bag'inin'qı ga'p dep esaplaydı.³⁴

M.Z.Za'kiev ta'repinen kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' ken'islik seplikten basqa, ataw, iyelik ha'm tabis sepliklerinde kelip te bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaratug'ını ko'rsetiledi.³⁵ Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde de geypara izertlewshiler kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyileri tabis sepliginde kelip, bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishi boladı dep ko'rsetedi.³⁶

Bul izertlewshiler atalg'an betlik emes feyillerdin' sol sepliklerde kelip, bas ga'ptin' baslawishınan basqa ekinshi bir subyektin' is-ha'reketin bildiriw o'zgesheligine tiykarlanadı. Ma'selen, G'.A.Abduraxmanov muna eki jag'daydı sahtıradı. 1. Ka'rimdi tang'an Sa'lim juwap berdi. 2. Ka'rim tang'an Sa'lim juwap berdi.

Bul ga'plerdin' birinshisindegi diqqat etilgen kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı konstruksiya Sa'lim so'zinin' anıqlawishi dep qaraladı. Sebebi, bul du'zilistegi kelbetlik feyil o'z aldına basqa bir subyektin' is-ha'reketin bildirmeydi, tiykarı is-ha'reketin' iyesine qatnaslı onin' qosımsha is-ha'reketin bildiredi. Al ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen so'zlerdin' topan da Sa'lim so'zine qatnaslı onin' anıqlawishi waziyasında kelgen. Biraq, onin' is-ha'reketi da'slepki kelbetlik feyildey Sa'lim so'zine qatnaslı emes, o'z aldına basqa bir subyektin' (Ka'rim so'zinin') is-ha'reketin bildiredi. Kelbetlik feyil toplamlarınin' usı sıyaqlı o'zgeshelikleri esapqa alıp, G'.A.Abduraxmanov ta'repinen onin' birinshisi ken'eytilgen ag'za, ekinshisi anıqlawish bag'inin'qı ga'p dep qaraladı. Bul sıyaqlı anıqlawish bag'inin'qı ga'p dep qaralg'an sintaksislik konstruksiyalar

³³ Sauranbaev N.T. Osnovnie sposobi svyazi sostavnix shasteyv slojnopodshinennom predlozenii. — «Voprosi grammatiki turkskix yazıkov». Alma-Ata, 1958, s.239.

³⁴ Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. M.- L., 1960, s.365; Abduraxmanov A.G. Osnovi sintaksisa slojnogo predlozeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Tashkent, 1960. s.81.

³⁵ Zakiev M.Z. Sintaksissheskiy stroy tatarskogo yazıka. İzd-vo Kazanskogo universiteta 1963. s.285-290; Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. Sintaksis. M., L.. İzd-vo «Nauka», 1971, s.172-177.

³⁶ A'wezov M. Ha'zirgi da'wir qaraqalpaq tilinde bag'inin'qılı qospa ga'pler ha'm olardıń strukturasi. No'kis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 1972, 28-29-betler.

son'g'ı ko'pshilik izertlewshiler ta'repinen ken'eytilgen anıqlawıshlı jay ga'pler dep u'yreniledi. Bul izertlewshiler kelbetlik feyil toplanın' bas ga'ptin' baslawıshınan basqa ekinshi bir subyektin' is-ha'reketin bildiriw o'zgesheligin esapqa almaydı. Olar feyil toplanın' tıyanaqlı pikir bildire almawı, bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen baylanıstırwshı grammatikalıq qurallar-da'neker ha'm intonatsiya t.b. sıyaqlı belgilerdin' joqlıg'ına tiykarlanadı.

Kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' iyelik ha'm tabis seplik formalarında bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı wazıypasın atqarıp keliwinde de qarama-qarsılıqlar bar. Ma'selen, M.Z.Za'kiev «sin kelu'nen' faydası shul buldı». «Ul o'zenen' baxete jumerelma'g'anen' sezendi»³⁷ degen ga'plerdegi diqqat etilgen so'zlerdin' dizbegin bayanlawıshı iyelik ha'm tabis sepliginde kelgen bag'ının'qı ga'p dep esaplaydı. Egerde bunday konstruksiyada kelgen kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' bas ga'ptin' baslawıshınan basqa ekinshi bir subyektin' is-ha'reketin bildiriw o'zgesheligin bag'ının'qı ga'pti anıqlaw belgisi retinde alatug'ın bolsaq, onda bul konstruksiyalardıñ bag'ının'qı ga'p funksiyasın atqarıwına sheek keltiriwge bolmaydı. Biraq, bul eki ga'ptin' quramında kelgen feyil toplanlarında ga'ptin' talabına juwap bere almaytug'ın jag'dayları ushırasadı. Bul toplanlar ga'ptin' bir ag'zası sıyaqlı o'zinen son'g'ı so'z benen tıg'ız grammatikalıq baylanısqa tu'sken. Ma'selen, da'slepki ga'pte sin kelu'nen' faydası dizbegi izafetlik baylanıstag'ı tartımlanıwshı anıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbegin du'zedi. Ekinshi ga'ptegi diqqat etilgen toplan da sezdi feyili menen baylanısıp, obyektlik qatnastag'ı ken'eytilgen feyil so'z dizbegin (baxıtı taymag'anın sezdi) du'zedi. Bunday tabis seplikte kelgen kelbetlik feyil formaların' feyillik ma'nisi ku'shsizleni p, obyektlik ma'ni bildiredi.

Usı sıyaqlı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında g'ı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshın' kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' seplik formalı qollanıwı Sibirdegi altay tillerin izertlewshiler ta'repinen «predikativlik sepleniw» dep ataladı ha'm kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerdin' barlıq predikativlik seplik formalarında keli p, poli predikativlik konstruksiya wazıypasın atqaratug'ının ko'rsetedi.³⁸

Bizin' pikirimizshe, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilleri bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zi p kelgende, barlıq seplik formalarında emes,

³⁷ Zakiev M.Z. Sintaksissheskiy stroy tatarskogo yazıka. İzd-vo «Kazanskogo universiteta», 1963. s.285-290.

³⁸ Predikativnoe sklonenie prishastey v altayskiy yazıkax. Novosibirsk, 1984; Skrivnik E.K. Poli predikativnie sintetisheskie predlozheniya v buryatskom yazıke. Novosibirsk, «Nauka», 1988, s.37-70.

grammatikalıq abstrakttsiyalang'an ken'islik seplik formalarında kelip, bas ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanıladı. Olar substantivlik yaqi obyektivlik ma'ni bildirmesten, ha'reketlik ma'nisin saqlaydı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reketi menen pısqılawıshlıq ma'nide baylanıladı. Mısalı: Bekbergen Abat penen so'ylesip otırg'anda, uzaqta bir shawqım esitildi (X.Seytov). Ol ketiwden, Jumagu'l Sernazardı shaqırdı (O'.Ayjanov).

Demek, betlik emes feyil toplamları bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinen to'mendegi o'zgeshelikleri menen ayırılıp turadı:

1. Feyil toplamları neshe so'zlerden du'zilgenine qaramastan ga'plik belgige iye bola almaydı. Olar tiykarg'ı ga'ptin' quramında ayırılmanbay kelgende, pu'tin ga'pke emes, onın' bir ag'zasına qatnaslı bolıp, sol ga'p ag'zası menen birlikte ken'eytilgen so'z dizbegin du'zedi. Al, ayırılmanıp kelgen jag'dayda pu'tin ga'pke qatnaslı determinantlıq xızmet atqaradı.

2. Feyil toplamları tiykarınan o'z quramında ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Olarda ga'p du'ziwshi tolıq predikativlik oray bolmaydı.

3. Hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilleri toplam du'zip kelgende, tiykarg'ı is-ha'reketin' baslawıshına qatnaslı, onın' qosımsha ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

4. Betlik emes feyil toplamları tiykarg'ı bayanlawısh penen feyil formaları, seplik affiksi ha'm tirkewishler arqalı baylanıladı.

5. Hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplamlar ayırılmanıp kelgende g'ana bolmasa, basqa jag'daylarda ga'p ishinde intonatsiya arqalı ayırılmanbaydı. Olar ko'binese o'zi qatnaslı so'zge jaqın turadı. Al, tiykarg'ı is-ha'reketten uzaqlasıp, ga'ptin' bas pozitsiyasında kelgende, ayırılmanıwshu sıpatqa iye boladı ha'm ga'ptin' tiykarg'ı bo'leginen intonatsiya arqalı bo'linip ayıladı. Betlik emes feyil toplamları usı ko'rsetilgen belgileri menen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinen ayırılıp turadı.

§5. Ko'p predikatlı jay ga'pler menen qospa ga'plerdin' bir-birine o'tiw, rawajlanıw qubılısları

Ko'p predikatlı jay ga'pler tuwralı grammatikalıq a'debiyatlarda «olar uzaq tariyxıy rawajlanıw protsessi tiykarında eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' transformatsiyalanıp, bir ga'p bolıp birigiwinen payda bolg'an» degen pikirler bar.³⁹ Bul pikir, a'sirese bir neshe feyil bayanlawıshlı jay

³⁹ Davidov I.I. *Opit obshesravnitel'noy grammatike russkogo yazıka*. İzd. 3-e, SPb, 1854, s.279; Buslaev F.I. *İstoricheskaya grammatika russkogo yazıka*. Sintaksis. M., 1959, s.286-287; Qazaq tilinin' grammatikasi. II.Sintaksis. Almatı, «G'ılım», 1967, 97-b.

ga'plerde aniq ko'rinedi. Sebebi, bir neshe feyil bayanlawishli jay ga'pler bir neshe komponentli jay ga'plerge ⁴⁰ yamasa qospa ga'plerge ⁴¹ uqsas keledi.

Ko'p predikatli ga'plerdin' tariyxiy shig'isi ma'selesinde A.M.Peshkovskiy «slitnoe predlojenie» terminin saqlaw menen qatar, olardın' uyispag'an ga'pler siyaqli erteden bar ekenligin ko'rsetedi ha'm onın' uyisw protsessin da'lillep otırwıdın' keregi joq dep esaplaydı.⁴² Sonday-aq rus tilindegi birgelkili ag'zalı ga'plerge amal'gan ha'zirgi izertlewlerde de bul sintaksislik kategorıyanın' tariyxiy shig'isi jag'man bir neshe ga'plerdin' bir ga'p bolıp birigiwinen kelip shıqqan degene pikirler biykarlanbaydı.⁴³

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi izertlewlerde birgelkili ag'zalardın' du'zililik ha'm ma'nilik jaqtan o'zgeriske ushirap, ja'mlewshi, ulırwmalastırwshu ma'nidegi jup so'z forması halına o'tiw qubılısları so'z etiledi.⁴⁴ Sol siyaqli birgelkili ag'zalı ga'plerdı de tariyxiy shig'isi, rawadlanıwı jag'man eki yamasa bir neshe ga'plerdin' da'slepki du'zilisın o'zgerıp, za'ru'rlı elementleri saqlanıp, onsha za'ru'rlı bolmag'an so'zleri qısqaıp, bir ga'ptın' quramına birigiwinen payda bolg'an dep qarawg'a boladı. A'lbette, tildegi sintaksislik konstruksiyalardın' ko'lemi qısqaıp, aqshamlasıp barıp, ma'nisinin' saqlanıwı sol konstruksiyalardın' kommunikativlik mazmunına anıqlıq, stillik iqshamlılıq beredi. Ma'selen, Ha'zirgi awız eki so'ylew ha'm jazba a'debiy tilde *jan'a jılın'ız benen qutliqlayman, bayramın'ız benen qutliqlayman* t.b. siyaqli sintaksislik konstruksiyalar menen qatar, sol konstruksiyalardın' qısqaıg'an, iqshamlasqan variantları (jan'a jılın'ız benen, bayramların'ız benen) parallel qollanıladı. Bul misallardın' son'g'ı qısqaıg'an variantında feyil bayanlawishlar tu'siriliq qaldırıl'g'an. Bul o'zgerislerdi tildin' rawajlanıwı, jetilisiwi na'tiyjesinde payda bolg'an jan'a sintaksislik qubılıslar dep esaplawg'a boladı.

Tildin' sintaksislik qurılısında'g'ı bunday qısqaıwlar ha'zirgi sintaksislik qubılıs emes. Bunday iqshamlasıw, qısqaıwlar az so'z benen ko'p ma'ni beriwshi naqıl-maqallarda da ko'plep ushırasadı:

⁴⁰ Shaxmatov A.A. Sintaksis russkogo yazıka. Vp.I,L., 1925, s.235.

⁴¹ G'ulomov A.G'. O'zbek tili sintaksisining bazı masalaları. — «O'zbek tili va adabietı» 1968, №2, 10-bet.

⁴² Peshkovskiy A.M. Russkiy sintaksis v naushnom osvewenii. İzd. 7-e, M., 1956, s.153.

⁴³ Sobinnikova V.I. Konstruksii s odnorodnimi shlenami, leksisheskim tojdestvom i parallelizmom v narodnıx govorax. Voronej. İzd-vo Voronejskogo universiteta, 1969, s.20; Slabodinskiy S.S. Ushenie o slitnom predlojenii. — «Vestnik Karakalpakskogo filiala ANUZSSR», 1969, №1, s.70-75.

⁴⁴ G'ulomov A.G'. O'zbek tilida suz yasash usulları. Toshkent, 1949; Xodjieva A. O'zbek tilida kushma, juft va takroriy so'zlar. Toshkent, 1963.

Mal shaqınan, adam tilinen.

Erdin' ku'ni el menen,

Eldin' ku'ni jer menen

(naqıl).

Bul keltirilgen misallarda da feyil bayanlawışlar tu'siriliپ qaldınlıg'an. Bulardag'ı da'slepki qatarg'a *baylanadı* feyil bayanlawış, al son'g'ı eki qatarg'a *keshedi* feyil bayanlawış qatnaslı. Biraq, bul ga'plerdin' bayanlawış formaları tildin' stillik iqshamlasırına baylanıslı sol orında za'ru'rli emes.

Sintaksislik konstruksiyalardın' bunday rawajlanıw qubılısları o'z aldına qollanılğ'an jay ga'plerdin', ha'tte qospa ga'plerdin' komponentleri arasında da boladı. Ma'selen, mına ga'plerdi salıstırıp ko'reyik:

1. A'l'bette, jigit ag'alarım da, qız apalarım da bar (S.Saliev). Poshtalon ol jaqtan, Fatiyma bul jaqtan u'ye jaqınlap kele berdi (Q.Dosanov).

Bul ga'pler-birgelkili ag'zalı jay ga'p. Olardag'ı eki baslawış bir bayanlawışqa ortaqlasqan. Bul birgelkili ag'zalı ga'plerdi eki jay ga'p etip du'ziwge de boladı. Biraq, bunday jag'dayda bayanlawış bir so'z arqalı bildiriliپ, qaytalanadı. Sonlıqtan bunday ga'plerdi (a'l'bette, jigit ag'alarım da bar, qız apalarım da bar) mınileri o'z-ara bir-birine jaqın bolğ'anlıqtan, qaytalanıwshı so'zleri qısqarıp, eki ga'ptin' bir ga'p bolıp birigiwinen (uyısıwınan) payda bolğ'an birgelkili ag'zalı bir jay ga'ptin' strukturasına o'tken dep qarawğ'a boladı.

N.T.Sawranbaev bunday ga'plerdi irgeles qurmalas dep qaraydı da, olardı jay ga'plerinin' qısqarıw ha'm qısqarmaw o'zgesheliklerine qaray, jayılın'qı ja'ne qoyılın'qı dep ekige bo'ledi. Jayılın'qı tu'rine jay ga'pleri qisqartılmay, tolıq aytlıg'an tu'rın, al qoyılın'qıg'a qisqarg'an tu'rın jatqızadı ha'm to'mendegi misaldı keltiredi: *Bir jerde ku'sh, bir jerde o'ner, bir jerde minez ko'rsetiledi.*⁴⁵ Qazaq tilinin' son'g'ı izertlewlerinde bul sıyaqlı qaytalanıwshı elementleri (ag'zası) qısqarıp, bir neshe baslawıştıñ bir bayanlawışqa, kerisinshe, yaki bir neshe bayanlawıştıñ bir baslawışqa ortaqlasıp kelgen tu'rleri birgelkili ag'zalı jay ga'p dep qaraladı.⁴⁶ Sonday-aq, sintaksislik konstruksiyalardın' transformatsiyalanıw, rawajlanıw qubılısları da'nekersiz qospa ga'plerdin' du'zilisinde de ushırasadı. Misalı: 1. *Hayalı da, o'zi de Orazbaydın' esiginde xızmet issledi.* 2. *O'zi atızında, hayalı u'yinde issledi* (Sh.Seytov). 3. *Aytayıq, siz de azang'ı shayda, men de azang'ı shayda otırman* (O.Bekbawlov).

⁴⁵ Sauranbaev N.T. Qazaq tilindegi qurmalas soylem juyesi. - «Qazaq SSR G'ılım akademiyası baspası». Almatı, 1948, 32-b.

⁴⁶ Argınov X. Korsetilgen miynetı, 16-bet; Esenov Q.M. Qazaq tilindegi ku'rdelengen so'ylemder. Almatı, «G'ılım», 1974, 61-bet.

Bul misallardag'ı birinshi ga'p dizbekli qospa ga'ptin' transformatsiyalarını arqalı du'zilgen birgelkili ag'zalı jay ga'p. Al ekinshisi elli psislik dizbekli qospa ga'p. Bul misallardag'ı u'shinshi ga'p tuwralı da bir qansha o'zgesheliklerdi ko'riwge boladı. Bul ga'p (Aytayıq, sizde azang'ı shayda, men de azang'ı shayda otirman), tiykarınan, baslawish ha'm bayanlawish formalanna qarag'anda dara-dara eki ga'p. Bunday'ı da'slepki baslawish (siz) ekinshi bette, al son'g'ı baslawish (men) birinshi bette tur. Eger bul ga'ptegi baslawishlardın' betlik formalarına ılayıq bayanlawishların qoyıp aytatug'ın bolsaq, onda bul ga'p eki jay ga'p bolıp du'ziledi.

S a l ı s t ı r ı n ' ı z: Aytayıq, siz de azang'ı shayda otırsız, men de azang'ı shayda otirman. Ha'tte, bul eki ga'pti bir ga'ptin' quramına uyıstırıp, basqasha etip du'ziwge de boladı: Aytayıq, siz de, men de azang'ı shayda otirman. Bul jag'dayda da ga'p ma'nilik o'zgeriske ushıramaydı, ayrım qaytalang'an so'zlerdin' qısqaıp, iqshamlasıwı arqalı strukturalıq o'zgeriske ushıraydı. Bunday o'zgerisler tildin' sintaksislik qurılısının' rawajlanıw, stilliesiw tendentsiyalarına qatnaslı bolıwı tiyis: Aytayıq, sizde azang'ı shayda otırsız, mende azang'ı shayda otirman. >Aytayıq, siz de azang'ı shayda, men de azang'ı shayda otirman. >Aytayıq, siz de, men de azang'ı shayda otirman.

Bul sxemada da'slepki-qaytalang'an ag'zası bar eki jay ga'p, ekinshisi-qaytalang'an ag'zaları bar elli psislik qospa ga'p, son'g'ısı qaytalang'an ag'zası joq birgelkili baslawishlı jay ga'p. A'lbette, en' son'g'ı strukturada birgelkili eki baslawish bir bayanlawishqa ortaqlasıp kelgen. Biraq, bul baslawishlar menen bayanlawish arasındag'ı grammatikalıq baylanis birdey emes. Da'slepki baslawish ekinshi bettegi almasıq arqalı, al son'g'ı baslawish birinshi bettegi almasıq arqalı bildirilip tur. Biraq bularg'a ortaqlı bayanlawish son'g'ı baslawish penen g'ana kelisiw jolı menen baylanısadı. Da'slepki baslawish bayanlawish penen tikkeley baylanıspaydı. Ol son'g'ı baslawish penen da'nekerler arqalı baylanısıw arqalı g'ana, bayanlawish penen ortaqlı baylanısqa tu'sedi, yag'nıy son'g'ı baslawish arqalı baylanısadı.

Joqarıdag'ı bayan etilgen sintaksislik konstruksiyalarg'a salıstırğ'anda muna ga'plerde de strukturalıq o'zgerisler bar: 1. Jurtlar jumıslarına, al men jumis izlep baratırman (Sh.Seytov). 2. Azanda ag'am menen apam jumısqa, al men oqıwğ'a ketemen (M.Qosekeev). 3. Katya apa fermadan, ku'yewi atızdan, al men bolsam qarmaq qurıwdan qayttım («Jetkinshek» gaz.). Bul ga'pler is-ha'reketleri, waqıyaları bir waqıtta bolğ'an mezgilles dizbekli qospa ga'p. Bul dizbekli qospa ga'plerdin' u'shewinde de da'slepki komponentlerinin' bayanlawishları tu'sirilip qaldırılğ'an. Bularda da'slepki komponentlerdin' bayanlawishları u'shinshi bettegi feyil formaları arqalı

bildiriledi, al son'g'ı komponentlerdin' bayanlawishları baslawishlarınun' betlew formalanna ilayiq birinshi bettegi feyil arqalı bildirilgen. Bularda da stillik iqshamlılıq, qısqañwlar bar. Bul qısqañwlarda bir ma'nidegi feyildin' bir pu'tin qospa ga'ptin' quramındag'ı eki jay ga'pte qaytalanıp keliwdi ko'termewinen bolıwı tiyis. Bulardın' bayanlawishların tolıq ko'rsetip bergende da'slepki komponenttegi feyil bayanlawish u'shinshi bette g'ana qaytalandı: Jurtlar jumıslarına baratır, al men jumis izlep baratırman. Azanda ag'am menen apam jumısqa ketedi, al men oqıw'g'a ketemen.

Bul eki jag'dayda (tolıq ha'm qısqañ'an) strukturada g'ana o'zgeris bolmasa, ulıwma ma'nilik jaqtan o'zgeris joq. Eki strukturada da sol ga'pler eki komponentli dizbekli qospa ga'p funksiyasın atqaradı. Bul sıyaqlı dizbekli qospa ga'plerdegi eki baslawish joqarıda so'z etilgen birgelkili baslawishlı ga'pler sıyaqlı bir bayanlawishqa ortaqlaspaydı. Tu'siriliq qaldırıl'g'an bayanlawishtın' neshinshi bette ekenligi sol ga'ptin' baslawishı arqalı ma'lim boladı. Bunday tu'sirip qaldırınwlar, qısqañwlar bir ga'ptin' quramında bir so'zdin' qaytalanbawı ushın stillik talaplarg'a ilayiq kelip shug'adı.

Solay etip, sintaksislik konstruksiyalardın' o'zgeriske ushurawı tiykanında birgelkili ma'nidegi bir neshe ga'plerdin' birgelkili ag'zalı ga'pke o'tip otırwı tildin' sintaksislik qurılısının' rawajlanıwı na'tiyjesinde kelip shıqqan jan'a sintaksislik qubılıs bolıwı tiyis. Haqıyqatında da, joqarı da'rejede rawajlang'an til pikir bildiriwde bir ma'nidegi bir neshe ga'plerdin' qaytalanıp ayılıwın ko'termeydi. Pikirdi tu'sinikli, da'l beriw ushın ga'ptin' shubalan'qısız, qısqa, tujırmalı ayılıwın talap etedi.

Demek, birgelkili ag'zalı jay ga'pler (a'sirese ko'p predikatlı) menen ko'p predikativli ga'plerdin' tariyxıy shıg'ısı, bir ga'p bolıp birigiwi, rawajlanıwı ma'selesı u'lken tariyxıy materiallardı diaxroniyalıq aspekte u'yreniw tiykanında anıqlanıwı mu'mkin.

II bap.

DİZBEKLİ QOSPA GA'PLER

§6. Dizbekli qospa ga'p tuwralı tu'sinik

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bir-birine g'a'rezsiz, o'z ara ten' ma'nili baylanısqan tu'rine dizbekli qospa ga'p delinedi. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi sintaksislik janapaylar arqalı baylanısadı. Bul grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqan qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler ma'nilik jaqtan o'z ara bir-birine jaqın bolg'an is-ha'reket, waqıyalardı bildiredi. Eger dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' arasında bir-birine baylanıslı ma'nilik qatnas (baylanıs) an'latılmasa, onday ga'pler bir pu'tin dizbekli qospa ga'p bola almaydı. Mısalı: Jumıs pittı de, xızmetkerler u'yerine qayttı (K. Ma'mbetov). Shayıqtın' bul ga'pi mag'an unamadı, biraq u'ndemedim (T. Qayıpbergenov). Ton'lar ga' jıbıstı, ga' jer beti qatqalaq bolıp qatıp qaldı (K. Ma'mbetov).

Bul qospa ga'pler ma'nilik jaqtan bir-birine baylanıslı is-ha'reket, waqıyalardı bildiredi. Olardıñ da'slep kisiniñ jay ga'pleriniñ is-ha'reket, waqıyaları ma'nilik jaqtan is-ha'rekettin' bir waqıtta islengenligin, ekinshisiniñ is-ha'reket, waqıyaları qarama-qarsılıqtı, u'shinshi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınñ isleniwi gezekleslik baylanıslardı an'latadı.

Dizbekli qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi olar qospa ga'ptin' basqa tu'rlerinen (bag'ınıñ qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerden) quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırwshı qurallardıñ qatnasına qaray ayırılıp turadı. Sonlıqtan dizbekli qospa ga'plerdin' o'zine ta'n ayırımshılıg'ın anıqlawda baslı belgi (kriteriya) retinde onıñ jay ga'pleriniñ baylanıstırw usıllarına qaraladı. Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi tiykarg'ı baylanıstırwshı qural xızmetin olardıñ jay ga'pleriniñ birna'wie pikir tu'yanıqlılıg'ına iye bolwı, dizbeklewshi da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi sintaksislik janapaylar ha'm solar menen birge qollanılutug'ın intonatsiya atqaradı. Mısalı: 1. Qolına orag'ı menen arqanın uslag'an Du'ysen otıng'a ketti de, bizler qapshıg'ımızdı arqalap awılga' qaray ju'rip kettik (Sh. Aytmatov). 2. Qırman da kewip qaldı,

paxtanin' japirag'ı da tu'sirildi (O'. Xojaniyazov). 3. Qatınlardin' shawqım shig'arg'ısı kelip edi, biraq Edige og'an jol qoymadı (Sh.Aytmatov).

Bul dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' birna'wie pikir tıyanaqlılıg'ı, dizbekli da'nekerler arqalı baylanısıwı, solar menen birge qollanılutug'in intonatsiyası joqandag'ı talapqa juwap beredi. Birinshi qospa ga'pte ha'r bir jay ga'ptegi tıyanaqlı bayanlawısh penen qatar, eki jay ga'ptin' arasin' de da'nekeri ha'm intonatsiya baylanıstırıp kelgen. Ekinshi qospa ga'pte da'nekerlik xızmettegi da janapayı ha'r bir jay ga'pte ta'kirarlanıp, sanaw intonatsiyası arqalı baylanıstırğ'an. Sonday-aq, u'shinshi qospa ga'pte biraq da'nekeri ekinshi jay ga'ptin' aldında kelip, birinshi jay ga'pten qarsılaslıq ma'nidegi intonatsiya arqalı bo'linip ayıladı ha'm is-ha'rekettin' isleniwinin' tamamlang'anın bildiredi, yag'ny du'zilislik jaqtan dizbekli qospa ga'ptin' jabıq qatarın du'zedi.

Qaraqalpaq tilindegi geypara izretlewler ha'm sabaqlarda ha'r bir ga'ptin' quramında ta'kararlanıp kelgen da/de da'nekeri qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp xızmetin atqarmaydı, al ga'ptegi so'zlerdi o'z ara baylanıstıradı» dep ko'rsetiledi.⁴⁷ Bul orında da/de da'nekerinin' eki xızmetti-da'nekerlik ha'm janapaylıq xızmetlerdi atqaratug'ını esapqa alımbag'an. Da/de ko'mekshi so'zi da'nekerlik xızmeti menen qatar, sintaksislik janapaylıq xızmetti de atqaradı. Bul da'neker dizbekli qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdegi ayırım so'zlerge ku'sheytiwshilik janapaylıq xızmet ju'klewi menen qatar, jay ga'plerge de bima'wie tıyanaqlıq ma'ni berip, olardı o'z ara baylanıstıradı. Sonlıqtan bunday ga'plerdi da'nekersiz mezigilles dizbekli qospa ga'p dep qarawg'a bolmaydı.

Da'nekerli qospa ga'pler baylanısıw o'zgesheligi ha'm olardin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslarına qaray: 1) biriktiriwshi dizbekli qospa ga'p; 2) qarsılas dizbekli qospa ga'p; 3) awıspalı dizbekli qospa ga'p; 4) gezekles dizbekli qospa ga'p; 5) salıstırılmalı dizbekli qospa ga'p sıyaqlı semantikalıq tu'rlerge bo'linedi. Olardin' semantikalıq bo'liniwi barlıq jag'dayda dizbeklewshi da'nekerlerdin' semantikalıq tu'rlerine tikkeley qatnaslı bolmay, quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' ma'nilik jaqtan o'z ara jaqınlıq, ma'niles bolıp keliwine de baylanıslı bolıp keledi. Olardin' ma'nileri jay ga'pler arasındag'ı da'nekerlerdi alıp taslap aytqanda da, sol ma'niden pu'tkilley uzaqlasıp ketpeydi. Da'nekerler sol qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda ku'sheytiwshilik, anıqlawshı qosımsha xızmetti atqaradı. Sol da'nekerlerdin'

⁴⁷ Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis. «Qaraqalpaqstan» baspası, 1986, 216-bet. Ekinshi basılıwı. No'kis. «Bilim» baspası, 1996, 248-bet; Na'ıimov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili-Sintaksis. qospa ga'pler boyınsha praktikum-qollanba. No'kis. «Qaraqalpaqstan», 1990. 29-bet.

qatnasına qaray biraz anıqlıqqa iye bolıp, qospa ga'ptin' da'nekersiz tu'rine qarag'anda da'nekerli tu'rinin' tıg'ız baylanışlıg'ın ko'rsetedi. Misalı: Bug'an o'zleri u'nsiz miyıq tartıp ku'listi (de), balanın' basınan ekewi ten' sıypap sa'lemlesti (T. Qayıpbergenov). Asqar a'tırapqa qaraydı, (biraq) hesh na'rse ko'rinbeydi (O'. Xojaniyazoa). Bul dizbekli qospa ga'plerdi da'nekersiz aytqan jag'dayda da olardin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' waqıtlıq izbe-izligi, qarsılaslıq ma'nisi saqlanadı. Biraq da'nekerli tu'rine qarag'anda tıg'ız baylanışlıq biraz ku'shsizlenedi.

Dizbekli qospa ga'plerdi da'nekerlerdin' bir tu'rinin' qatnası arqalı du'ziliwine qaray, sol da'nekerdin' atı menen ma'nisin sheklep taslawg'a bolmaydı. Dizbekli qospa ga'ptin' semantiklıq bo'liniwi dizbekli da'nekerlerdin' tu'rlerine qarag'anda a'dewir ken'. Ma'selen, *al* da'nekeri biriktiriwshi da'nekerdin' quramına kirgen menen, dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda biriktiriwshi qatnas beriw menen qatar, qarsılaslıq ha'm salıstırmalıq qatnas ta bildiredi; 1. Bizler ulı jumslardın' esigin endi g'ana ashtıq, *al* ilajlar menen jumslar gu'reste qushag'ın ashqan palwanlarday bolıp bizlerdi ku'tip turıptı (T.Na'jımov). 2. Boran onu narttay mayıstırg'ısı keledi, *al* ol bir qırınlaw menen qoy qorag'a betleydi (O'. Xojaniyazov). 3. Elimizde da'nnin' ulıwma o'nimi 1953-jıldag'ıg'a salıstırg'anda 82,5 million tonnadan 1956- jılı 125 million tonnag'a arttı, *al* da'n tayarlaw 31 million tonnadan 54 million tonnag'a ko'beydi (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga'plerdin' u'shewinde de *al* da'nekeri qollanılg'an. Biraq, bulardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar birdey emes, ha'r tu'rli. Birinshi dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri waqıtlıq izbe-izlikti, ekinshi qospa ga'ptegi jay ga'pler qarama-qarsılıq ma'nini, al u'shinshi dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri salıstırmalı qatnas bildiredi. Sonlıqtan dizbekli qospa ga'plerdi semantikalıq jaqtan bo'liwde jay ga'plerdin' arasındag'ı ma'nilik qatnas ha'm baylanıstırıwshi da'nekerlerdin' qaysı ma'nide baylanıstırıw o'zgeshelikleri tiykarg'ı belgi retinde qaralıwı tiyis.

DIZBEKLI QOSPA GA'PLERDIN' DU'ZILISLIK - SEMANTIKALIQ TU'RLERI

§7. Biriktiriwshi dizbekli qospa ga'p

Biriktiriwshi dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'ri *da/de (ta/te) ha'm. ja'ne. tag'i. tag'i da. al* sıyaqlı biriktiriwshi da'nekerler arqalı baylanıladı. Biriktiriwshi da'nekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'plerdin' komponentleri ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqıyaları bir waqıtlı ha'm izbe-

izli islengen waqitliq (mezgilleslik) qatnaslardı bildiredi. Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rin du'ziwshi da'nekerler ma'nileri bir-birine jaqın bolg'an meen, jay ga'plerdı bir pu'tin qospa ga'pke biriktiriwde ha'r qaysısının o'zine ta'n ma'ni ha'm qollanılıw o'zgeshelikleri bar.

Da/de (ta/te) da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Da/de da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasında ta'kirarlanıp yamasa bir ret kelip te qollanıladı: a) bul da'neker jay ga'plerdin' arasında ta'kirarlanıp kelgende, sanaw intonatsiyası arqalı ayılıp, dizbekli qospa ga'ptin' ashıq du'zilisin du'zedi ha'm ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqıyalardin', ko'binese bir waqıtlı mezgillesligin bildiredi: Qırman da kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.Xojaniyazov). Bul ekewinin' tartısıp ju'rgerin men de bilemen, basqa balıqshılar da bileği (O'.Ayjanov);

b) da/de da'nekeri eki jay ga'ptin' arasın baylanıstırıp kelgende, da'slepki jay ga'ptin' bayanlawışına dizbeklesip qollanıladı da, sol ga'pke tıyanaqsızlıq ma'ni berip, ga'ptin' ekinshi komponentinin' bar ekenligin bildiredi. Ga'p ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqıyalar izbe-izli mezgilleslikti bildiredi ha'm ga'p jabıq strukturalı bolıp du'ziledi: Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı da, o'zleri onı ku'tpey-aq institutqa qaray jol aldı (gazetadan). Ha'mme ornalasıp otırdı da, olar kabinettegi otırg'an adamlardı ha'm buyımlardı aqırın ko'zden o'tkerdi (T.Na'jimov). Ba'ha'r bolsa ha'r tu'rli o'simlikler jelpildesip ketedi de, jaz ortasına barıp ba'ri quwrap qaladı (K.Ma'mbetov).

Ha'm. ja'ne, tag'ı, tag'ı da da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' komponentlerin baylanıstırıp xızmeti jag'ınan o'z ara sinonimles bolıp keledi. Solay bolsa da, olardin' qollanırlında geypara o'zgeshelikler ushırasadı. Olar arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri bir waqıtlı yamasa izbe-izli mezgilleslikti bildiredi ha'm du'zilisi jag'ınan, ko'binese jabıq du'zilisti du'zedi:

a) bir waqıtlı mezgilles: Endi ol eplep turıwdı oyladı ha'm qarmalanıp ju'rip bir sho'ptin' putag'ına qolı tiydi (S.Saliev). Mine, eki qoy o'leyin dep atır ja'ne neshe janlıqtın' jaralang'anın bilmeymen (M.Da'ribaev). Tu'nde pu'tkil ja'ma'a't atınan qutlıqladı, tag'ı o'zim quwandım ha'm rasında da (O'.Xojaniyazov);

b) izbe-izli mezgilles: Saylar ha'm jilg'alar og'an kelip qosıla beredi ha'm usılay u'lken da'rya payda boladı (Sh.Rashidov). Eshimbet taqatı shıdamay qaytadan turdı ja'ne ol esik betke kelip ses tın'ladı (A.Bekimbetov). Men onun' qasına baraman ha'm ol meni bawırına basadı (S.Qapaev).

Al da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Al da'nekeri biriktiriwshi dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıp kelgende, eki komponentli

jay ga'plerdi baylanıstıradi ha'm ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqıyalan bir waqıtlı ha'm izbe-izli islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi:

a) bir waqıtlı mezgilles qospa ga'p: Asqar jerge tu'siwge shulg'ıdı, al Muratov bolsa onın' u'yine qoy aydap qayıw mu'mkinshiligin eslep tınıshsızlandı (O'.Xojaniyazov). Tam bastag'ı qan'ıltırlardıń qaldıqlanna jang'ır pıtıraday bolıp tiyedi, al esiktin' jarıg'ınan samal hu'wleydi (N.Ostrovskiy). Jap jasil paxtazarlardın' birinde g'awashalarg'a suw ashılıp atırsa, ekinshi ko'lemde su'dıga'r etilip, al bäsqa atızlarda ekinshi suw ushın qarıq jarılmaqta (gazetadan);

b) izbe-izli mezgilles: Ol qosıq aytıp otırıp uyadan tu'sip ketti, anası onın' izinen atıqtı, al ko'zi masaladay jang'an targ'ıl pıshıq ta sol jerde tap boldı (Rus erteklerinen). Sol waqıtta jay jang'an ottın' ushqını jalıng'a aynaldı, al jalınnan o'rt payda boldı (X.Seytov).

§8. Qarsılas dizbekli qospa ga'p

Qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' biraq, lekin, sonda da, solay da, so'ytse de, degen menen, al da'nekerleri ha'm tek, qalay da, a'tten', bolmasa t.b. sıyaqlı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısqa tu'rleri qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'pler eki komponentli bolıp, tiykannan, jabıq du'zilisli bolıp keledi.

Qarsılas da'nekerler dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırında geypara o'zgesheliklerge iye boladı:

Biraq, lekin da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Biraq, lekin da'nekerli qarsılas dizbekli qospa ga'ptin' komponentlerinin' bayanlawısh formaları birgelikli bolmaydı. Sonlıqtan biraq, lekin da'nekerli dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde birde tiykarg'ı qarsılaslıq ma'ni bildirip kelse, birde qosımsha baylanıstırıwshı xızmeti menen sheklenedi:

1) biraq, lekin da'nekeri ma'nileri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an eki jay ga'pti baylanıstırıp, ga'ptin' mazmunına qarsılaslıq ma'ni beredi. Bul sıyaqlı ga'plerdi da'nekersiz aytqanda, sol pu'tinliktin' qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmay qaladı yamasa bir pu'tin kommunikativlik birlikke iye bolmag'an jay ga'plerdi du'zedi: Jawın tınayın dedi, biraq qar japalaqlap jawıp tur (S.Saliev). Malları bos ju'r, lekin atı joq (A.Bekimbetov). Shıjg'ırg'an ıssı, lekin awıl arası tınımsız. Qazan-tabaq, to'sek ornı joq, biraq ha'mme jerge do'n'gelene kiyiz to'selgen (T.Qayıpbergenov);

2) bayanlawıshı birinshi komponente bolımlı, ekinshi komponente bolımsız formada kelgen jay ga'plerdi baylanıstıradi: Bilmeymen, o'zim

de qandayda bir jaqsi na'rselerdi ku'seymen, biraq ne ekenin o'zim de bilmeymen (Sh.Aytmatov). Ol jashig'ında qarwlı adam bolg'an, biraq jarlılıq ja'biri og'an jol bermegen (O'.Xojaniyazov);

3) biraq da'nekeri birinin' ma'nisin biri toliqturıp kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıw arqalı qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Bul ta'biy tu'rde den sawlıqtı buzıw qa'wpın tuwdırmaıdı, biraq qosımsha qıyınshılıqlar tuwdıradı (gazetadan). Bul dizbekli qospa ga'pte da'slepki jay ga'pke son'g'i jay ga'p qarama-qarsı qoyılıw arqalı da'slepki ga'ptin' ma'nisi toliqtırıladı, ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan qarsılaslıq ma'ni an'lasılıp turadı;

4) dizbekli qospa ga'ptin' quramında'gi jay ga'plerdin' bayanlawısh formaları birgelikli bolıp kelip te biraq da'nekeri arqalı baylanıladı ha'm jay ga'pler arasında'gi qarsılaslıq mazmun biraq da'nekeri arqalı anıqlanadı ha'm ekinshi komponenttin' baslawıshı bayanlawıshın' betlik forması arqalı belgili bolıp turadı: Shayıqun' bul ga'pi Mamang'a unadı, biraq u'ndemedi (T.Qayıpbergenov).

Sonda da, solay da, solay bolsa da, so'ytse de da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerler de jay ga'plerdi baylanıstırıwda geypara o'zgesheliklerge iye boladı:

1) sonda da da'nekeri biraq da'nekeri sıyaqlı, qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdin' arasında'gi ma'nisin anıqlastırıw ushın qollanılardı. Misalı: Ataların'nın' su'yeneri joq, sonda da tas ju'reklilik etkisi keledi (T.Qayıpbergenov). Og'an pratsho'lkemnin' xatkeri de, bashlıq ta mira't etti, sonda da ol gostinitsada bolıwdı o'zine maqul ko'rđi (S.Xojaniyazov);

2) bayanlawısh formaları birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız formada kelgen jay ga'plerdi qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı: Saraydın' ishi izey edi, sonda da jawızlıq etip jatatug'ın jerge saban tu'sewge ruqsat etpedi (Q.Dosanov).

Solay da, solay bolsa da, so'ytse de da'nekerleri dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwda sonda da da'nekerine sinonim bolıp keledi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'plerde da'slepki komponentke, ko'binese son'g'i komponent qarama-qarsı qoyıladı: Aqsulıw da Turdıbektin' turpayı so'zlerine ashıwlanıp qalg'an, solay da ol tuwısqan degen so'zdi ayırıqsha bahalaydı (S.Xojaniyazov). Xang'a bu'ytıp til tiygizetug'ın Xiywalı biydi ko'rmegen Asqar biydin' ju'regi suwlap, abaysızda birew en'sesine qoyıp salg'anday pa'ti qaytıp jim boldı, so'ytse de kewli toq (T.Qayıpbergenov).-A'llette, bir dizel qızıp ketedi, al solay bolsa da onın' menen islep waqıttı utpasan' bolmaıdı (T.Na'jimov).

Degen menen, ne degen menen, qa'ytken menen, qaytama da'neker so'zli ga'pler. Bul da'nekerlerdin' qatnasında'gi dizbekli qospa ga'plerdin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshı bolımlı, son'g'i komponentinin'

bayanlawışı bolimsız formada keledi ha'm da'slepki ga'ptegi is-ha'reket, waqiya son'g'i ga'p arqalı biykarlanadı: Bektemirler bul biydaydın' qosqa kirip turip a'ketiletug'inin qızg'andı, degen menen Maman biyge ilaj ete almadı. Qon'ıratlılar jigirma atlı bolıp keldi, ne degen menen xan la'shkerleri saylawlı edi, olar hesh kimnin' duw-sıyına qaramadı (T.Qayıpbergenov). Atızınan bir-eki iyt tu'ynek shıqqanı menen hasıldar bag'mandı gu'na'karlaw a'dillikke jatpaydı, qa'ytken menen xan qatu g'a'zeplendi. Hesh kim men bilemen demedi, qayırama quwanısıp o'rre-o'rre turıp dalag'a shıqtı (T.Qayıpbergenov).

Al, bolmasa, da/de ia'ne da'nekeri dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'pler to'mendegi o'zgesheliklerdi bildiredi:

a) al da'nekeri is-ha'reket, waqiyalarınin' mazmunı ha'r tu'rli bolg'an jay ga'plerdi baylanıstırıp, qarsılaslıq ma'nili qospa ga'pti du'zedi. Bul sıyaqlı dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawışı bolimsız, al son'g'ısı bolımlı formada keledi: Qawın-qa'mek egiw ushun tayarlang'an onlag'an tanap jerdin' ele bir qıytag'ı da suwg'arılğ'an joq, al egis waqtı bolsa o'tip baratır (J.Saparov). Suw saqlag'ısh toltırılğ'annan keyin plotina ta'repinen irkilgen suwdın' og'ada u'lken massası da'rya boylap ten'izge qaray aqpaydı, al onın' suwı Arnasay shuqırına ag'ızıladı (gazetadan). Birew sezbes, al birew sezer (T.Jumabaev);

b) da'slepki komponentinin' bayanlawışı bolımlı, son'g'i komponentinin' bayanlawışı bolimsız jay ga'plerdi baylanıstırıp qarsılaslıq ma'ni bildiredi: Narbay is jo'ninde so'ylesejaq bolıp edi, al ol jo'nlep so'yleskisi kelmedi (A.Bekimbetov). Ol o'tken o'mir eleslerin, Turdimurattın' bergen azapların, qolaysız jag'dayların' ba'rin yadınan shıg'ara basladı, al Xojan ha'm onun' baxıtsiz anası onın' yadınan shıqpadı (X.Seytov).

d) eki komponentinin' bayanlawışı da bolımlı bolıp kelgen jay ga'plerdi baylanıstırıp, qarsılaslıq ma'ni bildiredi. Bunday du'zilistegi jay ga'plerdin' ha'r birinde antonimlik so'zler qollanıladı: Ulıwma onın' quwanışı qısqa bolg'an, al qayg'ısı ju'da' erte kelgen (A.Bekimbetov).

Qarsılaslıq ma'ni bolmasa da'nekeri arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'ptin' komponentlerinin' arasında da bildiriledi: Dayın' ko'rip qayt degen son' barıp edik, bolmasa qonaq jerimiz quwg'an joq (Sh.Seytov). Ko'shkende de zorlıqqa ushırıp ko'shemiz, bolmasa ko'shiwdin' qıyın ekenin men de bilemen. Qaljan, bundaydarg'a tiyım salıw kerek, bolmasa gilen' jalan'ayaqlardı jıynap jag'an'nan aldiradı, bul usag'anlardı elden aydaw kerek (S.Arıslanov). U'yden shıq, bolmasa men ketemen. (O'.Ayjanov).

Tek, qalayda, a'tten' ko'mekshi so'zli dizbekli qospa ga'p. Bul ko'mekshi so'zler dizbekli qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plardi baylanistirip kelgende, son'g'i jay ga'pke ku'sheytivshilik-modalliq ma'ni berip, da'slepki jay ga'p penen qarsilashiq ma'nide baylanisadi.

a) tek ko'mekshi so'zi dizbekli qospa ga'ptin' quramundagi eki jay ga'pti baylanistirip kelgende birag, sonda da da'nekerlerine sinonimles bolip keledi: Apa, ha'zir men quwanishtan qus bolip ushqim keledi, tek qanatim joq da'. Mende onday ku'lkili ga'p joq, tek Petkanin' basunan o'tkenlerdi aytip otirman (Sh.Seytov).

Geyde da'nekerlik-janapayliq xizmettegi tek ko'mekshi so'zi jay ga'plardi baylanistiriwda ayiriv-sheklewshilik ma'nidegi qarsilashiqti bildiredi: Bunin' usunday bolatug'inin basqalar bilmeydi, tek Sultanmurat bilei (Sh.Aytmatov). Bul jerden ko'p-ko'mbek shirshalar menen oralg'an maysazardan do'gerek a'tirap ko'rinbeydi, tek olardi qorshag'an jas shirshalar menen taza tiniq aspanda qalqip ju'rgen siyrek aq bulklar g'ana qalg'an (A'.Yakubov);

b) qalay da, a'tten' da'nekerlik xizmettegi so'zler eki jay ga'pti baylanistirip kelgende, son'g'i jay ga'pke ku'sheytivshilik-modalliq ma'ni beriw arqali da'slepki jay ga'pke qarama-qarsi qoyiladi: Birag jawrag'anum o'zime ma'lim edi, qalay da a'lle qashan umitilip baratirg'an erkeligim tuta qoymadi. Ishinde Nurimbet atam da bar edi, a'tten' o'zi esitpey ketti (Sh.Seytov). Qonip ketsek-a'm bolar edi, a'tten' bulkara suwiqliq qiladi (T.Qayıpbergenov).

Da/de, ja'ne qarsilas dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerler, tiykannan, biriktiriwshi da'nekerlerdin' toparna kiredi. Sonin' menen qatar, qarsilas dizbekli qospa ga'plerdin' komponentleri arasinda da keliwi mu'mkin. Birag, olardin' qarsilashiq ma'nisi usi da'nekerlerge tikkeley qatnasli emes, jay ga'pler arasindagi qarsilashiq mazmunga qatnasli bolip, da'nekerler tek ko'mekshi ku'sheytivshilik ma'ni beriw menen sheklewedi: Gu'z jurta quwanish bag'ish etip o'tti de, qis tu'se birden za'rebesin u'yirdi (O'.Xojaniyazov). Bunisina a'bden jinim tirisip baltalap taslag'im kelip turdi da, ja'ne o'zime ha'y beremen (Sh.Seytov). Bazilari jadirap, Ernazar Alako'z aldina jayg'an «ahidnamag'a» ap-an'sat qol basip, mo'r saldi da, ja'ne birazlari qabag'in qaris jawip a'bden qıynaydi (T.Qayıpbergenov).

§9. Salıstırmalı dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'ptin' bul tu'rın al da'nekeri arqali baylanisqan jay ga'plerdin' dizbegi du'zedi.

Al da'nekeri arqali baylanisqan dizbekli qospa ga'p salıstırmalı ma'ni bildirip kelgende, olardin' jay ga'plerinen an'lasilg'an is-ha'reket, waqıyalar

o'z ara salistirladi. Bul jag'dayda dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler mazmuni jag'inan bir-biri menen antonimlik sapatqa iye boladi: Ata-anasi jarli qusaydi, al kelin bala miynet su'ygish, kishi peyil qiz eken. Adam o'miri waqit saati menen bilinse, al waqtimiz saat tili menen belgilenedi (T.Qayıpbergenov).

Al da'nekerli salistirmali dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalan o'z ara bir-birine jay salisturlip ta keledi: Biz paxta beremiz, al hu'kimet bolsa bizge aqsha, tawar, mashina siyaqli kerek-jarag'imizdi berip turadi (I.Yusupov). Iri qarjilardin' o'simi 1981-1985-jillardag'i 125 milliard manattan usi bes jilqta 170 milliard manatqa shekem ko'beyedi, al son' olardin' mug'dari trillion manatqa derlik jetedi. Jetinshi bes jilqta milliy doxod 32 protsent artqan bolsa, al segizinshi bes jilqta ol 41 protsent ko'beyedi (gazetadan).

§10. Awispali dizbekli qospa ga'p

Awispali dizbekli qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'pler ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a'lle t.b. awispali da'nekerler arqali baylanisip, dizbekli qospa ga'pti du'zedi. Bul da'nekerler arqali baylanisqan dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqiyalan birinde bolmasa ekinshisinde iske asatug'in awispaliligi bildiredi:

1. Ya, yaki yamasa da'nekerleri ko'p komponentli dizbekli qospa ga'plerdin' ha'r bir komponentinde ta'kiratlanip kelip, ashiq du'zilisi dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Hawa rayi da ku'n sayin mun' tu'rli qubulip turadi, ya qar jawadi, ya tinbastan jan'bir quyadi, ya ku'shli samal esedi (A'.Yakubov). Endi ya sol Maman o'ledi, ya Esengeldi o'ledi (T.Qayıpbergenov).

2. Ne da'nekeri ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ya da'nekerinin' bir varianti retinde qollaniladi. A'sirese, ne da'nekerinin' ya da'nekerinin' ma'nisin beriwı bayanlawishi bolimsizliq ma'nide qollanilg'an ga'plerde aniq ko'rinedi: Salsan' aw ne tosqa jolig'adi, ne ag'is penen jirtulip pitedi (O'.Ayjanov). Ne kitabi joq, ne da'pteri joq (N.A.Baskakov).

Ne da'nekeri eski qaraqalpaq tilinde, XIX a'sirdegi klassik shayırlardin' shug'armalarında bolimsizliq ma'nidegi da'nekerlik-janapayliq xızmette qollanilg'an. Misali: U'yle na'kishi bar, na'epshi bar (H.Hamidov, 1974, 198-b).

Quda berdi bu zıbanni,
Ne rahmanı, ne shaytanı.

Bilmasman suvdi, ziyani,
Halim mu'shkil bolg'an eken.

(Berdaq «Shejire»).

Ne bizde napaqa bar, ne libas bar.

(A'jiniyaz).

Bul keltirilgen misallarda ne da'nekeri birgelkili atawish ha'm feyil so'zlerdin' aldında ta'kirarlanıp kelip, biykarlaw (bolımsızlıq) ma'nisindegi da'nekerlik-janapaylıq xızmet atqarıp kelgen. Eger A'jiniyazdın' shıg'armasınan keltirilgen ga'plerdi sol turısında bayanlawishı bolımlı formada keliwine qaray ne da'nekerinin' biykarlawshılıq ma'nisine itibar bermey, ne, ya da'nekerlerin qollanıp, bolımlı formada qollang'an jag'dayda ga'ptin' mazmunınan ma'ni shıqpay qaladı. Bul ga'p tiykarınan biykarlaw ma'nisine iye bolıp, ha'zirgi a'debiy tilde to'mendegishe ug'ınılıwı tiyis: Ya bizde napaqa joq, ya kiyim joq yamasa ne bizde napaqa joq, ne kiyim joq.

Bul jag'dayda ne da'nekeri ya da'nekeri menen almasadı, yamasa ne da'nekeri sol orında saqlanıp qaladı da, ga'ptin' bayanlawishı eki jag'dayda da biykarlawshı joq so'zi arqalı bildiriledi. Bunday jag'dayda biykarlawshılıq ma'ni bayanlawish forması arqalı beriledi de, ne da'nekeri jay ga'plerde birgelkili ag'zalardı, dizbekli qospa ga'plerde jay ga'plerdi awıspalı ma'nide baylanıstırıwshı da'nekerlik xızmetti g'ana atqaradı.

3. Bolmasa, ya bolmasa, yaki bolmasa da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıp kelgende, jay ga'plerdin' bayanlawishları ko'binese modal ma'nili so'zlerden boladı ha'm ga'ptin' ulıwmalıq mazmunına boljawlı modallıq ma'ni beredi: Ba'lkim, og'an shonlardın' o'zleri bir ba'le qılg'an shug'ar, bolmasa bizin' hayallar arag'a ot taslawı itimal (O'.Xojaniyazov). Sog'an deyin barlıq na'rseni sir tutıwı za'ru'r, bolmasa jas na'reste tiri a'kenin', onnan bo'lek jasag'annın' sebebine jetik tu'sinbey, ko'kireginde ya anag'a, yaki a'kege qarsı ma'nilik tu'yin qalıwı mu'mkin (T.Qayıpbergenov). Endi anıqlap oylanıp qaran', qa'ne, shopandı sizlerge men tayarlap berdim be, yaki bolmasa mag'an sizler tayarlap berdin'iz be? (Sh.Seytov).

4. A'lle da'nekeri, tiykarınan, dizbekli qospa ga'ptin' ha'r bir komponenti menen ta'kirarlanıp qollanıladı. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawishları da modallıq ma'nidegi so'zler arqalı bildirilip, ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan boljawlı modallıq ma'ni an'lasıladı: A'lle oshaqta ot bar, a'lle shıra janıwlı (O'.Xojaniyazov). A'lle birew keledi dep oylayma, a'lle sol jaqtan bir so'z boladı deyme, a'ytewir, jaltaq-jaltaq qaraydı (Sh.Seytov).

§11. Gezekles dizbekli qospa ga'p

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin, tiykannan, birese, birde, bazda, ga', ga'hi, ga'de, geyde t.b. gezekles da'nekerleri baylanisturadi. Bul da'nekerlerdin' qatnasindagi dizbekli qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalanı o'z ara gezlesip islangenlikni bildiredi. Gezekleslik ma'ni bildiriwshi da'nekerlerde dizbekli qospa ga'ptin' komponentleri arasında, ko'binese ta'kirarlanıp qollanılıp, qospa ga'ptin' ashıq du'zilisin du'zedi.

Birese, birde, bazda da'nekerleri ma'nilik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın, bir ma'nide keledi. Sonlıqtan olardı birinin' ornına ekinshisin almastırıp qollana beriwge boladı: Onın' birese qollan ko'teriledi, birese ayaqları shaltıq ha'reketlerin tastıyıqlaydı (S.Saliev). Hawa rayı ku'nine qırq qubıladı: birde quyash ko'riniıp aynalanı ısıtıdı, birde silpilegen jawın burshaqlı qarğa ulasadı. Hawa rayı birde tu'neredi, birde jadıraydı, birde no'ser jawın tamshılaydı, gey ku'nleri aynala tazarıp, na'pes alıw ken'eyedi, gey ku'nleri Qaraqum jaqtan shan'g'ıt ko'teriliıp, ko'z ashtırmaydı (T.Qayıpbergenov). Hayallardin' minezi o'zin'e belgili g'oy inim, geyde ku'yewin ku'tiwge janın beredi, bazda ku'yewinen basqa dushpanı joq (G'.Seytnazarov).

Ga', ga'hi, ga'de, geyde da'nekerleri gezekles dizbekli qospa ga'plerdi baylanistırıwda ken' qollanıladı. Bul da'nekerler, tiykannan, ha'r bir jay ga'p penen ta'kirarlanıp qollanıladı, olardıń eki komponentli jay ga'plerdin' arasında bir ret kelip qollanılıwı onsha ushıraspaydı: Aspanda kewilsiz ag'arg'an ay ga' bult arasınan sıg'alap qaraydı, ga' ol da ton'ıp ko'rpege kirgendey bult arasına jasırınadı (Yu.Leoptishev). Suwıqqa ton'g'annan eki bende bir-birine tig'ılısadı, ga'hi olar qollann u'plep, ga'hi ayaqların topıldıtıp jılıtıw'ga qaradı (O'.Xojaniyazov). Geyde botalaq anasınin' qasında ebeteysiz tu'rde tayraqlap, sekirip oynaqlaydı, geyde ol qorada jalg'ız o'zi qalsa anasın izlep bozlaytu'g'in edi (Sh.Aytmatov).

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' komponenti ulıwmalıq ma'nide kelgende, son'g'ı komponentleri arqalı gezekleslik ma'nide tu'sindiriledi: Ol ara-tura buzılısıp ha'r muqam'ga do'nedi: geyde nursız ko'zi aldındag'ı diywalg'a tigilip sutkalar boyı u'nsizlik sho'gedi, geyde ha'dden asqan tinbay so'yley beretug'in so'ylemshek qa'ddine keledi (M.Sholoxov).

§12. Ayırıw dizbekli qospa ga'p

Ayırıw dizbekli qospa ga'p da'nekerlik xızmettegi ha'tte, ha'tteki ko'mekshi so'zleri arqalı du'ziledi. Bul ko'mekshi so'zleri arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinen son'g'ı jay ga'p ayrımlanıp, bo'liniw, shekleniwshilik ma'ni an'latadı. Mısalı: Xojamurat ha'm, Xojan

ha'm biledi, ha'tteki inkar da an'g'arg'an bolıwı kerek. (X.Seytov). Gu'lziy-ba ulının' qay waqıtı da a'kesi jo'ninde shınılıqtı biletug'ınına isenedi, ha'tteki ol er jetip, o'mirdin' bardı-keldisine tu'sinetug'ın bolg'an gezde sır bu'kpey shının ayıw o'zinin' tiykarg'ı maqseti (T.Qayıpbergenov).

Ha'tte, ha'tteki ko'mekshi so'zi arqalı baylanısqa ga'pler tek dizbeklilikti bildiriw qoymay, bag'ınn' qılı baylanıstı da bildiredi. Bunday jag'dayda qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriliw, ku'sheytiwshilik- salıstırmalıq ma'nige iye boladı. Uliwma ga'ptin' mazmunınan bag'ınn' qılıq ma'ni an'lasıladı: Stavropoldan arman qaray sonday jılı bolıp ketti, ha'tteki Olenin tonın sheship qoydı (L.Tolstoy). Suw sonday tıp-tınıq, ha'tte astındag'ı na'rseni de ko'riwge boladı. Ol sonday qattı sabadı, ha'tte awıldın' iyterine shekem a'wpildesip sala berdi. Shay da, aqaw ashqa ju'weri nan da sonday mazalı edi, ha'tte men onday mazalı awqatlardı urıstan burın da jep ko'rmegen sıyaqlıman (Sh.Seyitov).

DIZBEKLİ QOSPA GA'PLERDİN' ASHIQ HA'M JABIQ DU'ZİLİSLİ TU'RLERİ

Dizbekli qospa ga'pler eki, u'sh ha'm onnan da ko'p jay ga'plerdin' sintaksislik baylanısınan du'zilip, eki komponentli ha'm ko'p komponentli bolıp qollanıladı. Eki komponentli ha'm ko'p komponentli du'zilis dizbekli qospa ga'plerdin' du'ziliw o'zgesheligin belgileydi.

Eki komponentli ha'm ko'p komponentli jay ga'plerdı baylanıstırwshı tiykarg'ı grammatikalıq qurallardıń xızmetin dizbeklewshı da'nekerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardıń baylanıstırw o'zgesheligine qaray, dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisi ha'm jabıq du'zilisi qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Qospa ga'pler ashıq du'zilisi bolıp kelgende, eki, u'sh yamasa onnanda ko'p jay ga'plerden du'zilip, ma'nileri o'z ara ten', birgetkili bolıp keledi ha'm olardıń jay ga'plerinin' qatarına jan'a ga'pler qosıp ko'beytiwge boladı. Misalı: Tawdag'ı jasıl jaylawlarda aq otawlar qa'ddin ko'terip, qoylar man'irasıp, jilqılar kisnep, bulaqlar menen da'ryanın' jag'alarında tu'tin shıg'a basladı (Sh.Aytmатов). Olar bazda du'zilisiw ju'rse, bazda u'shewi attın' basın qatarlastırıp taba quwıp ju'redi (T.Qayıpbergenov).

Bunday ga'plerdin' jay ga'plerinin' qatarına jan'a ga'pler qosıp, olardıń qatarın ko'beytiwge boladı: Olar bazda dizilisiw ju'rse, bazda u'shewi attın' basın qatarlastırıp taba quwıp ju'redi, bazda atlar ja'ne dizilisiw ju'redi.

Qospa ga'plerdin' jabıq du'zilisi eki jay ga'pli bolıp, olardıń qatarına jan'a ga'pler qosıp, sol du'zilisten artıq arttırw'ga bolmaydı: Jiyemurat

ja'ne kitabina u'n'ildi, biraq ko'z aldinda kitap emes, tawlang'an qos burun jattu (T.Qayıpbergenov).

Bul siyaqli eki komponentli jabiq du'zilisi qospa ga'ptin' quramundag'i jay ga'pler ten' ma'nili bolmaydi, qarsilas, sebep t.b. ma'nilerinde baylanisadi.

Qospa ga'ptin' ashıq ha'm jabiq du'zilisi o'tken a'sirdin' 50-jillannan baslap I.A.Popovanning miynetinde ko'rsetiledi. Bunda dizbekli qospa ga'ptin' a, no (al, biraq) da'nekerleri arqali baylanisqan ga'plerdin' jabiq du'zilisti du'zetug'ini ha'm sol da'nekerlerdin' eki komponentti baylanisib, odan artiq ta'kirarlanbaytug'ini aytiladi⁴⁸. 60-jillarg'a kelip qospa ga'ptin' ashıq ha'm jabiq du'zilisi tu'rleri V.A.Beloshapkovanning miynetlerinde ken' rawajlandiriladi⁴⁹.

O'zbek tilinin' akademiya liq grammatikasında qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabiq du'zilisi tuwralı to'mendegishe tu'sinik beriledi: Da'nekersiz qospa ga'plerdin' komponentleri arasına dizbekli yaki bag'indirishu da'nekerdi kiritiwge bolmaydi. Bunday da'neker birer onnda kiritilgen jag'dayda pu'tin ga'p konstruksiyası o'zgeredi, pikir tolıq bolmay qaladı, jabiq konstruksiya payda boladı. Da'nekersiz qospa ga'pler ashıq konstruksiyalı bolıp, mazmunı jag'unan o'z ara baylanisqan bir neshe ga'plerdı biriktire aladı. Dizbekli qospa ga'pler da'nekersiz qospa ga'plerden parqlanıp, jabiq konstruksiyanı du'zedi⁵⁰ dep ko'rsetiledi.

Qaraqalpaq tilindegi miynetlerde de, qospa ga'ptin' ashıq ha'm jabiq du'zilisi tu'rleri qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktleri tiykarında ko'rsetiledi.⁵¹

Qospa ga'ptin' ashıq du'zilisi tu'rinde talas-tartish pikir tuwdıratug'ın qarama-qarsılıq joq. Onın' quramundag'i jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslan ten' ma'nili, birgelkili sıpatqa iye boladı.

§13. Ashıq du'zilisi dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'pler ashıq du'zilisi bolıp kelgende, eki, u'sh yamasa onnan da ko'p jay ga'plerden du'zilip, ma'nileri ten' birgelkili bolıp keledi. Ashıq du'zilisi dizbekli qospa ga'pti du'ziwshi grammatika liq qural

⁴⁸ Popova I.A. Slojnososhinnoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. «Voprosi sintaksisa sovremennogo russkogo yazıka». Pod redaksiyey akademika V.V.Vinogradova. M., 1950, s.382-386.

⁴⁹ Beloshapkova V.A. Slojnoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. M., «Prosvetienie», 1967, s.63; Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazıka. M., «Nauka», 1970, s.556-663.

⁵⁰ Hozirgi O'zbek adabiy tili. II, sintaksis. Toshkent, «Fan», 1966, 366-367 betler; O'zbek tili grammatikasi. II sintaksis, Toshkent, 1976, «Fan», 300-333 betler;

⁵¹ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis, No'kis, 1992, 425-430 betler; Da'wletov M. Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' geypara teoriya liq ma'seleleri. Nokis, 1993, 81-87 betler

xizmetin biriktiriwshi, awıspalı, gezekles da'nekerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Olardıń qatnasında du'zilgen ashıq du'zilisi qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawıshı, ko'binese birgelkili formada keledi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslarda ten' ma'nili, birgelkilikti bildiredi.

Ashıq du'zilisi dizbekli qospa ga'plerdin' du'ziliwi ushın to'mendegi dizbeklewshi da'nekerler qatnasadı:

1. da/de (ta/te) da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ha'r biri menen ta'kirarlanıp kelip ashıq du'zilisti du'zedi ha'm ma'nilik jaqtan jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarının' isleniwi bir waqıtlı ha'm izbe-izli mezgilleslikti bildiredi:

a) bir waqıtlı mezgilles dizbekli qospa ga'pler: Qırmanda kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.Xojaniyazov). Ku'ni menen ko'rip ju'rgen birewim shıg'ar dep, ol da u'n qatpadı, men de u'ndemedim (Sh.Seytov);

b) izbe-izli mezgilles dizbekli qospa ga'pler: Saxna da ashıldı, kontsertte baslandı (O'.Ayjanov). Men de mashınag'a keldim, ol da jetip keldi.

Bul sıyaqlı ha'r bir jay ga'ptin' quramında ta'kirarlanıp kelgen - da/de da'nekeri qaraqalpaq tilindegi geypara izertlewshiler ta'repinen «qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıw xizmetin atqarmaydı, al ga'ptegi so'zlerdi o'z ara baylanıstıradı» dep ko'rsetiledi. Bul orında da/de da'nekerinin' eki xızmetti-da'nekerlik ha'm janapaylıq xızmetlerdi atqaratug'ını esapqa alınbag'an. Da/de da'nekeri da'nekerlik xızmeti menen qatar, janapaylıq xızmette atqaradı. Bul da'neker dizbekli qospa ga'plerdin' quramında jay ga'plerdegi ayırım so'zlerge ku'sheytiwshilik janapaylıq xızmet ju'klewi menen qatar, jay ga'plerge de bir na'wiye tıyanaqlılıq ma'ni berip jay ga'plerdi o'z ara baylanıstıradı. Sonlıqtan bunday ga'plerdi da'nekersiz mezgilles dizbekli qospa ga'p dep qarawg'a bolmaydı.

2. Ashıq du'zilisi qospa ga'ptin' qatarın ya, yamasa yaki, a'lle t.b. awıspalı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler du'zedi: Qasaqana gezles-peymiz, ya ol mennen burın o'tip ketken, ya jıynalista irkilip qalg'an boladı (A.Bekimbetov). Ya olar bir qaptalg'a urıp ketkendag'ı, ya men basqa ta'repke o'tip ozıp ketkenmen (Sh.Aytmatov). A'lle oyın oynawdı na'she ete me, a'lle ishтеgi sınn sırtqa shıg'arg'ısı kele me, a'ytewir ol bir maydannın' ishinde ku'ydim-jandım bolıp qaladı (T.Qayıpbergenov).

3. Ga', geyde, birese, birde, bazda t.b. gezekles da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' ha'r bir jay ga'pi menen ta'kirarlanıp keliwi arqalı ashıq qatarlı dizbekli qospa ga'p du'ziledi: Ton'lar ga' jibisti, ga' jer beti qatqalaq bolıp qatıp qaldı (K.Ma'mbetov). Ol geyde shashın tsilindr qiladı, geyde o'zi rusalka boladı, geyde eki tal shashın qasının' u'stine kekil etip tu'sirip,

basqasın bir burım etip o'redi (T.Qayıpbergenov). Onın' birese qolları ko'teriledi, birese ayaqları shaltlıq ha'reketlerin tastıyqlaydı (Sh.Seytov). Qıs ayının' da'slepki ku'nlerinen baslap-aq, hawa rayı buzıldı, ga' burqasınlap qar jawdı, ga' ku'shli samal turıp, qar u'rgini baslandı (O'.Xojaniyazov).

§14. Jabıq du'zilisli dizbekli qospa ga'p

Dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qatarın jan'a ga'pler qosıp ken'eytiwge bolmaytug'ın tu'ri jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Jabıq qatarlı qospa ga'ptin' du'ziliwi ushin da da'nekerler qatnasadı.

Jabıq du'zilisli qospa ga'pler to'mendegi dizbeklewshi da'nekerdin' qatnası arqalı du'ziledi:

1. Biriktiriwshi ha'm, ja'ne, da/de, da'nekerleri jabıq qatardı du'zip kelgende, eki jay ga'ptin' arasında yamasa ko'p komponentli qospa ga'ptin' en' son'g'ı komponentinin' aldında kelip jabıq du'zilisti du'zedi: Aq paroxod kem-kemnen alıslap ketti de, ol zorg'a bilenetug'ın qara dag'qa aynaldı (Sh.Aytmatov). Jumısshılarg'a topıraq ju'rite beriwge boladı dedik te, ekewimiz joldın' shetine shıg'ıp otırdıq (S.Saliev). 1968-jılı da'ryanın' an'g'an Bayxoja rayonında baylandı ha'm jigirma ku'n ishinde jag'alıqtag'ı jerlerge 500 million kup metrden aslam suw aqtı (gazetadan). Geyde bunday waqıtta adam o'zinin' jaqınların esine tu'siredi, pu'tkil o'miri ko'z aldına elesleydi ha'm o'zi tuwralı qanday da bir tiykarg'ı na'rseni ug'ıp u'lgeredi (gazetadan).

2. Biraq, lekin, sonda da, al t.b. qarsılas da'nekerler eki komponentli ha'm ko'p komponentli dizbekli qospa ga'pti baylanıstırıp, jabıq qatardı du'zedi. Bul da'nekerler qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasında ta'kirarlanıp qollanılmaydı: Qar quptang'a deyin tinbadı, biraq waqıt uttırmaw ushin tan' ata atlandı (T.Qayıpbergenov). Bag'anag'ı izg'inıq pa'seydi, lekin ku'n suwıq eken. Aspan ag'ara baslaptı, bag'dag'ı ba'lent aq tereklerdin' ushları jiltırıp qalg'an, lekin ele ku'n shıqqag'an (A'.Yakubov). Bul iske qalay kirisiw kerek ekeni o'zine tu'sinikli, sonda da aqırg'ı so'z xatkerdiki (O'.Ayjanov). Mu'mkin, olar da ketip qalg'an shıg'ar, al bizler bolsaq onı bilmeymiz (N.Nosov).

3. Awıspalı ya, yamasa, yaki, bolmasa t.b. da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı ha'r bir jay ga'p penen qaytalanbay, tek eki jay ga'ptin' arası baylanıstırıp kelgende, jabıq qatardı du'zedi: Ol zorlap a'ketken be, ya qız o'z tilegi menen ketken be? (K.Sultanov). Siz jas u'lken bolg'anın'ız ushin o'zin'di o'zin'iz erterek tu'sini~~psiz~~, yaki ko'p jasag'an

baban'iz tu'sindirdi me? (T.Qayıpbergenov). Olar sag'an inandıma yamasa ele de Ja'digerdi ku'tip ju'rsen' be? (G.İzimbetov). Ba'ri bir Nawrzbay Saranı jaqsı ko'redi g'oy, bolmasa nege onın' ko'zinen ko'zin ayırmaydı (O.Abdıraxmanov).

4. Ga, birde, birese, bazda t.b. da'nekerter arqalı dizbekli qospa ga'plerdin' jabıq qatarı du'ziledi. Bul da'nekerler de jabıq qatarı du'zip kelgende, eki komponentli dizbekli qospa ga'plerdi baylanıstıradı: Gu'zdin' keshki samalınin' epkininen ku'sh alg'an aydın-shalqar ko'k ten'izdin' aq bas tolqınlan jag'ag'a kelip sog'adı, ga' to'selip atırg'an qıyırshıq taslar pa'ti qatqan tolqınlardı kelgen izine uzatıp qaladı (O.Abdıraxmanov). Olardıñ bizlerden bir kemisi gazeta-jurnallarg'a jarımaydı, Ziyada bizin' u'yge sorap keledi, bazda oqıp bolg'anlarımdı o'zim aparıp beremen (T.Qayıpbergenov).

Geyde ko'p komponentli dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'pleri ha'r tu'rli dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanısıp kelipte jabıq du'zilisi qospa ga'pti du'zedi: Qollarımız qabardı, bazda suwıq qandı, sonda da unım tappay atırız (O'.Ayjanov). Jurt qarqadan esken samal suwıq boladı deytug'in edi, al qubla-shıg'ıstan esip tur, sonda da adamdı betletpeydi (O'.Xojaniyazov). Buxgalter ku'limsiredi ha'm ju'reginde biraz tınıshlıq ornag'anday boldı, tag'ı da gu'ma'nlanıwdın' ku'shi menen ishi muzday bolıp, qaltırıp ton'a basladı (T.Na'jımov).

III bap.

BAG'ININ'QILI QOSPA GA'P

§15. Bag'inin'qili qospa ga'p haqqında tu'sinik

Bag'inin'qili qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an eki yamasa birmeshe predikativlik birliklerdin' sintaksislik baylanisidan du'ziledi. Olardın' quramındag'ı jay ga'pler biri ekinshisin tu'sindirip, bag'inin'qili sıpatqa iye boladı. Bul sintaksislik kategorianın' «bag'inin'qili qospa ga'p» termini menen atalıwının' o'zi de usı sıyaqlı o'zgesheliklerine tiykarlanadı.

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' semantikalıq du'ziliwi onın' quramındag'ı jay ga'plerdin' tu'sindiriwshı, bag'inin'qi jay ga'pi arqalı iske asadı. Bul jag'dayda bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı bag'inin'qili qospa ga'ptin' du'ziliwinde tiykarlı xızmetti atqaradı. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawısh forması arqalı qospa ga'ptin' quramına birigedi.

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' tu'sindiriwshı, g'a'rezililik sıpatqa iye bolg'an tu'ri bag'inin'qi ga'p, bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindiriliwshı jay ga'p bas ga'p dep ataladı. Bag'inin'qi ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen ma'nilik, grammatikalıq, intonatsiyalıq jaqtan baylanisqan bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi.

Bag'inin'qi ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan qatnaslı bolıwına baylanislı onın' (bas ga'ptin') quramındag'ı bir ag'zanın' yamasa pu'tin bas ga'ptin' tu'sindiriwshı ga'pi xızmetin atqaradı. Sonlıqtan qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponenti bir pu'tin bag'inin'qili qospa ga'pti du'ziwshi tiykan bolıp esaplanadı. Eger bag'inin'qili qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'pler usı sıyaqlı belgige iye bola almasa, onda olar bag'inin'qili qospa ga'p bola almaydı. Misalı: Sizler ne islesen'iz, men de sonı isleymen. Qaysı jer iq bolsa, sol jerge u'rgin qar u'yiledi (O'.X). U'ye qonaqlar krip keliwden-ag. Aydana dalag'a shug'ıp ketken edi (T.Q.). Traktor toqtamay ju'rse, jumıs o'nedi (A'.T.).

Bul ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'slepkilleri bag'inin'qi, son'g'ıları bas ga'p. Bag'inin'qi ga'pler bas ga'ptin' quramındag'ı bir ag'zag'a qatnaslı, sonı sıpatlap, tu'sindirip keliwi arqalı bas ga'p penen baylanısadı. Birinshi ga'ptin' da'slepki komponentindegi ne soraw-qatnas almasig'ı bas ga'ptegi tabıs sepligindegi siltew almasig'inan bolg'an

toliqlawishqa qatnashi sonı sıpatlap toliqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zip kelgen. Son'g'ı ga'plerdin' bag'inın'qı komponentlerindeki diqqat etilgen so'zler de joqarıdag'ı taqılette bas ga'plerdeki pısıqlawish, bayanlawish ag'zalardı sıpatlap, sol m'lnidegi bag'inın'qılı qospa ga'plerdi du'zedi.

Bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'pler bir-biri menen bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawish formaları, bag'ındırwshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi janapaylar ha'm qatnaslıq so'zler arqalı baylanıadı. Bag'inın'qı ga'pti bas ga'pke biriktiriwshı grammatikalıq qurallar, ko'binese bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishınin' quramında qollanıladı.

Bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' bag'inın'qı komponentleri bas ga'p penen baylanısw usılına qaray eki tu'rli strukturalıq o'zgeshelikke iye boladı. Olardın' bir bas ga'p penen sintetikalıq usıl arqalı baylanıadı da, ekinshisi analitikalıq usılda baylanıadı. Sonın' menen qatar, bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' bag'inın'qı komponentleri bas ga'pke qatnashı bir neshe semantikalıq o'zgeshelikler iye bolıp keledi. Bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rleri kelesi temalarda so'z etiledi.

Bag'inın'qılı qospa ga'pler menen feyil toplamlı jay ga'plerdin' arasında formal-du'zilislik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın uqsaslıqlar usırasadı. Bul eki sintaksislik kategoriyalardıń arasındağ'ı ayırmashılıqlardı ashıwda ilimiy izertlewlerde ha'r tu'rli ko'zqaraslar orn alıp kiyatır. Bul tuwralı tu'rkiy tillerinde qanshama ken' ilimiy-teoriyalıq izertlewler alıp barılsa da, bulardıń arasındağ'ı ayırmashılıq juwmaqlawshı bir sheshimge kele almay, ha'zirge deyin talas-tartıslı pikir tuwdırıwshı izertlew obyektlerinin' bir retinde qalıp kiyatır. Sonlıqtan feyil toplamlı jay ga'pler menen bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' tu'rkiy tillerinde izertleniwine qısqasha toqtap o'tiwge tuwra keledi.

§16. Bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' tu'rkiy tillerinde izertleniwı

Tu'rkiy tillerindeki sintaksisti izertlewshilerdin' ko'zqarasları boyınsha en' qıyın ha'm talaslı ma'selelerdin' birin bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındağ'ı bag'inın'qı ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin anıqlaw ma'seseı ekenligi ko'rsatiledi. Bunday talaslı ma'sele bag'inın'qı ga'ptin' kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplamlardan ayırmashılığ'ın sheshew u'stinde bolıp kiyatır⁵².

⁵² Shiraliev M.Sh. Problema slojnopodshinennogo predlojeniya. - «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov. Alma-Ata, 1958, 79-b.; Gadjiyeva N.Z. Serebrennikov B.A. Sravnitelno-istorisheskaya grammatika tyurkskix yazıkov. Sintaksis. M., «Nauka», 1986, 95-b.; Da'wenov E. Bag'inın'qılı qospa ga'p. - Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 430-bet.

Kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli konstruksiyalar ken'es da'wirinen buring'ı tu'rkoğlardın' miynetlerinde de so'z etiledi. P.M.Melioranskiyđın' miynetinde betlik emes feyil toplamlarının' ha'mme tu'ri bag'ının'qı ga'p dep qaraladı⁵³. Bul pikir ken'es da'wirindegi tu'rkoğlar V.A.Gordlevskiy, A.K.Borovkov, N.P.Direnkovanın' miynetlerinde dawam etedi⁵⁴.

Betlik emes feyil feyil toplamlarının' (kelbetlik feyil ha'm hal feyilli toplamların') bas ga'ptin' baslawışınan basqa o'z baslawışına iye bolıp keletug'ını birinshi ret P.M.Melioranskiy ta'repinen ko'rsetiledi⁵⁵. Bul pikir A.N.Samoylovish, N.K.Dmitriev ha'm t.b. ko'pshilik tu'rkoğlar ta'repinen rawajlandırıldı.

A.N.Samoylovish betlik emes feyil toplamlarının' ataw formasındağ'ı baslawışlı tu'ri bag'ının'qı ga'p, al iyelik yamasa ataw formasında kelgen ha'reket atı feyilli toplamlardı jay ga'plerdin' ken'eytilgen ag'zası dep qaraydı⁵⁶.

Feyil toplamlarının' o'z aldına baslawışlı kelgen tu'rinin' bag'ının'qı ga'p dep qaralıwı ayrıqsha N.K.Dmitrievtin' miynetlerinen ken' ornı aladı. Bunda tu'rkiy tillerindegi bag'ının'qı ga'plerdin' eki tu'rli tiykarg'ı anıqlaw belgisin ko'rsetedi: 1) pikirdin' belgili da'rejede logikalıq jaqtan o'z aldına ma'ni an'latıwı; 2) betlik feyilden bolg'an bayanlawışı ha'm baslawışınun' bolıwı. Sonun' menen qatar, betlik emes feyil toplamlarının' bag'ının'qı ga'p xızmetin atqarıwında olardıń o'z aldına ayırım grammatikalıq baslawışına iye bolıwın esapqa aladı. Bul sıyaqlı ga'plerde bayanlawıştıń betlik formasında bolmaw kemisligi anıq ko'rsetilgen grammatikalıq baslawış penen toluqtırıldı. Egerde kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplamlar joqandag'ı sıyaqlı bag'ının'qı ga'ptin' talabına juwap bere almasa, bunday jag'dayda olardı jay ga'plerdin' quramındağ'ı feyil toplamları (oborotlar) dep qarawg'a boladı dep ko'rsetedi⁵⁷.

XX a'sirdin' 40-jıllarında baslıp shıqqan V.N.Nasilov, A.P.Potseluevskiy ha'm N.A.Baskakovtıń miynetlerinde bul feyil toplamlarının' sintaksislik

⁵³ Melioranskiy P.M. Kratkaya grammatika kazax-kirguzskogo yazıka. sh.II, sintaksis. SPb, 1897, 33-51-betler.

⁵⁴ Gordlevskiy V.A. Grammatika turetskogo yazıka. M., 1928, 140-151-betler; Borovkov A.K. Ushbnik uygurskogo yazıka. L., 1935, 135-136-betler; Drenkova N.G. Grammatika uygurskogo yazıka. M., 1940, 286-bet.

⁵⁵ Kononov A.N. Tyurkskaya filologiya v SSSR 1917-1967. M., 1968, 12-bet.

⁵⁶ Samoylovish A.N. Kratkaya ushebnaya grammatika sovremennogo osmansko-turetskogo yazıka. L., 1925, 132-bet.

⁵⁷ Dmitriev N.K. Bashkort telenen grammatikasi. O'fo', 1950, 265-267 betler.

funksiyaları «razvitimi shlenami»⁵⁸, «potentsialnımı predlojeniyami»⁵⁹, «razvernutyimi shlenami»⁶⁰ dep tu'rlish qaraladı.

Feyil toplanlar menen bag'ının'qı ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin anıqlawda 1956-jılı Alma-Ata qalasında o'tkerilgen «Tu'rkiy tillerindegi feyildin' tu'r kategoriyası menen bag'ının'qılı qospa ga'p problemaları» na arnalg'an koordinatsiyalıq ken'es u'iken a'hmiyetke iye boldı. Bul ken'esten keyin tu'rkologlar bir-birine qarama-qarsı ko'z qarasta bolg'an eki toparg'a bo'lindi. Bir gruppа tu'rkologlar bag'ının'qı ga'pti anıqlawda onın' bayanlawışının' betlik formadag'ı (Verbum finitum) feyillerden bolıwın tiykarg'ı anıqlaw belgisi etip aladı. Usıg'an baylanıslı olar kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplanlardın' ha'mme tu'rın jay ga'plerdin' ken'eytilgen ag'zası dep esaplaydı⁶¹.

Ekinshi topar tu'rkologlar kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilli toplanlardın' tek o'z baslawışına iye bolg'an tu'rlerin bag'ının'qı ga'p dep qaraydı da, baslawışsız kelgen tu'rlerin jay ga'plerdin' ken'eytilgen ag'zası dep esaplaydı⁶².

Bag'ının'qı ga'p penen feyil toplanların anıqlaw tuwralı son'g'ı izertlewlerde biraz anıq pikirler usınıladı. M.Z.Za'kiev, G'.A.Abduraxmanov, Q.Esenovtın' miynetlerinde hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili ha'm sha'rt meyil formalarındag'ı toplanlardın' is-ha'reketi o'z aldına ayırım baslawışına iye bola almay, tiykarg'ı ga'ptin' baslawışına qatnaslı onın' ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip kelse, bul sıyaqlı betlik emes feyil toplanlı ga'pler ken'eytilgen ag'zalı jay ga'p yamasa qospalang'an ga'p boladı dep esaplaydı⁶³.

⁵⁸ Nasilov V.N. Grammatika uygurskogo yazıka. M., 1940, 129-130-betler.

⁵⁹ Potseluevskiy A.P. Osnovi sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka. Ashxabad, 1943, 59-bet.

⁶⁰ Baskakov N.A. Osherk grammatiki oyrotskogo yazıka. «Oyrotsko-russkiy slovar». M., 1947, 59-bet.

⁶¹ Shiraliev M.Sh. Problema slojnopodshinennogo predlojeniya. «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov». Alma-Ata, 1958, 82-b.; Baskakov N.A. Vıstuplenie. «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov». Alma-Ata, 1958, 236-b.

⁶² Sauranbaev N.T. Osnovnie sposobi svyazi sostavnix shasteı v slojnopodshinennom predlojenii. «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov», Alma-Ata, 1958, 239-240-betler; Sarıbaev K. Nekotorie spornie voprosi slojnopodshinennogo predlojeniya kirgizskogo yazıka. «Trudi instituta yazıka i literatunı AN Kirg. SSR, vip.6, 1956, 103-106 betler; Abduraxmanov G.A. Osnovi sintaksisa slojnogo pridlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Tashkent, 1960, 80-bet; Gadjiyeva N.Z. Kriterii videleniya pridatoshnux predlojeniy v tyurkskix yazıkax. «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov». Alma-Ata, 1958, 242-b.

⁶³ Zakiev M.Z. Sintaksisheskiy stroy tatarskogo yazıka. İzd-vo Kazanskogo universiteta, 1963, 275-b.; Abduraxmanov G'.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. II tom, sintaksis, Toshkent, 1966, 218-b.; Esenov X.M. Osnovnie sredstva svyazi komponentov slojnopodshinennux predlojeniy. «Sovetskaya tyurkologiya», 1972, №4, 17-18-betler.

M.A.Asqarova son'g'i izertlewlerinde feyil toplamlarının' sintaksislik funksiyasın biraz anıq pikirler menen bayanlaydı. Ol ko'pshilik tu'rkologlar ta'repinen tanıl'ğan «bag'ının'qı ga'p o'z aldına ga'plik ma'ni bildiriwi, ayırım o'zine ta'n baslawışının' bolıwı ha'm intonatsiyag'a iye bolıwı» sıyaqlı tiykarg'ı belgileri menen qatar, betlik emes feyillerdin' belgili grammatikalıq qurallar arqalı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu xızmetinde keletug'ının obyektiv faktler menen tolıqtıradı:-1) hal feyiller bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu xızmetinde kelgende bayanlawış affiksin qabil etpeydi; 2) -g'ın formalı feyil bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu bolıp kelgende, onın, shıg'ıs seplik affikslerin ha'm geypara tirkewishlerin qabil etedi; 3) ha'reket atı feyili bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışu xızmetinde kelgende, tartım affiksi ha'm geypara tirkewishlerdi qabilaydı⁶⁴. Betlik emes feyil toplamlarının' joqarıda ko'rsetilgen bag'ının'qı ga'ptin' talabına juwap bere almaytug'ın tu'rlerin ken'eytilgen ag'za dep esaplaydı.

N.A.Baskakov feyil toplamları menen bag'ının'qı ga'ptin' ayırma-shılıg'ın to'mendegishe bayanlaydı:

Ha'r bir tu'rkiy tillerinde bag'ının'qı konstruksiyanın' belgili eki toparı bar. Birinshi toparg'a bag'ının'qı konstruksiyanın' ga'ptin' talabına tolıq juwap beretug'ın tu'rin, al ekinshi toparg'a bag'ının'qı konstruksiyanın' pu'tin bas ga'pke emes, tek onın' bayanlawışına qatnaslı bolg'an hal feyil, kelbetlik feyil toplamların jatqaradı. Bul o'zgeshelikti feyil toplamlarının' bag'ının'qı ga'pten tiykarg'ı ayırmaşılıg'ı dep esaplaydı⁶⁵.

Geypara son'g'i izertlewlerde betlik emes feyil toplamlarına qatnaslı basqasha pikirler ko'rsetiledi. S.A.Sokolov baslawışlı kelgen hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyilli konstruksiyalardı bayanlawışu betlik formadag'ı bag'ının'qı ga'pten de, baslawışsız feyil toplamların da o'zgeshe, ekewinin' aralıg'ındag'ı ayrıqsha sintaksislik kategoriya dep qaraydı⁶⁶. Bul sıyaqlı toplamlardı L.A.Pokrovskaya absolyutnie konstruksii dep ataydı⁶⁷. Sonday-aq, N.Z.Gadjieva o'z aldına grammatikalıq baslawışlı kelgen betlik emes feyil toplamların ga'p yamasa ken'eytilgen ag'za emes, «bag'ının'qı transforma» dep atap, bul bag'ının'qı transformarı eki feyil ga'ptin' qosılıwı

⁶⁴ Askarova M.A. K kriteriyam pridatoshnix predlozeniy v sovremennom uzbekskom yazıke. «Struktura i istoriya tyurkskix yazıkov». M., 1971, 150-bet.

⁶⁵ Baskakov N.A. Vstuplenie. «Voprosi grammatiki tyurkskix yazıkov». Alma-Ata, 1958, 235-bet.

⁶⁶ Sokolov S.A. Tipologiya slojnix sintaksisheskix konstruksii v turetskom yazıke. «Voprosi tyurkskoy filologii» M., 1966, 131 b.

⁶⁷ Pokrovskaya A. K voprosi lishnix i nelishnix formax glagola v tyurkskix yazıka. «Turkologiya», L., İzd-vo «Nauka», 1976, 131-b.

na'tiyjesinde bag'inin'qı ga'ptegi feyildin' grammatikalıq transformatsiyalanıwınan payda bolg'an jan'a strukturalıq birlik dep qaraydı⁶⁸.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde feyil toplamlı qospalang'an jay ga'pler menen bag'inin'qı ga'pinin' bayanlawıshı betlik emes feyillerden bolg'an qospa ga'plerdı «polipredikativli ga'pler» dep u'yreniw tendentsiyası ornı aldı. Bul ideya en' da'slep V.A.Beloshapkovanın' miynetlerinde ko'rsetiledi. Bul bag'dar boyınsha jay ga'p penen qospa ga'plerdı bir-birinen ajratıwda olardıń predikativlik birliklerinin' sarına qaray, jay ga'pler monopredikativli, qospa ga'pler polipredikativli birlik dep qaraladı⁶⁹.

Polipredikativli ga'pler problemasını salıstırmalı tipologiyalıq bag'darda u'yreniw o'tken a'sirdin' 80-jıllarınin' I-yarımınan baslap novosibirli tilshi ilimpazlar ta'repinen rawajlandırıldı⁷⁰.

Bul izertlewlerdin' anıqlawı boyınsha bag'inin'qı ga'plerdin' bayanlawıshı infinitiv feyillerden bolg'an ga'p o'z aldına baslawıshlı bolıp kelse, qospa ga'ptin' ayrıqsha bir tipi dep ko'rsetiledi. Al kelbetlik feyil, hal feyil ha'm infinitiv oborotlı konstruksiyalar o'z aldına baslawıshına iye bola almay, tiykarg'ı (bas) ga'ptin' baslawıshına qatnaslı bolıp kelse, monosubyektili polipredikativli ga'p dep tanıydı ha'm olardı qospa ga'p te, jay ga'p te emes, qospalang'an ga'p dep esaplaydı⁷¹. Bunda betlik emes feyil toplamlı ga'plerdı anıqlawda termin qollanıwda o'zgeshelik bolmasa, ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi ko'pshilik izertlewlerdin' anıqlawlarına sa'ykes keledi.

Betlik emes feyil toplamlı sintaksislik konstruksiyalardı polipredikativli ga'p retinde u'yreniw 80-jıllardan baslap tu'rkiy tilles respublikalardıń izertlewshilerinin' miynetlerinen de ornı aldı⁷². Polipredikativli ga'pler problemasını tu'rkiy tillerinde u'yreniw tuwralı İ.X.Axmatov 1986-jılı Nalshik qalasında o'tkeriletug'ın tu'rkologlardıń Sovet Komitetinin' XII

⁶⁸ Gadjeva N.Z. Osnovnie puti razvitiya sintaksisheskoy strukturi tyurkskix yazıkov. M., «Nauka», 1973, 19-20-betler.

⁶⁹ Beloshapkova V.A. Slojnoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. M., [zd-vo «Prosveteniye», 1967, 30-b.

⁷⁰ Podshinenie v polipredikativnix konstruksiyax. Novosibirsk. [zd-vo «Nauka», 1980; Strukturnie tipi sintetisheskix polipredikativnix konstruksiy v yazıkax raznix sistem. Novosibirsk. «Nauka», 1986; Sheremisina M.İ., Kolosova T.A. Osherk po teorii slojnogo predlojeniya. Novosibirsk, «Nauka». 1987; Skribnik E.K. Polipredikativnie sintetisheskie predlojeniya v buryatskom yazıke. Novosibirsk, «Nauka», 1988.

⁷¹ Sheremisina M.İ. Kolosova T.A. Ko'rsulgen miynetni, 90-bet.

⁷² Musaev M.M. Polipredikativnie edenitsi s kausalnımi i tselovim otnosheniem v tyurkskix yazıkax oguzskoy gruppi. - «Sovetskaya tyurkologiya», 1987, №6, 77-b

plenumin' tematikasina kirgiziwdi usindi⁷³. Usi plenumnıń ma'jilisinde poli predikativli ga'pler «Formalnie i semantisheskie podxodi kizusheniya slojnix i oslojnennix konstruksii tyurkskix yazıkax» degen tematikada diskussiyalıq sıpatqa iye boldı. Bul tema boyınsha plenumda M.İ.Şeremisina, M.Z.Za'kiev, S.N.İvanov ha'm I.X.Axmatovtıń bayanatları tuńlandı.

M.İ.Şeremisina «Sibirdegi altay tillerinde qospa ha'm qospalang'an ga'pler haqqında» degen bayanatında «qospa ga'pler» bipredikativlik konstruksiyalardan du'zilib, olardıń ha'r bir bo'legi (komponenti) o'z aldına baslawıshlı pozitsiyada keledi. Al, monopredikativlik modelde kelgen tu'rleri qospa ga'p talabına juwap bermeydi dep ko'rsetedi⁷⁴.

M.Z.Zakiev usı problemag'a amalğan «sintaktika i semantika tyurkskix sintaksisheskix konstruksiy imeyushix bolee odnu predikativnosti» degen bayanatında atalg'an sintaksislik konstruksiyanın' qospalanıw ha'm qospalanbaw belgisine qaray, olardı monopredikativli, poli predikativli, bipredikativli ha'm polutorapredikativli konstruksiyalardıń sintaksislik funktsiyaların anıqlawda joqandag'ı ko'z qarasta boladı⁷⁵. Sonday-aq, usı ma'sele boyınsha basqa bayanatlar ha'm shıg'ıp so'ylewlerde de joqarıda bayan etilgen qo'z qarastırg'a jaqın pikirler aytiladı⁷⁶. Demek, bul diskussiyada tu'rkiy tillerinde aldag'ı waqıtları qospa ga'p ha'm qospalang'an ga'plerdin' bag'ının'qı predikatsiyasının' ta'biyatın anıqlawda olardıń formal ha'm semantikalıq o'zgesheliklerin ashıw ha'm izertlew tiykarg'ı wazıypa etip alınadı.

Joqarıda sholıw jasalg'anlardan belgili, bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' quramındağ'ı bag'ının'qı ga'p penen feyil toplamlı ga'plerdin' ta'biyatın anıqlawda rus ha'm tu'rkiy tillerin izertlewshiler ta'repinen bahalı pikirler toplandı. Bag'ının'qı ga'p ha'm feyil toplamlarınun' du'zilishlik, ma'nilik jaqtan uqsaslıg'ı ha'm ha'r qaysısının' o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye ekenligi ha'r bir tildin' faktleri tiykanında biraz anıq pikirler ayıldı. Kelbetlik feyil, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilleri feyil toplanın du'zip kelgende, grammatikalıq baslawıshına iye bola almaytug'ınlıg'ı, al sol feyillerdin' bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde kelgende, ataw formasındağ'ı o'z baslawıshına iye bolatug'ınlıg'ı ko'pshilik tu'rkoğlar ta'repinen maqullandı. Biraq, sog'an qaramastan, bg'ının'qı ga'plerdin' feyil toplamlarına qatnası ma'selesindegi talash pikirler bir sheshimge kelgen joq.

⁷³ Axmatov I.X. Polipredikativnie konstruksii s subyektivnımi oborotami v tyurkskix yazıkax. - «Sovetskaya tyurkologiya», 1988, №2, 26-b.; Nurmanov A. Ko'p predikatlı sodda gaplarda yarım predikativlik masalasi. - «O'zbek tili va adabietı», 1990, №1, 41-45-betlar.

⁷⁴ «Sovetskaya tyurkologiya», 1985, №2, 102-103-betler.

⁷⁵ «Sovetskaya tyurkologiya», 1986, №3, 96-b.

⁷⁶ «Sovetskaya tyurkologiya», 1986, №3, 96-97-betler.

Bag'inin'qi ga'p penen betlik emes feyil toplamlarının' struktura-semantikalıq uqsaslıg'ı ha'm ayırmashılıg'ın anıqlawda ko'pshilik izertlewshiler ta'repinen aytilg'an pikirler tiykannında to'mendegi juwmaqqa keliw mu'mkin.

Betlik emes feyiller o'zine qatnaslı so'zler menen ken'eyip, feyil toplanın du'zip kelgende, barlıq jag'dayda baslawıshsız du'ziledi. Olar bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı funksiyaında kelgende, bas ga'ptin' baslawıshınan basqa ataw formasındag'ı o'zine ta'n grammatikalıq baslawıshına iye boladı.

Ayırım jag'daylarda kelbetlik feyilli ha'm ha'reket atı feyilli toplanlar o'z subyektisine (logikalıq baslawıshına) iye bolıp kelse de, bag'inin'qi ga'p dep qaralmaydı. Sebebi, olardan ga'plik intonatsiya ha'm bir na'wie tiyanaqlı pikir an'latılmaydı. Olar jay ga'ptin' quramında sol tobin buzbastan o'zi qatnaslı ag'za menen qospa so'z dizbegin du'zedi ha'm ga'ptin' ken'eytilgen ag'zası xızmetin atqaradı.

§17. Da'slepki komponentinin' bayanlawıshı betlik feyilden bolg'an bag'inin'qılı qospa ga'pler ha'm onın' da'nekersiz qospa ga'pke qatnası

Tu'rkiy tillerinde qospa ga'p, a'sirese onın' da'nekersiz bag'inin'qılı tu'ri sintaksistin' talas-tartıslı ma'selelerinin' biri retinde qalıp kiyatır. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'ptin' talaslı ma'seleleri to'mendegilerden ibarat: birinshiden, qospa ga'ptin' dizbekli, bag'inin'qılı ha'm da'nekersiz tu'rlerin anıq ajratıwshı belgilerdin' (kriteriylerdin') jeterli da'rejede anıqlanbawı, ekinshiden, qospa ga'plerdin' atalg'an tu'rlerinin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshlarınun' bildiriliwin sheklewshilik, u'shinshiden, dizbeklilik ha'm bag'inin'qılıqqa qatnaslı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' tolıq anıqlanbawı, to'rtinshiden, qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rlerinin' bir-birine aralastırılıp qaralıwı ha'm t.b. Bul jag'daylar qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerge amalq'an izertlewlerden orın alıp kiyatır.

Ten' ma'nilik (parataksis) ha'm bag'inin'qılıq (gi potaksis) qospa ga'ptin' eki tu'rin anıqlawshı belgi retinde qaraladı. Bul ma'nilik qatnaslardı bildiriwde, tiykannan, qospa ga'p komponentlerin baylanıstırwshı qurallar-bayanlawısh formaları, da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, intonatsiya ha'm t.b. grammatikalıq qurallar tiykarg'ı xızmetti atqaradı. Ten' ma'nilik o'z-ara bir-birine g'a'rezsiz, dizbeklewshı da'neker yamasa intonatsiya arqalı baylanısqan eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' bir pu'tin birliginen du'ziledi. Al, bag'inin'qılıqtı ma'nilik jaqtan bir-birine

g'a'rezli, birin-biri aniqlaw, sıpatlawshılıq ma'nige iye bolg'an eki yamasa bir neshe predikativlik birliklerdin' baylanısı du'zedi. Bul jag'dayda ma'nilik g'a'rezsizlik ha'm g'a'rezlilik qospa ga'ptin' eki tu'rin-da'nekersiz ha'm bag'inin'qılıqtı belgilewshi bas belgi retinde xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq tilindegi usı ma'selege amal'g'an geypara izertlewlerde betlik feyillerdin' bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde keliwinde talaslı pikir tuwdıratug'ın qarama-qarsılıqlar bar. Ma'selen, M.A'wezovtin' jumısında⁷⁷ to'mendegi sıyaqlı ga'pler waqıt bág'inin'qılı qospa ga'p dep qaraladı: 1. Jumagu'l arbanı sazlamaqshı bolıp dalag'a shıg'ıp edi, To'rebay anstun' qasında bu'gejen'lep ju'r eken. 2. Ol kabinanın' esigin japtı, mashina ju'rip ketti. 3. Skameykag'a men de barıp oturdım, Ma'ryam da jetip keldi. 4. So'z tapqısh, xosh kewilli Shamurat kirip keldi, sol waqıttı ha'mmenin' kewli ko'terildi. 5. Kontsert eki saattan ko'birek dawam etti, son'ınan kolxoz awılında qızlar menen jigitterdin' seyili baslandı.

Izertlewshi bulardı waqıt bag'inin'qılı qospa ga'p dep esaplag'anda, olardin' is-ha'reket, waqıyalarınin' bir waqıtta ha'm izbe-izli bolg'an mezgillesligine ha'm ekinshi komponentte *sol waqıtta, sol zamatta, sol ma'ha'ide, son'ınan* t.b. sıyaqlı ra'wishlik ma'nidegi so'zlerdin' bolıwına su'yenedi. Haqıyqatında, bul sıyaqlı ga'pler bag'inin'qılı qospa ga'p bola ala ma? Bul waqıt bag'inin'qılı dep qaralg'an ga'plerde qospa ga'p is-ha'reket, waqıyalar arasında formalıq ha'm semantikalıq jaqtan hesh qanday bag'inin'qılıq joq. Olar is-ha'reket, waqıyaları bir waqıtta bolg'an mezgilleslikti bildiredi. Al, 2-3 ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' isleniwinde ma'nilik jaqtan izbe-izli g'a'rezlilik bar. Biraq, bul g'a'rezlilik bag'inin'qılı qospa ga'ptin' talabına juwap beretug'ın, yag'niy bag'inin'qılı qospa ga'ptegi bas ga'pti tu'sindirip, sıpatlaytug'ın, onın' is-ha'reketinin' anıq isleniw waqtın bildiretug'ın ma'nilik g'a'rezlilik emes. Bul eki ga'ptin' da'slepki komponentleri son'g'ı komponenttegi «mashinanın' ju'rip ketiwindegi» yamasa «Ma'ryamnın' jetip keliwindegi» anıq waqıtlıq belgini ko'rsetip turg'an joq. Da'slepki komponenttin' is-ha'reketi iske asqannan keyingi ekinshi is-ha'reketin' iske asatug'ın izbe-izligin, ten' ma'nililikti bildiredi. Olarg'a waqıttı konkretlestiriwshi pısıqlawshılıq ma'nidegi sorawlardı qoyıwg'a bolmaydı. Eger de bul ga'plerdi to'mendegishe du'zgen jag'dayda basqasha bolar edi: Ol kabinanın' esigin japqannan keyin, mashina ju'rip ketti. Skameykag'a men barıp otırg'an waqıtta, Ma'ryam da jetip keldi. Bul jag'dayda da qospa ga'ptin' komponentleri waqıtlıq izbe-izlikti bildiredi. Da'slepki is-ha'reket iske asqannan keyin ekinshi is-ha'reket iske asadı. Biraq bunda da'slepki komponent son'g'ı

⁷⁷ A'wezov M. Ha'zirgi da'wir Qaraqalpaq tilinde bag'inin'qı qospa ga'pler ha'm olardin' strukturası. No'kis, 1972, 55-89 betler.

komponentti (bas ga'pti) aniq waqitliq ma'nide sapatlaydi. Bas ga'ptegi is-ha'rekettin' qashan iske asqanlig'i soraw qoyiw arqali aniqlanadi. Bunday bag'inin'qi ga'plerge ra'wishlik ma'nidegi *qashan?* sorawi qoyiladi. Bunday soraw da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentlerine qoyilmaydi. Eki jay ga'ptin' is-ha'reketlerinin' waqitliq izbe-izligi olardin' bir-birine g'a'rezsizlik semantikasidan ma'lim boladi.

Sunday-aq, usi avtor ta'repinen ekinshi komponenttegi *sol waqiti, sol ma'ha'ide, son'iman* siyaqli ra'wishlik ma'nidegi so'zler da'neker dep qaraladi. Haqiyqatinda, bul so'zler ekinshi komponenttin' aldinda kelgen menen, haqiyqiy da'nekerlik xizmetti atqanp turg'an joq. Olar son'g'i komponenttin' quraminda o'zinin' ra'wishliuk ma'nisin saqlap, is-ha'reketti pisiqlawishliq ma'nide sapatlaydi. Sonin' menen qatar, olar eki jay ga'ptin' bir waqitli ha'm izbe-izligin bildiriwshi leksikalq korrelyatlik xizmetti atqaradi^{7*}.

Da'nekersiz qospa ga'p ha'm bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bir-birinen ajiratuwdag'i ja'ne bir o'zgeshelik, olardin' quramindag'i komponentlerdin' belgili bir pikir tyanaqlilig'ina iye bolwi ha'm bolmawina da qatnash bolip keledi. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramına kirgen jay ga'pler birma'wiye pikir tyanaqlilig'ina iye boladi. Al, bag'inin'qili qospa ga'ptin' komponentleri o'z aldina pikir tyanaqlilig'ina iye bola almaydi. Bag'inin'qi ga'p bas ga'psiz, bas ga'p bag'inin'qisiz qollanilmaydi. Bag'inin'qi ga'p bas ga'p penen birlikte g'ana bir pu'tin kommunikativlikni bildiredi. Mina eki ga'pti salistirip ko'reyik: 1. Dalada Polat jasawildin' attan tu'spey turg'am xabar etildi, u'y yesi asig'ip u'yden shiqti (T. Qayıpbergenov). 2. Shapqan attin' ayaq sestisi esitilip, Shamurat dalag'a juwip shig'ip ketti (S. Arslanov).

Bul eki ga'p semantikalq jaqtan birdey, al bayanlawish formalarinin' bildiriliwinde birdeylik joq. Bulardin' ekewinde de da'slepki ga'ptin' is-ha'reketi son'g'i ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniwine sebepshi. Birinshi qospa ga'ptin' da'slepki komponenti son'g'i komponentke baylanisli bolg'an menen, jay ga'pke ta'n bolg'an belgini o'zinde saqlaydi, bayanlawish formasi jag'inan da, belgili bir pikir bildiriwi jag'inan da bir na'wiye pikir tyanaqlilig'ina iye boladi. Sol jay ga'pti bir pu'tin qospa ga'plikten u'zi p alg'anda da, xabarlaw ma'nisi saqlanadi. (Dalada Polat jasawildin' attan tu'spey turg'am xabar etildi). Al son'g'i ga'ptin' da'slepki komponenti bayanlawish formasi jag'inan da, belgili bir kommunikativlikni bildiriwi jag'inan da tyanaqlilıqqa iye emes. (Shapqat attin' ayaq sestisi esitilip...), onin' jalg'asinin' (bas ga'pinin') bar ekenligi sezilip turadi. Ekewinin'

^{7*} Popov I.A. Slojnososhennoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. M., 1950. 371-b.

birligi bir pu'tin kommunikativlikni bildiradi. Bul ga'ptin' bag'inun'qi bo'legi ra'wishlik sipatiga sorawg'a juwap beradi. Bunday sorawdi birinshi ga'ptin' da'slepki komponentine qoyiw mu'mkin emes.

Demek, qaraqalpaq tilinde da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari, ko'binese bet bildiretug'in, birna'wiye taryanaqli formada keledi. Olardin' bayanlawishlari o'z aldina qollanilg'an jay ga'plerdin' bayanlawishina usap, ko'binese bet, ma'ha'l, biykarlawshiliq (assertivlik) minilerdi bildiredi⁷⁹.

Bag'inun'qili qospa ga'ptin' strukturasi bag'inun'qi ha'm bas ga'ptin' birligi du'zedi. Onun' g'a'rezli (bag'inun'qi) bo'legi bag'indirwshi (bas) ga'ptin' ma'nisi aniqlaw, tu'sindirwshilik xizmetti atqaradi.

S a l i s t i r i n : 1. U'yg'e qonaqlar *kirip kelgennen-aq*, Ayxan dalag'a shig'ip ketdi. 2. Suw *keliwi menen*, bul jerler gu'l jaynap ketedi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bul qospa ga'plerdin' ha'mmesinde de komponentler arasında ma'nilik g'a'rezlilik bar. Birinshi ga'pte *Ayxannin' dalag'a shig'ip ketiw waqti qonaqlardin' u'yg'e kiriw waqti menen*, ekinshi ga'pte *bul jerlerdin' gu'l jaynap ketiw suwdin' keliwi menen* baylanisli. Yag'niy, birinshi jay ga'ptin' is-ha'reket, waqiyasi ekinshi ga'ptin' (bas ga'ptin') is-ha'reket, waqiyasin sipatlaydi.

Demek, bag'inun'qili qospa ga'ptin' komponentleri arasindagi ma'ni bir-birine qatnasli bolip, birinshisinde is-ha'reketnin' isleniwi ekinshisindegi is-ha'reket, waqiyalardin' isleniwine tig'iz baylanisli boladi. Al da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentleri arasindagi ma'ni bir-birine g'a'rezsiz, ten'beten'lik ma'nidegi uliwmalig bir waqitta yamasa izbe-iz islengen waqiyalardi bildiradi.

A.N.Baskakov mezgilles da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentleri arasında da ma'nilik g'a'rezsizlik ha'm g'a'rezliliknin' bolatug'inin ko'rsetedi. Biraq, bul g'a'rezsizlik ha'm g'a'rezlilikni da'nekersiz mezgilles qospa ga'ptin' ma'nilik o'zgesheligi menen baylanistiradi. Da'nekersiz qospa ga'p komponentlerinin' semantikalig jaqtan g'a'rezsiz bolip kelgen tu'rin bir waqitli mezgilles, al jay ga'plerdin' is-ha'reketlerinin' waqitlig jaqtan izbe-iz islenip, izbe-izli g'a'rezlilikni bildirgen tu'rin izbe-izli mezgilles da'nekersiz qospa ga'p dep esaplaydi⁸⁰. Bul izbe-izlikte, tek is-ha'reket, waqiyalardin' waqitlig jaqtan izbe-izli islengenligi g'ana bolmasa, bag'inun'qili qospa ga'plerdey birin-biri waqitlig ma'nide sipatlawshilig.

⁷⁹ Nurmonov A. Ko'p predikatli sodda gaplarda yarim predikativlik masalasi. — «O'zbek tili va adabiyoti», 1990, №1, 45-b.

⁸⁰ Baskakov A.N. Slojnososhinennie soyuznie predlojeniya v sovremennom turetskom yazike. — «Sovetskaya tyurkologiya», 1970, №3, 24-b.

birindegi is-ha'rekettin' qashan, qay waqıtta islengenligin ya islentug'inlig'in bildiretug'in ma'nilik qatnas joq.

Qospa ga'plerdin' tu'rlerin bayanlawısh formalannın' bildiriliwine qaray shegaralawshılıq bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı baylanısqa bag'ının'qılı qospa ga'plerdi de dizbekli qospa ga'p dep esaplawg'a alıp keledi. Ma'selen, ha'zinge deyin qazaq, qaraqalpaq tillerinde *o'ytkeni, sebebi, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', nege degende* ha'm t.b. bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' qatnasındag'ı qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep qaralıp kiyatır¹. Biraq qazaq, qaraqalpaq tillerindegi geypara son'g'ı izertlewlerde atalg'an da'nekerler arqalı baylanısqa qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'p dep qaraladı². Bul da'nekerler qazaq, qaraqalpaq tillerinen basqa, tu'rkiy tillerinin' ha'mmesinde derlik bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshı grammatikalıq qural retinde a'lle qashshannan u'yrenilip kiyatır. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' qatnasındag'ı ga'plerdi qazaq, qaraqalpaq tillerinde de qa'liplesken tu'rde bag'ının'qılı qospa ga'p dep qaraw ha'zirgi sintaksislik izertlewlerdin' talabına juwap beredi.

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshı betlik (sha'rt meyilden basqa) feyillerden bolıp kelgende biraz sheklengen da'rejede boladı. Olar to'mendegi jag'daylarda bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetin atqaradı.

1. *Sa/-se* formalı sha'rt meyil bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde o'nimli qollanıladı³. Misalı: Qay jerde jaqsı miynet etip, isin'nen jaqsı *na'tiyje shug'arsan'*, ha'mme hu'rmet etedi (X.Seytov).

2. Sha'rt meyildin' *sa/-se* formasına *kerek* so'zinin' dizbeklesiw arqalı bildiriledi: Avtobustın' kelmegeğine ko'p waqıt *bolsa kerek*, ku'tiwshiler nayatıy ko'p eken («A'miwda'rya»). Menin' ga'pimnin' arg'ı to'rkinin

¹ Balaqaev M., Qordabaev T. Hazirgi qazaq tili. Sintaksis. Almatı, 1966, 220, 236-239-betler; Qazaq tilinin' grammatikası. II, sintaksis. Almatı, «G'ılım», 1967, 165, 174-176-betler; Na'jimov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 1990, 37-b.

² Baskakov N.A. Slojnoe predlozhenie v karakalpakskom yazıke.-Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov». sh.III, Sintaksis. M., 1961, 223-b.; Demesinova N.X. Razvitiye sintaksisa sovremennogo kazaxskogo yazıka. Alma-Ata, «Nauka», 1974, 160-164-betler; Umarov A. Sopostavitel'nyy sintaksis russkogo i karakalpakskogo yazıkov. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1973, 260-261-betler; Da'wletov M. Da'slepki komponentinin' bayanlawıshı bet bildiretug'in bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm onın' dizbekli qospa ga'pke qatnası. O'zLAQQ Filialınin' Xabarshısı», 1979, №1, 62-bet; Da'wenov E., Da'wletov M. Qaraqalpaq tili. VII-VIII klasslar ushın sabaqlıq. No'kis, 1983, 193-b.; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, «Bilim», 1992, 450-bet.

³ Bul tuwralı E.Da'wenovtin' «O'zSSR İlimler akademiyası qaraqalpaqstan Filialınin' Xabarshısı»nda (1974, №2-3) basıl'g'an maqalalarında qaraqalpaq tili faktleri menen biraz ken' ko'rsetilgen.

ug'ip otirsan 'iz kerek, tap usi waqiyag'a birinshi ku'kirt shag'ip oris alimu Grushinge azatliq sorag'an siz edin'iz. Xan la'shkerleri bulardin' tap tu'nde da'ryadan o'tip keliwin *esapqa almasa kerek*, mollasinin' tan' namazinin' azani esitildi (T.Qayipbergenov).

3. *Sa/-se* formalı sha'rt meyilge modallıq ma'nidegi *boldı* ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen boladı: Jerdin' ton'ı *jibise boldı*, Aqsayg'a qos salıp tuqım sebejaq. Ta'nepistin' waqtında Sultanmurat og'an *jaqınlasa boldı*, ol uyalg'anınan qızarıp sala berdi (Sh.Aytmatov). Mawlana zindannan *shıqsa boldı*, o'z elime alıp ketemen (A'.Yakubov).

Bul tiptegi ga'pler da'slepki jay ga'ptegi bayanlawishtin' betlik formada keliwine baylanıslı geypara avtorlar ta'repinen sha'rt dizbekli qospa ga'p dep u'yreniledi¹⁴. Bunday ga'plerdi dizbekli qospa ga'p dep qarawg'a hesh qanday tiykar joq. Sebebi, bul ga'plerdin' da'slepki komponentinen, dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerindegidey, bir na'wiye tıyanaqlılıq an'lasılmaydı, da'slepki ga'p ekinshi komponentti (bas ga'pti) talap etip turadı. Ekewinin' birligi g'ana bir pu'tinlikti an'latadı.

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı bolımsız buynıq meyilden boladı: To'bemizde qansha qara bult *bolmasın*, olar bizdi ja'ne almaydı (A.Begimov). Jolımızda qanshama qıyınshılıqlar *ku'tip turg'an bolmasın*, biz ha'mmesine shıdaymız («Erkin Qaraqalpaqstan»).

5. Anıqlıq meyildin' III bet formasında geypara modal ma'nili feyiller ha'm janapaylardın' dizbeklesiwı arqalı bildiriledi: O'jetlik penen aytilg'an bul so'zden Begian da *jahıqtı bilemen*, aldında jatqan bir qag'azdın' betin shıjbaylay berdi (O'.Ayjanov). Bul ashshı dawıstı janlı maqluq *esitpedi me*, daladan hesh kim selt etpedi (T.Qayipbergenov). Usı so'z *qamshı boldı ma*, ju'resine otırg'an bir g'arnı a'n'gimege aralastı (K.Sultanov). Tannın' jambası izg'arg'a *tiydi boldı*, sharta ko'geredi (S.Arıslanov).

6. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawışı buynıq, tilek ha'm anıqlıq meyillerden bolıp, bas ga'p penen dep, degenshe, degendey, desem, desen, dese de, degende, degen menen, degen waqıtta, degen son', degennen keyin, degen sayın t.b. sıyaqlı da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler arqalı baylanıladı. Bul da'nekerlik xızmettegi baylanıstırılshı so'zlerdin' formalıq o'zgesheliklerine ılayıq, bag'ının'qı ga'p bas ga'pti ha'r tu'rli ma'nilerde sıpatlaydı: Tapıraqlap shawıp kiyatırg'an atlı *qag'ip ketpesin dep*, biz shetley berdik (Q.Dosanov). Jurt to'sek orınların *jiynasturaman degenshe*, paroxod Moynaqqa jaqınlap qaldı (N.Da'wqaraev). Eger kimde-kim alg'a *talpınaman dese*, jan'alıq *ashaman dese*, onı pu'tkil jurt quwatlaydı (O'.Xojaniyazov). Men de solay *oylayman*

¹⁴ Na'jimov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1986, 226-bet; Sol avtor. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1990, 48-49-betler.

degende, Gu'ljannin' dawısı qaltırıp shıqtı (O'.Ayjanov). Baydın' ju'zi *jadırayın degen menen*, saratannın' ishinde etine tiygen qaltıratpa basılmadı (T.Qayıpbergenov).

7. *O'ykeni, sebebi, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushin, sonın' ushin, nege desen', eger, eger de, negedur* t.b. bag'ındırwshı da'nekerler arqalı baylanısqan bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawıshı betlik feyiller arqalı bildiriledi: Men bul balanı hu'rmetleymen, *o'ykeni* ol menin' sezimimdi oyattı (O'.Xojaniyazov). Dushpanlar meni jen'e almaydı, *sebebi* bizin' xalqımız buzılmasa miytindey berkli (S.Anslanov). *Eger* samal esse, suwıq adamdı jalmawdan qaytpaydı (O'.Xojaniyazov). Men sizge Murtazag'a iseniwdin' keregi joq dep a'lle qashaq-aq aytqanman, *negedur* sizlerdin' sol juwha tu'lkinin' a'tırapıman shıqqın'ız kelmeydi, men sog'an hayranman (J.Saparov).

8. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentleri *na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, aqırı, ha'ite, ha'iteki, a'lbette, onda, sonda, sonday-aq* t.b. da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi ha'm modal so'zler arqalı baylanısp kelgende de, bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawıshı betlik feyilerden boladı: Geypara adamlar meni tin'lag'ısı kelmedi, *na'tiyjede* suwdın' kiyatırğ'an jag'ındag'ı birinshi ha'm ekinshi qayshını suw basıp ketti. Xalqımız A'miwda'ryanı jalawladı, *sonın' na'tiyjesinde* salıgershilik xojalıqların sho'lkemlestiriwge mu'mkinshilik tawıp oturmız (T.Na'jimov). Onı sonday ayayman, *aqırı ol* ele kishkentay g'oy (A.Bekimbetov). Ol sonday qatı sabadı, *ha'ite* awıldın' iyterine shekem a'wpildesi p sala berdi (Sh.Seytov). Endi mennen Xiywada ot iyesi kim dese, *a'lbette* ullı xan deymen. Hamaig'a o'zi erissin, *sonda* qıyalı qısılmaydı (T.Qayıpbergenov). Tuqım ushin egilgen atızlardag'ı suwdan sho'bi gu'llew ha'm su't-qamır da'wirinde suwdan qaldırılса *onda* tuqım push bolıp, onın' o'nimi kemeydi («Erkin Qaraqalpaqstan»). Eger sen hesh na'rsе menen shug'ıllanbaydı ekensen' ha'm hesh na'rsе islemeydi ekensen', *onda* sen qanshelli bilimli ha'm qa'siyetli bolsan' da, men seni adam dep esaplay almayman (A.Fadeev).

Demek, bul orında qaraqalpaq tilindegi da'nekersiz qospa ga'pler menen bag'ının'qılı qospa ga'plerdi u'yreniwdegi geypara talaslı pikirler-dizbeklilik ha'm bag'ının'qılıqtı bildiriwshı ma'nilik qatnas, bayanlawısh formalarının' bildiriliwi, baylanıstırwshı da'nekerler ha'm t.b. ma'selelerdi qısqasha so'z ettik. Qospa ga'ptin' bul eki tu'rinin' bir-birine qatnası ha'm olardıń geypara o'zine ta'n o'zgesheliklerin to'mendegishe juwmaqlastırw mu'mkin:

1. Da'nekersiz ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'pleri ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan bir pu'tin kommunikativlikti bildiredi. Biraq olar strukturalıq jaqtan geypara o'zgesheliklerge iye boladı. Da'nekersiz

qospa ga'ptin' komponentleri ma'nilik jaqтан bir-birine g'a'rezsiz, o'z ara ten' ma'nilik baylanisqan predikativlik birliklerdin' dizbeginen du'ziledi. Olardın' komponentlerin bir-birinen bo'lip alg'anda da, bir na'viye pikir tiyanaqlılıg'ına iye boladı. Al bag'inın'qılı qospa ga'ptin' komponentleri bag'inın'qı ha'm bas ga'p bolıp bo'linedi. Ma'nilik jaqтан bag'inın'qı ga'p bas ga'pke g'a'rezli bolıp, onu anıqlap, tu'sindirip keledi. Ma'ni tiyanaqlılıg'ı da sol strukturanı du'ziwshi komponentlerdin' birligi arqalı bildiriledi.

2. Da'nekersiz qospa ga'ptin' predikativlik birliklerinin' bayanlawishları ko'binese betlik feyillerden boladı, az mug'darda betlik emes feyiller arqalı da bildiriledi. Kerisinshe, bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı komponentinin' bayanlawishları, tiykarinan, betlik emes feyiller arqalı bildirilip, onın' betlik feyillerden bolg'an tu'rleri sheklengen da'rejede qollanuladı.

3. Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanisadı. Al bag'inın'qılı qospa ga'ptin' komponentleri, tiykarinan, bayanlawish formaları, bag'ındırıwshi da'nekerier ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanisadı.

4. Da'nekersiz qospa ga'p te, bag'inın'qılı da bayanlawish formaları birdey bolıp kelgende, olardın' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnas soraw qoyıw arqalı aruqlanadı. Da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentlerine bayanlawishlıq sıpatqa iye sorawlar qoyıladı yamasa soraw qoyıwg'a mu'mkinshilik joqtay seziledi. Al bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı komponentine bas ga'pti sıpatlaw ma'nisine ılayıq ra'wishlik ma'nidegi sorawlar qoyıladı.

5. Da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentleri ortaқ baslawishqa iye bolıp ta keledi. Bunday jag'dayda da'slepki komponenttin' baslawishi almasıqtan basqa so'z shaqabınan boladı da, son'g'ı komponentte sol baslawishtın' ornına almasatug'in almasıq baslawish qollaniladı. Bul jag'day bag'inın'qılı qospa ga'plerde ju'da' siyrek ushırasadı. Olardın' ha'r bir komponenti ko'binese o'z aldına ayırım-ayırım baslawishına iye boladı.

§18 Bag'inın'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshi qurallar

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'inın'qılıqtı bildiriwshi grammatikalıq qurallardın' qatnası arqalı formalıq ha'm ma'nilik jaqтан birigip, bir pu'tin bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bag'inın'qılıqtı bildiriwshi qurallardın' xızmetin, tiykarinan, bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawish formaları: hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyil (bul son'g'ı eki feyil bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetinde kelgende ken'islik seplik

formalı ha'm tirkewishli bolip keledi), sha'rt meyil formalı, bag'ındırwshı da'nekerler ha'm qatnaslıq so'zler, sintaksislik janapay ha'm t.b. qurallar atqaradı. Bulardıń ko'pshiligi bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshının' quramına kiredi.

Da'stu'riy u'yreniw boyınsha bag'ının'qılıqtı bidiretug'in grammatikalıq qurallardıń qatnasına qaray bag'ının'qılı qospa ga'pler du'zilislik jaqtan «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p» bolıp eki tu'rge bo'linedi. A'sirese, bunın' da'nekersiz tu'ri tu'rkiy tillerinde o'tken a'sirdin' 70-jıllarınan baslap ken' izertlew obyektine alındı. 1971-jılı iyun ayında Leningrad qalasında o'tkerilgen V tyurkologiyalıq konferentsiyanın' til sektsiyasında «tu'rkiy tillerde da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'pler» degen temada birneshe bayanat ha'm xabarlar tun'lanıp, bunda tu'rkiy tillerindegi bag'ının'qılı ga'p penen bas ga'pti bayanıstırwshı qurallar, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bayanısiw usıllarına qaray, da'nekerli, da'nekersiz ha'm qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp bo'liniwi, du'zilislik jaqtan sintetikalıq, analitikalıq ha'm analitika-sinetikalıq tu'rlerge ajratılıwı ha'm olardıń komponentleri arasındag'ı semantikalıq o'zgeshelikleri diqqatqa alınıp, tu'rkiy tillerdiń materialları tiykarında ken' tallaw jasaldı⁵⁵.

Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' da'nekerli du'ziliwi N.A.Baskakovtıń miynetinen baslanadı. Onıń «Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler» degen maqalasında bag'ının'qılı qospa ga'p «da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p», «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «tuwra ga'pli bag'ının'qılı qospa ga'p» dep, du'zilislik jaqtan u'sh tu'rge bo'linedi⁵⁶.

80-90-jıllarg'a kelip, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'ri qaraqalpaq tilinde mektep ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlar ha'm ilimiy jumslarda turaqlı u'yrenilip kiyatrı⁵⁷.

Haqıyqatında, tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, joqandag'ı sıyaqlı da'nekerli ha'm da'nekersiz tu'rlerge bo'lip u'yreniw bar. Sonlıqtan qaraqalpaq a'debiy tilinin' materialları tiykarında bag'ının'qılı ga'p penen bas ga'pti bayanıstırwshı qurallardıń qatnasına qaray bag'ının'qılı qospa ga'pler da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p, da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'p sıyaqlı u'sh tu'rge bo'lip u'yreniledi. Bunın' qatnaslıq bag'ının'qılı qospa tu'ri ko'pshilik tu'rkiy

⁵⁵ «Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №4, 3-67-betler.

⁵⁶ Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov. III. Sintaksis. M., 1961, 222-b.

⁵⁷ Da'wenov E., Da'wletov M. Qaraqalpaq tili. VIII-IX klassiar ushın sabaqlıq. No'kis, 1983, 188-190-betler; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Universitet ha'm pedagogikalıq institutun' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, «Bilim», 1996, 284-b.; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 450-451-betler.

tillerinde da'nekerli bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır. Biraq, geypara tu'rkiy tillerindegi son'gı izertlewlerde qatnaslıq bag'inin'qılı qospa ga'p o'z aldına bo'linedi⁸⁸.

Joqarıdag'ı u'sh tu'rli bo'liniwidin' birinshi tu'ri (da'nekersiz bag'inin'-qılı qospa ga'p tu'ri) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawış formaları arqalı, ekinshisi arnawlı bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'ziliw, onın' quramında'ı jay ga'pler ma'nilik jaqtan biri ekinshisin tu'sindirip bag'inin'qılıq sıpatqa iye boladı. Bag'ınin'qılı qospa ga'ptin' u'shinshi tu'rinin' du'ziliwi ushın bag'inin'qi ga'ptin' quramında qatnaslıq alması'ı, al bas ga'ptin' quramında siltew alması'ı yamasa ra'wishler qatnasadı. Usınday qurılıstag'ı qospa ga'plerdin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawış sh'a'rt meyildin' ~~-sa/-se~~ forması arqalı bildiriledi.

Bag'inin'qılı qospa ga'pti du'ziwshi qatnaslıq so'zlerdin' da'nekerlerden ayırmashılıg'ı, olar bir jag'inan baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarsa, ekinshi jag'inan bas ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Usı sıyaqlı o'zgeshelikleri esapqa alınıp, ayırım izertlewshiler ta'repinen qatnaslıq so'zler arqalı du'zilgen qospa ga'pler bag'inin'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde qaraladı⁸⁹.

§ 19. Da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'pler

Da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawış formaları ha'm intonatsiya arqalı baylanısıp, bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi. Qaraqalpaq tilinde bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawış forması arqalı baylanısıwı basqa baylanısıw usullarına qarag'anda ken' rawajlang'an. Bulardin' quramında'ı bag'inin'qi ga'p penen bas ga'pti, tiykanan, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawış formaları ha'm bayanlawıştin' quramına kirgen basqa da grammatikalıq qurallar baylanıstıradı. Sonlıqtan bag'inin'qi ga'p bag'inin'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwinde formallıq ha'm semantikalıq jaqtan biriktiriwshı tiykar'ı xızmetti atqaradı.

⁸⁸ Zakiev M.Z. Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. M., İzd-vo «Nauka», 1971, 190-b.; Gaydarji G.A. Sposobi podshineniya i tipi pridatoshnix predlojeniy v gagauzskom yazıke. «Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №3, 43-b.; Esenov Q. Sabaqtas qurmalas so'ylemnin' qurılısı. Almatı, 1982, 59-bet.

⁸⁹ Zakiev M.Z. Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. M., «Nauka», 1971, 190-b.; Gaydarji G.A. Sposobi podshineniya i tipi pridatoshnix predlojeniy v gagauzskom yazıke. «Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №3, 43-b.; Esenov Q. Sabaqtas qurmalas so'ylemnin' qurılısı. Almatı, 1982, 59-bet.

Da'nekersiz bag'inun'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin bayanistirwda betlik emes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyil) ken' qollanıladı. Olar bayanistirwshılıq xızmeti menen qatar ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

1. Hal feyil forması arqalı bayanısıw

Hal feyildin' *ip/-ip, -p*, jekke siyrek *-a, -e*, bolımsız *-may* formaları sol do'rendi formaların o'zgeriposten bag'inun'qı ga'ptin' bayanlawışı xızmetin atqaradı. Bayanlawışı hal feyildin' usı formaları arqalı du'zilgen bag'inun'qı ga'p bas ga'p penen ko'binese *sın, waqıt, sebep, sh'rt* ma'nilerinde bayanısadı: Awıl aylanısı ko'k lipasqa *do'nip*, jazdın' sa'ni a'lleqashan kirip qalıptı (Q.Jumaniyazov). Tu'n jartısı *awa kele*, Serjan azg'antay esin jıynag'anday boldı (T.Qayıpbergenov). Jumagu'l oydan qutılmay-aq, onı Ja'miylanın' tu'shkinigi bo'lip jiberdi (A'.A'liev). Bag' miywaların *ko'tere almay*, shaqaları mayıstı (O'.Xojaniyazov).

Hal feyildin' *-g'ansha, -g'ali, -g'anday, -mastan, -g'anlıqtan* qospa formaları bag'inun'qı ga'p penen bas ga'pti ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde bayanıstıradı. Bul formalardan *-g'ali, -g'anday, -mastan* tu'rleri geypara tirkewshi ha'm basqa da ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip te bag'inun'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zedi. Olar waqıt, sın, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerin bildiredi: Poezd *kelgenshe*, qızı mektepten qaytatug'in edi (N.Safarov). Sarımbet *ketkeli beri*, awılda ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A'liev). Jerdin' u'stinde ha'reket *toqtap qalg'anday*, bir kese shay ishim unıshlıq sho'kti (T.Qayıpbergenov). Biyil qıs *qattı kelgenlikten*, muz qalın' qatqan edi (K.Sultanov).

2. Kelbetlik feyil forması arqalı bayanısıw

Da'nekersiz bag'inun'qılı qospa ga'pti du'ziwde kelbetlik feyildin' - *g'an/-gen* forması o'nimli qatnasadı. Kelbetlik feyildin' bul forması bag'inun'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'ziw kelgende, ken'islik seplik affiksli yamasa tirkewishli kelip, bas ga'p penen pısıqlawıshlıq qatnastag'ı bag'inun'qılı qospa ga'plerdı du'zedi: Ol jan'a birde qoy qorasın *ko'rip kelgende*, burshaq tu'we la'm de joq edi. Men paxta dep *bu'ksheyip ju'rgende*, sen qalayınsha jen'il-jelpi jumıs penen bas sawg'alaysan' (O'.Xojaniyazov). İzden eki atlı *jetken son'*, so'ylesip turg'anlar bir bap penen ju'rip ketti. Sabaq *pitkennen*, ol bizlerdi jıynap aldı. Olar *ketken menen*, top buzılmadı (T.Qayıpbergenov).

3. Ha'reket atı formaları arqalı baylanısıwı

Ha'reket atı feylleri de o'zinin' ataw formasında tunp bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı bola almaydı. Olar bayanlawış wazıypasında kelgende, kelbetlik feyller sıyaqlı ken'islik septik formalı yamasa tirkewishli kelip bas ga'p penen baylanısadı. Bayanlawış xızmetinde, tiykanan, ha'reket atının' *-ıw/-ıw, -w* formaları o'nimli qollanıladı ha'm ma'nilik jaqtan waqıt, sebep, maqset, qarsilas bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi: Gurskiy ketiwden, soldatlar tez kiyinip maydang'a shıqtı (Q.Dosanov). Qarasatug'in qa'wenderi bolmawı sebepli, olar ko'p qıyınshılıqlar ko'rdi. (M.Da'ribaev). Da'ryanın' arjag'ındag'ı jer biykarg'a jatpawı ushin, da'ryag'a ko'pir salıw kerek (Qaraqalpaq xalıq ertekleri). Quyash qanshelli ku'ydiriwine qaramastan, biz jıyn-terimge tayarlıqtı dawam ettik. («Erkin Qaraqalpaqstan»).

4. Betlik feyil formaları arqalı baylanısıwı

1. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawışı sha'rt meyildin' *-sa/-se* forması arqalı du'ziledi. Ol bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı wazıypasın atqanp kelgende, tiykanan, bas ga'p penen sha'rt bag'ının'qı, geyde qarsilas, waqıt, sebeb ma'nilerinde baylanısadı: Suw jerdin' u'stine shıqsa, Qızıl qum ırg'alg'an egislik boladı (K.Sultanov). Men barsam, ol ketip qalıptı. Qara bult qan'g'ıp ju'rip ku'nnin' ju'zin bassa, jer ja'ha'n qaran'g'ı tartadı. Jumagu'l jilli so'zge jadırsa da, Sernazardın' ju'zi solın'qı edi (O'.Ayjanov).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı buyırq meyildin' III bettegi bolımsız *-sin/-sin* forması arqalı du'zilip, bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen baylanıstıradı. Bul forma arqalı baylanısқан bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen qarsilaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Tu'rli qıyınshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler sha'rtnamanı orınlawg'a minnetlimiz («Erkin Qaraqalpaqstan»). Awa, ol o'z o'mirinde qanshelli qa'te islemesin, qashelli jan'ılıspasın, ilim-bilim jolında qırq jil boyı islegen miyneti zaya ketpepti (A.Yakubov).

§ 20. Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'pler

Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden u'yrenilip kiyatırg'an qospa ga'ptin' ayrıqsha bir tu'ri ekenligi ma'lim. Sog'an qaramastan qazaq, qaraqalpaq tillerinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rin du'zetug'in bag'ındırıwshı da'nekerler

dizbektewshi da'nekerlerdin' toparına kirgizilip, bag'ındırıwshi da'neker joq dep u'yrenilip keldi. Biraq, usı tillerdin' son'g'ı izertlewlerinde bag'ındırıwshi da'nekerli qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri ekenligi anıqlandı⁹⁰.

Qaraqalpaq tilinde da'nekerler semantika-funksionallıq aspektte dizbektewshi da'nekerler ha'm bag'ındırıwshi da'nekerler dep eki toparg'a bo'liw ha'm olardın' qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıwshi qural ekenligi o'tken a'sirdin' 50-jıllarında ilimiy izertlewlerde anıqlang'an bolsa da⁹¹, bag'ındırıwshi da'nekerler mektep ha'm joqarı oqıw onnlanna amal'gan sabaqlıqlarda o'z aldına u'yrenilmey, dizbektewshi da'neker dep qaralıp keldi⁹².

Qaraqalpaq tilinde de basqa tu'rkiy tiller sıyaqlı bag'ının'qılıq ma'ni bag'ındırıwshi da'nekerler arqalı bildiriledi. Qaraqalpaq tilinin' faktlerinde bag'ının'qılıq ma'ni sebep, (sebebi, o'ytkeni, nege desen'), na'tiyje (sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, t.b.), sha'rt (eger, eger de, onda) da'nekerleri an'latıladı. Bag'ındırıwshi da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' biri ekinshisin tu'sindiriwshi sıpatqa iye bolıp, bag'ındırıw jolı menen baylanıstıradı. Misal: Gu'layda onın' bul so'zin esitpedi, sebebi bul waqıtta poezd ornınan qozg'alıp ju'rip ketken edi. Bala ko'len'kede tur edi, sonlıqtan ol jol boyınan anıq ko'rindi (T.Na'jimov). Eger sho'listannın' topılısı toqtatılmasa, onda sa'hranın' otlı ha'wiri bizin' respublikamızdın' o'kpesi bolg'an tog'aylar zonasına da jetedi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi da'nekerlik xızmettegi basqa ko'mekshi so'zler arqalı da bildiriledi. Sonlıqtan olardın' ma'nilik baylanıstırıwshılıq xızmeti esapqa alınıp, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshi qural sıpatında qaraladı. Sonda da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshi qurallardı xızmetine qaray u'sh toparg'a ajratıw mu'mkin: 1) arnawlı bag'ındırıwshi da'nekerler; 2) sintaksislik janapaylar ha'm 3) baylanıstırıwshi so'zler.

⁹⁰ Esenov Q. Sabaqtas qurmalas so'ylemnin' negizgi tipteri. «Vestnik ANKazSSR», 1971, №9, 47-b.; Demesinova N.X. Razvitiie sintaksisa sovremennogo kazaxskogo yazuka. Alma-Ata, 1974, 160-b.; Da'wlenov E., Da'wletov M. Qaraqalpaq tili. Sintaksis. VII-VIII klasslar ushın sabaqlıq. No'kis, 1983, 190-b.; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 450-451-b.; Ha'zirgi qaraqalpaq tili (sabaqlıq). No'kis. «Bilim», 1996, 284-bet.

⁹¹ Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II, fonetika i morfologiya. M., 1952, 521-523-betler; Sol avtor. Slojnoe predlozhenie v karakalpakskom yazıke. - «Issledovanie po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazıkov». III, Sintaksis. M., 1961, 223-225-betler.

⁹² Da'wletov A., Na'jimov A ha'm basqalar. qaraqalpaq tili. 7-klass ushın sabaqlıq. No'kis. «Bilim». 1992, 60 bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Universitetin' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1981, 252-254-betler.

1. Bag'indirishni da'nekerler orqali baylanishi

Bag'indirishni da'nekerler qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plardi ma'nilikjaqtan biri ekinshisin tu'sindirip keletug'in bag'inin'qili jol menen baylanistiradi. Bag'indirishni da'nekerlerdin' qatnasi orqali baylanisqan qospa ga'pler ma'nilik jaqtan sebeb, na'tiyje ha'm sha'rt ma'nilerdegi bag'inin'qili qospa ga'plardi du'zedi.

1. Sebeb da'nekerli bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'pler sebebi, o'ytkeni, nege desen, ne ushun desen da'nekerleri orqali baylanisip, eki komponentli bolip du'ziledi. Eki komponentli da'nekerli qospa ga'ptin' da'nekerleri bag'inin'qi ga'ptin' basinda kelip, ma'nilikjaqtan bas ga'pke g'a'rezli onin' is-ha'reketin sebep ma'nisinde tu'sindiredi: Dushpanlar bizdi jen'e almaydi, sebebi xalqimiz buzilmas miytindey bekkem (S.Anslanov). Bul balani men hu'rmetleymen, o'ytkeni ol menin' sezimimdi oyattu (O'.Xojaniyazov). Bunin' ushin seni ayiplawg'a bolmaydi, nege desen sen ele ko'p na'rseni ko'rgenin' joq (Sh.Rashidov).

2. Na'tiyje da'nekerli bag'inin'qili qospa ga'ptin' komponentleri sonliqtan, sol sebepli, sol ushun, sonin' ushun, na'tiyjede, sonin' na'tiyjesinde, sonin' menen da'nekerleri orqali baylanisadi. Bul da'nekerler orqali baylanisqan qospa ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pi menen bas ga'ptin' ma'nilik qatnasi is-ha'reket, waqiyalardin' iske asiwindagi na'tiyjeni bildiredi. Na'tiyje da'nekerli bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pi burin, bas ga'p son'g'i orinda keledi. Eki jay ga'pti baylanistirishni da'nekerler is-ha'reket, waqiyaning na'tiyjesin bildiretug'in bas ga'ptin' aldinda turadi: Ko'bisinin' nawalari, suw saqlag'ishlari joq, sonliqtan qudiqtin' suwlari qumg'a sin'ip na'tiyjeli paydalanilmay atir («Erkin Qaraqalpaqstan»). Onin' berilip so'ylegen so'zleri ha'mmenin' ju'regine jag'ip, kewline unap tur, sonin' ushun bul so'zler byurog'a qatnasiwshilardi qatti qiziqtiradi (Sh.Rashidov). Geypara adamlar meni tin'lag'isi kelmedi, na'tiyjede suwdin' kiyatirg'an jag'indagi qayshini suw basip ketti (T.Na'jimov). Tin' jer bunday natuqlardan tazardi, sonin' menen is jaqsi ju'rip ketti (gazetadan).

3. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'pler eger, eger de, onda sha'rt da'nekerleri orqali baylanisip, sha'rt bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. Sha'rt da'nekerleri orqali baylanisqan bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi bas ga'p penen sha'rt meyildin' -sa/-se ha'm kelbetlik feyildin' -g'anda/-gende ken'islik seplik formalari orqali baylanisadi: Eger kem-kem boran u'dey berse, mo'min qoy biysharalar ne qiladi (O'.Xojaniyazov). Eger de brigada ag'zalari og'an tuwisqanlarsha ja'rdem bermegende, heshqashan da ol jaqsi burawlawishi bolip jetise almag'an

bolar edi (A.Sadiqov). Biraq, sol tawg'a o'rmelesen', onda jas tog'aylar menen qorshalg'an onlag'an ko'ller ha'm jasil tog'aylar ko'rinedi (Latin entekleri).

Da'nekerli bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramında eki sha'rt da'neker (eger, onda) qatnasıp ta qollaniladi. Bunday jag'dayda eger da'nekeri bag'inin'qi ga'ptin' basında, onda da'nekeri bas ga'ptin' basında kelip, qospa ga'ptin' sha'rtlik ma'nisi ele de ku'sheytilip ko'rsetiledi: Eger buzaw teris kelgende, onda siyirdin' tuwıwı qıyınlasadı (gazetadan). Eger qaza olar ushin hesh na'rsege turmaytug'in bolsa, onda o'mirdin' de hesh qa'dir-qımbatı joq boladı da (Sh.Aytmatov).

Geyde bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' -sa formalı bayanlawishına ku'sheytiwshilik ma'ni beriwshi g'ana janapayı dizbeklesip te sha'rt bag'inin'qili qospa ga'p du'ziledi. Bunday g'ana janapayı bag'inin'qi ga'ptin' sha'rtlik ma'nisin ele de anıqlap, ku'sheytip keledi: Eger tog'aydın' ishinde Alabas degen boz attı minip ju'rsen' g'ana, ol bunday u'rginlerden omırawlap alıp shıg'adı (Sh.Aytmatov).

2. Sintaksislik janapaylar arqalı baylanısıwı

Bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramında g'i jay ga'plerdi du'zilistik-semantikaliq jaqtan baylanıstırında janapaylıq-da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler de ken' qollaniladi. Bul so'zlerdin' xızmetin ma/-me, da/-de, boldı t.b. siyaqlı ko'mekshi so'zler atqaradı.

Ma janapayı. Bul janapay, tiykarınan, bag'inin'qi ga'ptin' anıqlıq meyilden bolg'an bayanlawishinin' quramında kelip, onı bas ga'p penen sebep ha'm sha'rt ma'nilerinde baylanıstıradı: Usı so'z qamshı boldı ma, ju'resine otır'gan bir g'arnı a'n'gimege aralastı (K.Sultanov). Esengeldi g'arnı bir na'rse demekshi boldı ma, go'ne toran'g'ıldin' qabıg'ınday ju'zi bir quwardı, bir qızardı, erinleri jıbırlastı, saqalı qıbırladı (T.Qayıpbergenov). Tınaxmet o'zinin' uzaq waqıt u'nsiz turıp qalg'anlıg'ın jo'nsiz ko'rdi me, a'kesine azmaz jaqınlasıp, ayaq ushına banp otırdı (K.Ma'mbetov).

Da janapayı. Da/-de janapayı da'slepki shıg'ısında da'nekerden bo'linip shıqqan. N.A.Baskakov bunu janapaydın' da'nekerden bo'leklengen forması dep ko'rsetedi⁹³.

Da/-de ko'mekshi so'zi sintaksislik janapaylıq xızmette kelgende, qospa ga'ptin' quramında g'i bag'inin'qi ga'ptin' -sa formalı bayanlawishına qosılıp, -sa da formasında bag'inin'qi ga'pti bas ga'p penen qarsilas ha'm sebep ma'nilerinde baylanıstıradı: Qoydın' qa'dirin basqa bilmese de,

⁹³ Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. II, fonetika, morfologiya.sh.II, M., 1952, 479-b.

Asqar bileđi (O'.Xojaniyazov). Tosınnan iyť u'rse de, ol shorship ketedi (B. Bekniyazova).

3. Baylanıstırıwshı so'zler arqalı baylanısıwı

Dep ko'mekshi so'zi. Bul ko'mekshi so'z A.N.Kononov, N.A.Baskakov, N.Z.Gadjievanın' miynetlerinde da'nekerlerdin' quramında qaraladı⁹⁴. Dep so'zi shıg'ısı jag'ınan de feyilinin' transformatsiyalang'an forması. Ol transformatsiyalanıw arqalı ko'pshilik tu'rkiy tillerinde bag'ının'qılı qospa ga'p quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'plerdı baylanıstıradı.

Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' betlik feyilden bolg'an bayanlawishına da'nekerlik xızmettegi dep, degenshe, degende, dese, dese de, degen menen, degen son' t.b. formaları dizbeklesip, bas ga'p penen ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde baylanısadı: Men Xojanazardın' qasına barayın dep, Qa'dirbay ornınan turdı (A. Bekimbetov). Olar ha'mme waqıt joqarı bilim aladı dep, bizler u'mit etetug'ın edik (K.Sultanov). Olar awılğa endi jettik degende, mashına birden toqtap qaldı. Olar qubladağ'ı da'rwazag'a kelemen degenshe, ataqtın' ko'k jorg'ası da'rwazanın' aldında tayar boldı (J.Saparov). Komandiri solay boladı degen son', Sanımbet qayıp kelmedi (A.A'liev). Eger kimde-kim alg'a talpınaman dese, jan'alıq ashaman dese, onı pu'tkil jurť quwatlaydı (O'.Xojaniyazov). Ol mın' bildirmeymen dese de, Nesibeli an'lap qaldı (Sh.Seytov).

Sunday-aq, bag'ının'qı ga'ptin' -sa/-se formalı sha'rt meyilden bolg'an bayanlawishına boldı ko'mekshi feyili ha'm kerek so'zi dizbeklesip te, bas ga'p penen sha'rt ha'm sebep ma'nilerinde baylanısadı: Mawlana zindannan shıqsa boldı, o'z elime alıp ketemen (A'.Yakubov). Avtobustın' kelmegeńine ko'p waqıt bolsa kerek, ku'tiwshiler nayatıy ko'p eken (*Erkin Qaraqalpaqstan*). Ayxan onı qaraydı dep oylamasa kerek, ko'zleri ko'zlerine du'gısi p qalg'anda da'rriw kitaptın' ekinshi betin ashtı (T.Qayıpbergenov).

4. Qatnaslıq so'zler arqalı baylanısıwı

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqań tu'rleri qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde kim, ne, qanday, qayda, qaysı, qaydan, qalay, qansha, qanshelli ol, sol, sonday, sonsha, sondu, solay, sonnan, sonshelli ha'm t.b. sıyaqlı soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

⁹⁴ Kononov A.N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. M., L., 1956, 363-b.; Baskakov N.A. ko'rsetilgen miynetı, 523-b.; Gadjieva N.Z. Osnovnie puti razvitiya sintaksisheskoy strukturi tyurkskix yazıkov. M., «Nauka», 1973, 349-350 -betler.

Qatnashiq so'zler arqali du'zilgen bag'inin'qili qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri sonnan ibarat, olardin' quramindagi bag'inin'qi ga'p penen bas ga'pti baylanistirwshi qatnashiq so'zlerdin' bas ga'pte qollanilg'an tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zasinin' waziyasini atqaradi. Sol bas ga'pte qollanilg'an ga'p ag'zasi xizmetindeki qatnashiq so'zler bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindirilib, aniqlanadi. Misali: *Kim jaman oqisa, ol jumis islep te jaritpaydi* (Sh.Aytmatov). Aldin'g'i arba qaydan ju'rse, son'g'i arba da sonnan ju'redi (naqil). Kewlin' qayda ku'sese, sonda bol (O'.Xojaniyazov).

Bul qatnashiq so'zli bag'inin'qili qospa ga'plerde bag'inin'qi ga'p bas ga'pten bunn kelip, bas ga'plerdagi ol, sonnan so'zleri arqali bildirilgen bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'za qatnasqan bas ga'ptin' mazmunin tu'sindirip kelgen.

Da'nekerlik xizmettegi qatnashiq so'zler arqali baylanisqan bag'inin'qili qospa ga'pler qaraqalpaq tili faktlerinde, ko'binese eki qatnashiq so'zli bolip qollaniladi. Olardin' bir qatnashiq so'zli bolip qollanilwın rus ha'm o'zbek tilinin' ta'sirindeki awdarma materiallarda bayanlawish ha'm toliqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' quramında siyrek ushiratw mu'mkin. Misali: Bundagi maqset sol, jumista en' aldı menen qatan', aniq ta'rip-intizam ha'm a'lbette na'tiye bolıwı kerek («Erkin Qaraqalpaqstan»). Sonı ayniqsha atap o'tpekshimen, Prezident atqarıw ha'kimiyatının' jumısı menen baylanish tiykarıg'i ma'selelerden heshqashan shette turmaydı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bag'inin'qili qospa ga'p eki qatnashiq so'zli bolip kelgende, bag'inin'qi ga'ptin' quramında soraw almasıg'i tiykarındagi kim, ne, qayda, qalay, qansha, qanshelli t.b. so'zler, al bas ga'pte ol, sol, sonda, solay, sonsha, sonshelli t.b. siyaqli siltew almasıqları tiykarındagi qatnashiq so'zler qollaniladi.

Qatnashiq so'zli bag'inin'qili qospa ga'pler funktsional-semantikalıq printsip tiykarında baslawish bag'inin'qili, bayanlawish bag'inin'qili, toliqlawish bag'inin'qili, aniqlawish bag'inin'qili ha'm pisiqlawish bag'inin'qili qospa ga'p tu'rlerine bo'linedi⁹².

§21. Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri

Rus ha'm tu'rkiy tillerinde bag'inin'qili qospa ga'plerdin' klassifikatsiyalanıwında, tiykarınan, u'sh printsiptin'-funktsionallıq (semantikalıq), formalıq ha'm struktura-semantikalıq printsipier qollanılıp kiyatır. Funktsionallıq printsip XIX a'sirdin' ortalarında I.Davidovtin'

⁹² Qatnashiq bag'inin'qili qospa ga'plerdin' funktsional-semantikalıq tu'rleri ha'm olardin' bildiriliwi jumustin' bag'inin'qili qospa ga'ptin' funktsional-semantikalıq tu'rleri bo'liminde beriledi.

miynetlerinen baslap qa'li plesken ha'm onı alg'a qaray dawam ettiriwshi ha'm rawajlandırıwshi F.İ. Buslaev boldı. Bul printsiıp boyınsha bag'ının'qılı qospa ga'plerdi jay ga'plerge, al onın' bag'ının'qı ga'plerin ga'p ag'zalarına uqsatıwǵa tiykarlang'an klassifikatsiya onn aladı. Usı printsiıp tiykarında bag'ının'qı ga'pler baslawish bag'ının'qı, bayanlawish bag'ının'qı, tolıqlawish bag'ının'qı, anıqlawish bag'ının'qı ha'm pısıqlawish bag'ının'qı ga'p tu'rlerine bo'linedi⁹⁵. Pısıqlawish bag'ının'qı ga'p ja'ne o'z ishinde semantikalıq jaqtan onn, sın, mug'dar-da'reje, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsilas bag'ının'qı ga'p bolıp 8 tu'rge ajratıladi⁹⁷.

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyalawdın' ekinshisi formallıq printsiıp. Bul printsiıp funktsionallıq printsiıpkе qarama-qarsı bolıp, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' so'z formaları, da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' baylanıstırıw usıluna qaray du'zilislik bo'liniwın basshılıqqa aladı. Bul bag'dardag'ı klassifikatsiya A.M. Peshkovskiy, M.N. Peterson, L.A. Bulaxovskiy, A.V. Shapiro t.b. rus izertlewshilerinın' formalıq bag'darda izertlengen miynetlerinen onn aladı. Bul miynetlerde bag'ının'qılı qospa ga'pler formal belgisine qaray da'neker so'zli ga'pler (qatnaslıq bag'ının'qı) ha'm da'nekerli ga'pler (da'nekerli bag'ının'qı ga'p) dep eki tu'rge ajratıladi⁹⁸. Olardıń semantikalıq bo'liniwleri da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' ma'nilik o'zgesheikleri boyınsha ha'r qaysısının' o'z ishinde ko'rsetiledi.

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi strukturalıq (formallıq) printsiıp tiykarında klassifikatsiyalaw tu'rkiy tillerinde M.Z. Za'kievtin' miynetlerinen onn aladı. Bul izertlewshi bag'ının'qılı qospa ga'plerdi sintetikalıq ha'm analitikalıq sıyaqlı eki tu'rge bo'ledi de, olardıń quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' sintaksislik baylanısınan payda bolatug'ın ma'nilik o'zgesheliklerin sintetikalıq ha'm analitikalıq tu'rlerdin' o'z ishinde ko'rsetedi, yag'nıy bul bo'liniwde strukturalıq printsiıp birinshi plang'a qoyıladi da, ma'ni ha'r bir tu'rdin' o'z ishinde qaraladi⁹⁹.

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri—struktura-semantikalıq printsiıp. Bul printsiıp aldın'g'ı eki printsiıpkе qarag'anda biraz qospalı ha'm ken' tu'sinikti qamtıydi. Bunda bag'ının'qılı qospa ga'pti bo'liwde olardıń ha'm formalıq, ha'm semantikalıq belgileri esapqa alınadı. Bul

⁹⁵ Vinogradov V.V. İz istorii izusheniya russkogo sintaksisa. İzd-vo Moskovskogo universiteta, 1958, 216-b.

⁹⁷ Sonda 236-bet.

⁹⁸ Beloshapkova V.A. Slojnoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. M., İzd-vo «Prosvesheniye», 1967, 107-b.

⁹⁹ Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. M., «Nauka», 1971, 168-b.

Tu'rkiy tillerin geypara izerlewshiler ta'repinen joqanda ko'rsetilgen kep sanli bo'liniwden basqasha jiyintiqlap bo'liw printsipti bar. Ma'selen, A.N.Baskakov «Predlojenie v sovremennom turetskom yazıke» degen miynetinde tu'rk tilindegi bag'inın'qı ga'pferdi bas ga'ptegi o'zi qatnaslı ag'zanın' leksikalıq ha'm funktsionallıq ma'nileri tiykarında to'mendegi toparlarg'a bo'ledi:

1. Bas ga'ptegi substantiv ag'zalarg'a qatnaslı bag'inın'qı ga'pler. Bul toparg'a baslawish ha'm toliqlawish bag'inın'qılar beriledi.

2. Bas ga'ptegi atributiv ag'zalarg'a qatnaslı bag'inın'qılı ga'pler. Bug'an bayanlawish ha'm anıqlawish bag'inın'qı ga'pler qatnaslı boladı.

3. Bas ga'ptegi atributiv-pısıqlawish ag'zalarg'a qatnaslı bag'inın'qılı ga'pler. Bul toparg'a sha'rtlang'anlıqtı bildiretug'in sebep-na'tiyje, sha'rt salıstırmalı bag'inın'qılı ga'plerdi jatqaradı¹⁰⁵.

Sunday-aq, Q.Esenov qazaq tilindegi bag'inın'qı qospa ga'plerdi semantikalıq jaqtan klassifikatsiyalawda olardı en' aldı menen u'sh toparg'a bo'ledi: 1) adverbiallı (pısıqlawish ma'nidegi bag'inın'qılar); 2) qatnaslıq ma'nidegi bag'inın'qılar; 3) ıqg'aylaslıq sabaqtas so'ylemder¹⁰⁶. Bul izerlewde adveriallı bag'inın'qı ga'pler struktura-semantikalıq printsipti tiykarında: 1) sha'rt bag'inın'qı, 2) qarsılas bag'inın'qı, 3) mezigil bag'inın'qı, 4) sebep bag'inın'qı, 5) sın (sapa) bag'inın'qı, 6) maqset bag'inın'qı, 7) tu'sindirmeli sabaqtas ga'pler sıyaqlı 7 tu'rge bo'linedi¹⁰⁷. Bul izerlewshi qospa ga'p komponentleri arasındag'ı qatnaslıq baylanısw sha'rt ha'm salıstırmalı bag'inın'qılarg'a birdey ortaqlı bolıwına baylanıslı qatnaslıq bag'inın'qı ga'plerdi sha'rt-qatnas ha'm salıstırmalı-qatnas bag'inın'qılar dep, jıynaqlap ekige bo'ledi¹⁰⁸. Sunday-aq, Q.Esenov in'g'aylas qospa ga'plerdin' komponentlerinin' birinde waqıyalar arası mezigilmo'lisher jag'ınan bir mezigilde o'z ara in'g'aylas, endi birinde salıstırmalı jumsalıwına baylanıslı olardı «in'g'aylas sabaqtas» ha'm «salıstırmalı sabaqtas» dep ekige ajıratadı¹⁰⁹. Bul bo'liniwdegi in'g'aylas sabaqtas qospa ga'plerge misalg'a berilgen ga'pler ha'zirgi ko'pshilik tu'rkiy tillerindegi qospa ga'pler boyınsha izerlewlerde da'nekersiz qospa ga'p yamasa da'nekersiz mezigilles dizbekli qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır.

¹⁰⁵ Baskakov A.N. Predlojenie v sovremennom turetskom yazıke. M., «Nauka», 1984, 157-bet.

¹⁰⁶ Esenov Q. Ko'rsetilgen miynet. 59-bet.

¹⁰⁷ Sonda, 69-bet.

¹⁰⁸ Sonda, 62-bet.

¹⁰⁹ Sonda, 105-bet.

Qaraqalpaq tilinin' sintaksislik qurılısı boyınsha en' da'slepki mektep sabaqlıg'ı N. Da'wqaraevtin' avtorlig'ında 1939-jılı basılıp shuqtı. Onın' tolıqtırılıp 4 basılıwı 1949-jılı basıldı. Bul sabaqlıqta bag'ının'qılı qospa ga'pler: anıqlawısh bag'ınıwshı, tolıqlawısh bag'ınıwshı ga'pler ha'm pısıqlawısh bag'ınıwshı ga'pler, dep u'shke bo'linedi de, pısıqlawısh bag'ınıwshı ja'ne de ma'nisine qaray: sebep, waqıt, ten'emeli, maqset, sha'rt, qarсылas bag'ınıwshı ga'p sıyaqlı 6 tu'rge bo'linedi¹⁰. Mektep bag'darlamasına sa'ykes «Qaraqalpaq tili» (sintaksis) sabaqlıg'ının' 1963-jilg'i basılıwında «anıqlawısh bag'ınıwshı» ha'm tolıqlawısh bag'ınıwshı ga'p tu'rleri sabaqlıqtan shıg'arılıp taslanıp, pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' sın, sha'rt, qarсылas, waqıt, sebep ha'm maqset bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rleri 1974-jilg'i basılıwına deyin u'yrenilip keldi¹¹. 1974-jilg'i tolıqtırılıp 6-basılıwına salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p tu'ri qosılıp 7 tu'ri 1991-jilg'i basılıwına deyin, al 1991-jilg'i basılıwına onın' bag'ının'qılı qosılıp, ha'zir 8 tu'ri mektep sabaqlıg'ı ha'm akademiyalıq grammatikada ha'zirge deyin u'yrenilip kiyatur¹².

Qaraqalpaq tilinin' sintaksisi boyınsha Ernazar Da'wenov «Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'pler» degen temada izertlew jumısın alıp bardı. Onın' izertlewinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' «baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' joqanda atalg'an 8 tu'ri izertlew obyektine alındı».

Ha'zirgi ko'pshilik tu'rkiy tillerinde funktsionallıq printsip tiykarında u'yrenilip kiyatır'ın bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı, sonı tu'sindiri p, sıpatlaw arqalı bas ga'p penen baylanısatug'ın baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh ha'm pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tilinin' materialları tiykarında tolıq ra'wishte izertlengen joq. Sintaksis boyınsha erterekte du'zilgen mektep sabaqlıg'ına bag'ının'qılı qospa ga'ptin' anıqlawısh bag'ının'qılı, tolıqlawısh bag'ının'qılı tu'rleri berilgen edi. Biraq, sol sabaqlıqqa berilgen joqanda atalg'an eki tu'rinin' du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha berilgen teoriyalıq ha'm a'meliy faktleri ha'zirgi sintaksis iliminin' u'yriw talaplarına juwap bere almag'anlıqtan sabaqlıqtan shıg'arıldı.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funktsional-semantikalıq tu'rleri u'yrenilip

¹⁰ Da'wqaraev N. Qaraqalpaq tilinin' grammatikası, 6-7-klasslar ushın sabaqlıq, 2-bo'lim. sintaksis. No'kis, 1949 97-106-betler.

¹¹ Ubaydullaev K., Dawenov E., Da'wletov M. Qaraqalpaq tili sabaqlıg'ı, sintaksis, 7-8 klasslar ushın, No'kis, 1963.

¹² Da'wenov E., Da'wletov M. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Bilim», 1991, 54-bet. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 461-bet.

kiyatir' an pisiqlawish bag'inin' qili qospa ga'ptin' 8 tu'ri menen sheklenip qalmaydi. Joqanda sholiw jasalg'an ko'pshilik tu'rkiy tillerindegi siyaqli, bag'inin' qili ga'ptin' 14 yamasa 15 ma'nilik tu'rge bo'liniw qaraqalpaq tilinin' faktleri de o'z ishine qamtıydi. Sonliqtan qaraqalpaq tilinin' materialları bazasında bag'inin' qili qospa ga'plerdin' ha'r bir ma'nilik tu'rleri funksional-semantikalıq ha'm struktura-semantikalıq printsipler tiykanında ken' izertlew obyektine alıwdı talap etedi. Bul jag'day universitet ha'm pedagogikalıq instituttin' qaraqalpaq filologiyası fakulteti studentleri ushin jan'adan du'zilgen son'g'ı 2009-jılg'ı sabaqlıqta esapqa alındı¹¹³.

§22. Bag'inin' qili qospa ga'ptin' du'ziliw usulina qaray bo'liniwi

Ulwma tu'sinik

Bag'inin' qili qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'pler da'stu'riy u'yreniw boyınsha bag'inin' qili ga'ptin' bayanlawish formaları, bag'ındırıwshı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, qatnas almasıqları, bag'ındırıwshı intonatsiya ha'm t.b. baylandırıwshı qurallar arqalı baylanıladı. Biraq, son'g'ı jıllardag'ı qospa ga'plerdin' jan'a klassifikatsiyası boyınsha dizbeklewshı ha'm bag'ındırıwshı intonatsiya arqalı du'zilgen qospa ga'pler dizbekli ha'm bag'inin' qili qospa ga'plerdin' quramınan bo'linip, o'z aldına qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri-da'nekersiz qospa ga'p retinde u'yrenilip kiyatır. Bul jag'dayda bag'inin' qili qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı qurallardın' xızmetin dizbeklewshı ha'm bag'ındırıwshı intonatsiyadan basqa, joqanda atalg'an baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar atqaratug'ın bolıp qaladı.

Tu'rkiy tillerinde joqanda atalg'an baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardın' qatnasına qaray bag'inin' qili qospa ga'ptin' du'zilislik tu'rleri izertlewshiler ta'repinen ha'r tu'rli bolıp ko'rsetiledi.

A.P.Potseluevskiy, M.Sh.Shiraliev, G'.A.Abdurahmanov, Q.M.Esenov, E.D.Da'wenovtin' izertlewlerinde bag'inin' qili qospa ga'plerdin' du'zilisi sintetikalıq, analitikalıq ha'm analitika-sintetikalıq siyaqli u'sh tu'rge bo'linedi¹¹⁴.

¹¹³ Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis. No'kis «Bilim», 2009, 195-238-betler.

¹¹⁴ Potseluevskiy A.P. Osnovi sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka. Ashxabad, 1943, 8-10-betler; Shiraliev M.Sh. Problema slojnopodshinennogo predlojeniya v azerbaydjanskom yazıke. Sb. «Voprosi sostavleniya opisatel'noy grammatiki». M., 1961, 157-b.; Abduraxmanov A.G. Osnovi sintaksisa slojnogo predlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Tashkent, 1960, 85-b.; Esenov Q. Sabaqtas qurmalas so'ylemnin' qurılısı. Almatı, 1982, 82-b.; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1992, 460-bet.

Ekinshi topar izertlewishler M.Z.Za'kiev, N.X.Demesinova bag'inin'qılı qospa ga'p dep ekige bo'ledi¹¹⁵. Sonday-aq, joqarida atalg'an eki topar izertlewishlerdin' miynetlerinde bag'inin'qılı qospa ga'ptin' tu'rlerin du'ziwge qatnasatug'in baylanistirwshi qurallardin' ha'r tu'rli bolip berilgeni ko'rinedi.

A.P.Potseluevskiy bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawish forması arqalı bas ga'p penen baylanisqan qospa ga'pti bag'inin'qılı ga'ptin' sintetikalıq tu'ri, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ko'mekshi so'zler, orn ta'rtip ha'm intonatsiya arqalı baylanisqan tu'derin analitikalıq, eger, eger de ha'm -sa formalı sha'rt meyil arqalı bas ga'p penen baylanisqan qospa ga'plerdı analitika-sintetikalıq bag'inin'qılı qospa ga'p dep esaplaydı¹¹⁶.

M.Sh.Shiraliyev bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptin' bag'ındırwshi da'nekerler ha'm intonatsiya arqalı baylanisqan ga'plerdı analitikalıq, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishinin' sha'rt meyil formalı ha'm betlik feyil formasına -mi/-mi soraw affiksinin' qosılıwı arqalı bas ga'p penen baylanisqan tu'rin sintetikalıq, al bag'inin'qi ga'ptin' sa/-se formalı bayanlawishi ha'm qatnaslıq so'zlerdin' baylanisınan du'zili p, eki ta'repleme baylanista kelgen ga'plerdı analitika-sintetikalıq tu'r dep qaraydı¹¹⁷.

G'.A.Abdurahmanov bag'inin'qılı qospa ga'ptin' sintetikalıq tu'rine bag'inin'qi ga'pinin' bayanlawishi -ar, -mas formalı kelbetlik feyil, -ip, -may, -g'unsha, formalı hal feyil ha'm sha'rt meyil forması arqalı bas ga'p penen baylanisqan ga'plerdı, analitikalıq bag'inin'qi qospa ga'pke bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptin' bag'ındırwshi da'nekerler, tirkewishler, geypara janapay ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishına birigip bas ga'p penen baylanisqan ga'plerdı, al analitika-sintetikalıq bag'inin'qılı qospa ga'pke bag'inin'qi ga'ptin' kelbetlik feyilden bolg'an bayanlawishinin' tirkewishli yamasa seplik qosımtalı keliwi ha'm bayanlawishi sha'rt meyilden bolg'an bag'inin'qi ga'ptin' qatnaslıq so'zler arqalı bas ga'p penen baylanisqan ga'plerdı jatqaradı. Sonın' menen qatar, usı du'zilistin' quramında sha'rt meyil formasındag'ı bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishına janapaylıq xızmettegi -ha'm da da'nekerlerinin' dizbeklesip, bas ga'p penen baylanisqan ga'pler de qaraladı¹¹⁸.

¹¹⁵ Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık. Sintaksis. M., İzd-vo «Nauka», 1971. 169-b.; Demesinova N.X. Razvitie sintaksisa sovremennogo kazaxskogo yazıka. Alma-Ata, 1974, 135-bet.

¹¹⁶ Potseluevskiy A.P. Ko'rsetilgen miyneti, 70-86-betler.

¹¹⁷ Shiraliyev M.Sh. Ko'rsetilgen miyneti, 157-158-betler; Sol avtor. Zametki o slojnopodshinennom bessoyuznom predlojenii. «Sovetskaya tyurkologiya», 1971, №4, 14-bet

¹¹⁸ Abduraxmanov A.G. Ko'rsetilgen miyneti, 85-88-betler.

Qazaq tilindegi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' qurılısın amawlı izertlewshi Q.Esenov sintetikalıq bag'ının'qı qospa ga'ptin' sha'rt meyil, hal feyil formaları ja'ne kelbetlik feyildin' ken'islik seplik jalg'awlı bayanlawışı arqalı baylanısıwınan, analitikalıq tu'rinin' da'nekerler ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler, geyde ma/-me janapayı, da'nekerlik ma'nidegi ba ko'mekshi feyili ha'm dep da'nekeri arqalı bag'ının'qı ga'ptin' bas ga'p penen baylanısıwınan du'ziletug'ının ko'rsetedi. Al analitika-sintetikalıq tu'rđi bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyil menen tirkewishlerdin' dizbeklesiwı arqalı, juplasıp kelgen qatnaslıq so'zler bayanlawışı sha'rt meyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' quramında qollanılıp, bas ga'p penen baylanısqa ga'pler, sonday-aq, sha'rt meyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışına janapaylıq xızmettegi da da'nekerinin' dizbeklesiwı arqalı jasalatug'ının ko'rsetedi¹¹⁹.

Qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qılı qospa ga'pti izertlewshi E.Da'wenovtin' miynetinde sintetikalıq bag'ının'qılı qospa ga'pke bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışının' kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' ken'islik seplik affiksli, hal feyil ha'm-sa formalı sha'rt meyilden bolıp, basqa hesh qanday qosımsha qurallardin' qatnasısız bas ga'p penen baylanısqa qospa ga'pler ko'rsetiledi. Analitikalıq bag'ının'qılı qospa ga'pke bag'ının'qı ga'ptin' bas ga'p penen bag'ındırıwshı da'nekerler, ma/-me janapayı, de ko'mekshi feyilinin' tıyanaqlı bayanlawışqa dizbeklesiwı, sonday-aq bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışının' quramında sol. sonshelli. sonshama. sonday usag'an da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasıwınan, al analitika-sintetikalıq bag'ının'qılı qospa ga'plerge bag'ının'qı ga'ptin' kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinen bolg'an bayanlawışlarına ha'r tu'rli tirkewish ha'm ko'mekshi atawışlardın' dizbeklesiwı, -sa formalı sha'rt meyilden bolg'an bayanlawışqa da/-de janapaylıq xızmettegi da'nekerlerdin', sonday-aq qatnaslıq so'zlerdin' keliwi arqalı baylanısqa bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' toparların' kiretug'ının ko'rsetedi¹²⁰.

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'zilisinin' sintetikalıq ha'm analitikalıq sıyaqlı eki tu'rge bo'lip izertlewishlerdin' miynetlerinde de baylanısıwshı grammatikalıq qurallardin' ha'r tu'rli bolıp berilgeni ko'rinedi.

M.Z.Za'kiev tatar tilindegi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawış forması menen baylanısqa barlıq tu'rlerin sintetikalıq baylanıs, bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawış forması arqalı baylanıspay, basqa baylanısıwshı qurallar arqalı baylanısqa bag'ının'qılı qospa ga'plerdı analitikalıq du'zilistegi bag'ının'qılı qospa ga'pler dep esaplaydı. Sintetikalıq baylanıs bildiriwshı affiksler, tirkewishler, tirkewishlik

¹¹⁹ Esenov Q. Sabaqtas qurmalas so'ylemnin' qurılısı. Almatı, 1982, 38-44-betler.

¹²⁰ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 460-bet.

xızmettegi so'zlerdin' minnetli tu'rde bayanlawishqa jaqın turıwı ha'm orın ta'rtibi arqalı bir-biri menen baylanısqa ga'plerdi sintetikalıq, al bag'ındırıwshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi so'zler, qatnaslıq so'zler ha'm intonatsiya arqalı o'z ara baylanısıp kelgen ga'pler analitikalıq tu'rge kirgiziledi. Sonın' menen qatar, M.Z.Za'kiev analitikalıq tu'rdegi bag'ının'qılı ga'plerdi olardin' jay ga'plerinin' baylanısıw o'zgesheligi tiykarında qatnaslıq, da'nekersiz ha'm da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp u'sh tu'rge bo'linetug'ının ko'rsetedi¹²¹.

Ha'zirgi qazaq tili sintaksisinin' rawajlanıw tendentsiyasını izertlewshi N.X.Demesinova bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliw o'zgesheligin to'mendegishe sıpatlaydı. Sintetikalıq bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' qatnasısız bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawishı arqalı baylanısauğ'ının ko'rsetedi. Bul baylanısırıwshı qurallardin' xızmetin hal feyildin' (-ıp, -a, -e, -y), kelbetlik feyildin' seplik tirkewishli formalan, sha'rt meyil forması ha'm *eger* da'nekeri arqalı baylanısqa bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawishı atqaradı. Analitikalıq tu'r retinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bag'ındırıwshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi so'zler, soraw, siltew almasıqları ha'm geypara ra'wishlerdin' qatnasınan du'zilgen ga'plerdi ko'rsetedi. Sonın' menen qatar, analitikalıq bag'ının'qılı qospa ga'plerdi komponentlerin baylanısırıwshı grammatikalıq qurallardin' qatnasına qaray, qatnaslıq so'zli bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm bag'ındırıwshı da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p sıyaqlı ekige bo'ledi¹²². Demek, bul izertlewshilerdin' anıqlawı boyınsha sintetikalıq tu'rde qanday baylanısırıwshı qurallar du'zip kelse de, bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawish forması tiykarg'ı oraylıq orındı iyeleydi. Sol bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawish forması arqalı bas ga'p penen baylanısqa bag'ının'qılı qospa ga'ptin' semantikalıq belgisi (mazmunı) anıqlanadı.

Joqandag'ı ko'pshilik izertlewshiler ta'repinen bo'lingen sintetikalıq, analitikalıq ha'm analitika-sintetikalıq tu'rlerdi du'ziwshı baylanısırıwshı qurallar ha'rbir tu'rkiy tillerinin' materialları tiykarında ha'r tu'rli bolıp berilgeni belgili. Bunday ha'r tu'rliklerdi joqandag'ı sholiw jasalg'anlardı juwmaqlastırıp qarag'anımızda to'mendegidey o'zgesheliklerdi ko'remiz. Geypara izertlewshiler bag'ının'qılı ga'ptin' kelbetlik feyilden bolg'an bayanlawishının' seplik affiksi ha'm tirkewishlerdin' qatnasınan du'ziliw, bas ga'p penen baylanısqa tu'rin sintetikalıq bag'ının'qılı qospa ga'p esaplasa (M.Z.Za'kiev, N.X.Demesinova), ekinshileri usı du'zilistegi

¹²¹ Zakiev M.Z. Sovremennyy tatarskiy literaturnyy yazık. Sintaksis. M., 1971, 169-170 ha'm 189-betler.

¹²² Demesinova N.X. Ko'rsetilgen miyneti. 156-bet.

ga'plardi analitika-sintetikaliq tu'r dep ko'rsetedi (G'.Abdurahmanov, Q.Esenov, E.Da'wenov). Sonday-aq, geypara izertlewishler bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindagi bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptin' *eger* da'nekeri ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqan ga'plardi analitika-sintetikaliq tu'r dep qarasa (A.P.Potseluevskiy, M.Sh.Shiraliev, G'.A.Abdurahmanov), ekinshi topar izertlewishler bunday baylanıstagi ga'pleri bag'inin'qili qospa ga'ptin' sintetikaliq tu'ri dep esaplaydi (M.Z.Za'kiev, N.X.Demesinova).

Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' sintetikaliq, analitikaliq ha'm analitika-sintetikaliq bolıp u'sh strukturalıq tu'rge bo'liniwinin' tiykari ne de? Haqıyqatında sintetikaliq ha'm analitikaliq terminleri so'zlerdin' du'zilisi ushın da, ga'plerdin' du'zilisi ushın da qollanıladı. Bulardin' arasındagi ayırmashılıq, olardin' sintetikaliq tu'ri so'zlerdin' qosılıp birigiwi arqalı bir so'z formasında keliwin an'latsa, analitikaliq tu'ri qosılatug'in eki yamasa birneshe so'zdin' birikpey bo'lek turıwin an'latadı. Bul so'zlerdin' jasalıwi ha'm du'ziliwi ushın nızamlı qubılısı. Biraq, bag'inin'qili qospa ga'p komponentlerinin' baylanısw usılların bayanlawish formalarınin' sırtqi ko'rinisine qaray sintetikaliq, analitikaliq ha'm analitika-sintetikaliq dep ko'beytip beriw olardin' du'zilisin anıqlawda biraz qıyınshılıqlar tuwdırıwi mu'mkin. Ma'selen, *-ma/-me* janapayı azerbayjan tilinde bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishuna qosılıp jazıl'anı ushın sintetikaliq tipke beriledi: Bahar ashıldımu ka'na'na'k kimi ku'lla'rin arasında ita'shakdir. -Bahar *shıqtıma* baysheshekler gu'llep shug'a keledi. Bunday formalar o'zbek, qazaq, qaraqalpaq tillerinde ma janapayının' bo'lek turıwına baylanıslı analitikaliq tu'r dep u'yreniledi.

M.Z.Za'kiev ha'm N.X.Demesinovanın' bag'inin'qili qospa ga'plardi komponentlerinin' baylanısw usılına qaray, sintetikaliq ha'm analitikaliq dep eki tu'rge bo'lip u'yreniwi bir qansha jıynaqlı ha'm anıqlıqqa iye. Bul izertlewshilerdin' anıqlawı boyınsha sintetikaliq tu'rdi qanday grammatikalıq qurallar du'zip kelse de, bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishınin' quramına kiredi.

Joqarıda bayan etilgenlerdi juwmaqlastırıp, qaraqalpaq tilindegi bag'inin'qili qospa ga'plerin' du'zilislik tu'rlerin' bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishınin' ha'r tu'rlı bolıp beriliwine, yag'nıy sırtqi ko'rinisine qaray emes, bag'inin'qi ga'ptin' bas ga'pke bayanlawish forması arqalı baylanısqan barlıq tu'rleri sintetikaliq bag'inin'qili qospa ga'p dep qaraladı. Al bag'inin'qili qospa ga'ptin' analitikaliq tu'rine bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishınin' quramına kirmeytug'in baylanıstırıwshı qurallar arqalı baylanısqan bag'inin'qili qospa ga'pler kiredi. Usı printsip tiykarında qaraqalpaq tilindegi bag'inin'qili qospa ga'pti du'zilislik jaqtan sintetikaliq

ha'm analitikaliq bag'inin'qili qospa ga'p dep eki tu'rge bo'lip u'yreniw maqsetke muwapiq keledi. Bul tiykardi u'yreniw izertlewlerde ha'r tu'rli bolip u'yrenilip ju'rgen qiyinshılıqlardi sheshiwde teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan bir qansha qolaylılıq tuwdırıwı mu'mkin. Solay etip, bag'inin'qili qospa ga'ptin' sintetikalıq tu'rinin' quramındag'ı jay ga'pler bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışına ha'r tu'rli baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallardıń qosılıwı arqalı bas ga'p penen baylanısadı. Olar to'mendegiler: hal feyil formaları, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyilleri+ken'islik seplik qosımtaları ha'm tirkewishler, sha'rt meyil, betlik feyil+geypara janapaylardın' qatnasında baylanısıp keliwi arqalı du'ziledi. Bag'inin'qili qospa ga'ptin' bul du'zilislik tu'ri qaraqalpaq tilinde ken' qollanıladı.

Analitikaliq bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'ındırıwshı da'nekerler ha'm geypara da'nekerlik xızmettegi so'zler, qatnasıq almasıqları arqalı baylanısadı. Bul analitikaliq baylanıstag'ı bag'inin'qili qospa ga'pler baylanıstırıwshı qurallardıń qatnasına qaray da'nekerli bag'inin'qili qospa ga'p ha'm qatnashıq bag'inin'qili qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Bag'inin'qili qospa ga'plerdin' sintetikalıq ha'm analitikaliq tu'rlerinin' baylanısıw usıllarınin' bildiriliwi olardıń ha'r qaysısına jeke-jeke tallaw jasag'anda anıq ko'rinedi.

§23. Sintetikalıq bag'inin'qili qospa ga'pler

Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawış formaları arqalı bas ga'p penen baylanısқан qospa ga'pler sintetikalıq tu'rdegi bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. Sintetikalıq bag'inin'qili ga'pti du'ziwshı qurallar meyli bayanlawış wazıypasındag'ı so'zge qosılıp birigip kelsin, meyli onın' menen dizbeklesip kelsin ba'ribir bayanlawıştıń quramına kirip bag'inin'qi ga'pti bas ga'p penen baylanıstıradı ha'm olardıń arasında ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı payda etedi. Sintetikalıq bag'inin'qili qospa ga'p qaraqalpaq tilinde o'nimli qollanıladı. Olar du'zilisine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi.

1. Bayanlawış hal feyil formaları arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'inin'qi ga'pler

1. Sintetikalıq bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawış hal feyildin' ıp/-ıp.-p-may/-mey.-mastań/-mestań.-g'unday/-gendey formaları arqalı bildirilip kelgende, bas ga'p penen sınıpısıqlawış ma'nisinde baylanısadı: U'iken ala ko'zleri u'sti-u'stine ıpılıqlap, a'jim basқан betinde quwanış payda

boldı (J.Saparov). Ol sır bergisi kelmey, Dawılbay menen buring'ıday bolıp sa'lemlesti (X.Seytov). Turdıqılısh shıdap tura almastan, ol da talawg'a kiristi (J.Saparov). Jer beti g'alı gilem japqanday, barlıq jer ko'k jasılg'a bo'lendi (J.Aymuraev).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'ansha/-genshe,-qanday/-gendey formalannan bolıp, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanısadı: Senin' so'zin' sing'ansha, G'arg'abaydın' moyını sınısın («Alpamıs»). Jan'a shag'ırayıp turg'an aq bultlardın' betine ta'biyat qara perdesin japqanday, aspan tu'n'ere qaldı (Q. Dosanov).

3. Bayanlawışı -ıp/-a/-e-may,-g'ansha,-g'alı formalı hal feyillerden bolg'an bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen waqıtlıq ma'nide baylanısıp keledi: Ku'łki basılmay atıp, A'jiniyaz esikke qaray su'renledi (K.Sultanov). Men kelgenshe, ol hesh qayda ketpey ku'tip otırg'an edi. Biyl ba'ha'r kelgeli, umıtpasam usı da'slepki ton'ıwım shıg'ar (Sh.Seytov).

Bayanlawışı -g'alı+beri, berli,-mastan+aldın, burın formalarında du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen baylanısıp, waqıtlıq ma'ni bildiredi: Men bul jerge kelgeli beri, Esen ag'a bir-eki ma'rtebe-aq boldı (S.Saliev). Mug'allım kelmesten burın, on' qaptalıma tag'ı bir qız kelip otırdı (Sh.Seytov).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'anlıqtan,-ıp,-may formalı hal feyilden bolıp, bas ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısadı: Ol da mayda qamışlıqtın' ishinen kiyaturg'anlıqtan, erkek ya hayal ekenligi belgisiz edi (Sh.Seytov). Al, shoyın qumanlar o'tpey, iyeleri olardı' bahalarnı kemitiwge ma'jbu'r bolg'an (Q.Ayımbetov). Aspandı tegis bult qaplap, gu'n'girt tarta basladı (Sh.Seytov).

5. Bayanlawışı hal feyildin' bolımsız -may,-g'ansha ha'm -may tunp formalannan bolıp, bas ga'p penen sha'rt ma'nisinde qatnas jasaydı: İsenim bolmay, is o'nbes (naqıl). Sariev aralaspag'ansha, bul kelispewshilik lawlag'an ottay basılmaytug'in boldı (Q.Dosanov).

2. Bayanlawışı kelbetlik feyil formaları arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qı ga'p

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasının' sintetikalıq bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışın du'zip keliwi o'nimli qullanıladı. Bul jag'dayda -g'an formalı kelbetlik feyil ken'islik seplik qosımtalı, tirkewish ha'm tirkewishlik xızmettegi so'zler menen dizbeklesip, bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen ha'r tu'rli ma'nilerde baylanıstıradı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' -g'an formalı bayanlawışı ken'islik seplik qosımtaların qabil etip, bas ga'p penen ha'r tu'rli pısıqlawshılıq ma'nilerde baylanısadı:

a) Bayanlawishu orn seplik qosimalı bag'inin'qı ga'p bas ga'p penen waqıt, ha'm sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'pleri du'zedi: Men suwdan basımdı shıg'arg'anımda, ol juwıńp atır eken (Sh.Seytov). Eger balıqları ko'rin-begende, jurı irkilmes edi (T.Qayıpbergenov);

b) Bayanlawishı shıg'ıs seplik qosımtalı -g'annan formalı bag'inin'qılı ga'p bas ga'p penen waqıt ma'nisinde baylanıladı: U'ye qonaqlar kirip kelgennen-aq, Ayxan dalag'a shıg'ıp ketken edi (T.Qayıpbergenov);

d) Bayanlawishu baris seplik qosımtalı -g'ang'a forması arqalı du'zilgen bag'inin'qı ga'p bas ga'p penen sebeplik ma'nide qatnas jasaydı: To'rebay kelmegege, Jumagu'l shıdamadı (T.Qayıpbergenov).

3. Bayanlawishı tirkewishlerdin' dizbeklesiwı arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'inin'qı ga'p

Sintetikalıq bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishunun' du'ziliwinde tirkewish, tirkewishlik xızmettegi so'zler ha'm geypara janapaylar da qatnasadı.

1. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishı -gan sayın tirkewishi arqalı du'zilip, bas ga'p penen waqıt, salıstırmalı, sebep, ha'rt ha'm qarсылastıq ma'nilerde baylanıladı: Ol ha'r ku'ni keshte kelgen sayın, bizler bir-birimizge sorawlı ko'z benen qaraymız (G'.Seytnazarov). İz go'nergen sayın, quwg'inshinin' u'miti de go'nerip baratır'ın sıyaqlı (Sh.Seytov). Uns uzaqqa sozilg'an sayın, Ma'teke g'arrıdan uyqı qashtı (K.Sultanov). Adamnın' bilimi, ma'deniyatı asqan sayın, isi de rawajlanadı (S.Xojaniyazov). Ja'miyla qasına kelip ta'selle bergen sayın, To'rebay ga' solqıldap, ga' gu'birlenip jılay berdi (K.Sultanov).

2. Bayanlawishı -g'ang'a deyin (sheyin, shekem) tirkewishli kelgen bag'inin'qılı ga'p bas ga'ptin' is-ha'reketin waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı: Ol o'zinin' ornınan arg'ı shetke shıqqang'a deyin, onın' oyına min'saneki oylar kirip shıqtı (A.Paxratdinov). Sol jan'a jay pitkerilgenge shekem, radiouzel go'ne ken'senin' ornında bola turadı (A'.Ta'jimuratov).

3. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawishı gan son', ushın, sebepli tirkewishli kelip, bas ga'p penen waqıt, sebep ma'nilerinde baylanıladı: Sa'rbinaz so'zin aytıp bolg'an son', Sha'mshi ata so'zge kiristi (T.Jumamuratov). Ko'kiregi o'skin jas biy bul so'zdi birinshi ret aytqanı ushın, Amanlıq heshten'e dey almay tig'ildi (T.Qayıpbergenov). Egis waqtı bolg'anı sebepli, a'kesi kelmedi (M.Da'ribaev).

Bayanlawishı -gannan keyin, son', berli tirkewishli kelip te, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' waqıtlıq, sebeplik ma'nilerin bildiredi: Erip kelgen no'kerleri jaylasıp otırg'annan keyin, ol ha'kimdi ertip sırtqa shıqtı (J.Saparov). Bizler a'dewir jer ju'rgennen son', aspannan jawın tamshısı

tamshilay basladı (N.Da'wqaraev). Baliqshilar muzg'a ningennen berli, awıldag'ı kempir-g'arrılarda qarap otırmadı (O'.Ayjanov).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'un, waqıtta, ma'ha'lge, gezde, payıtta, shaqta, pa'ne, shamada, jog'dayda t.b. sıyaqlı tirkewishlik xızmettegi waqıt ma'nili so'zler menen dizbeklesip kelip te, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nige qatnas jasaydı: Aydana menen traktorshı awqatlanıp bolg'an waqıtta, Nurjan keldi. Ol u'yden shıqqan ma'ha'lde, ha'mme ko'zleri menen esikten uzatıp qaldı (O'.Xojaniyazov). Ot mazlap jang'an gezde, Ma'wlen sarı keldi (T.Qayıpbergenov).

5. Bayanlawışı tartımlanıp kelgen -ganı sol, mattal so'zlerinin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen waqıt ma'nisinde baylanıladı: Maman biy jigitlerge moyın bırıp ım qaqqanı sol, ha'mme shırp etip Esengeldi biydu qashırmay tutıp aldı. Jumagu'l u'ye kirip qabaqtı jerge qovg'anı mattal, jawırına digirmannın' tartqışı sart ete qaldı (T.Qayıpbergenov).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' -g'an, -tug'in formalı bayanlawışına sıyaqlı, sekilli tirkewishleri dizbeklesip, bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı: Ma'n'gılık dvigateldin' joybarları ta'biyattın' a'piwayı nızamlarınan kelip shıg'atug'ını sıyaqlı, imperiyallıq talaplar da ha'zirgi zamang'ı du'nya haqqındag'ı haqıyqatlıqtan uzaq tu'siniklerden kelip shıg'adı («Erkin Qaraqalpaqstan»). Diywalg'a pa'tikten nur to'gilgen sekilli, jaydın' ishi birden jaqtılang'anday boldı (T.Qayıpbergenov).

7. Bayanlawışı -ganı/-geni menen, bolmasa tirkewishinin' dizbeklesiwinen du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide baylanıladı: Avgust ayının' bas gezi bolg'anı menen, ku'n ele ıssı (O'.Xojaniyazov).

8. Bayanlawışı -g'anına/-genine-qaramastan forması arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Ku'n jawıp turg'anına qaramastan, bizler jumıstı irikpedik. Keshe, bazar o'tip ketkenine qaramastan, ko'sheler hıqqa tolı (T.Qayıpbergenov).

9. a) bayanlawışı -ar-da, -er-de forması arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen waqıt ma'nisinde baylanıladı: Orınbay frontqa keterinde, anası Ta'jıgu'l onın' man'layınan shorp-shorp su'ydi (X.Seytov). Sol Petinka a'skerlikke keterde, bir qoyındı satıp, aqshasın qaltasına salıp jiberdim (O'.Ayjanov);

b) -ar formalı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışına waqıtta, mezgilde, gezde, aldında t.b. sıyaqlı tirkewishlik xızmettegi so'zler dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi: Sarımbet kazarmag'a keter waqıtta, kempir ga'p taptı. Adamlar jolg'a tu'ser aldında, Sinevryukov jigitlerge ha'zir awıldın' jaqsı emesligin ayttı (A.A'liev).

4. Bayanlawishi ha'reket atı feyil formaları arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qı ga'p

Sintetikalıq bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawishi ha'reket atı feyilinin' iw/-in', -w forması arqalı du'ziledi. Ol bas ga'p penen bag'ının'qı ga'pti to'mendegi ma'nilerde bayanıstıradi:

1. Bag'ının'qı ga'ptin' -iw formalı bayanlawıshu shug'is seplik qosımtalı kelip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi: Shon'qı ketiwden, anası kirdi (T.Qayıpbergenov). Poezd toqtawdan-aq, a'skerler atların jetelep tu'se basladı (N.Da'wqaraev).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' -iw formalı bayanlawishına menen, -iwdan formasına baslap tirkewishleri dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' baslanıw waqtın bildiredi: Jaz shug'iw menen, bizin' u'y qaladan Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.Da'wqaraev). Shopan ketiwden baslap, jigit qoylardı sata basladı (Qaraqalpaq xalıq ertekleri).

Bayanlawishi -iwi menen forması arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sebebin bildirip keledi: Saxnadag'ı stol qasında A'bdisamat payda bolıwı menen, bul shawqımlar basıldı (A.Muxtar).

3. Bag'ının'qı ga'ptin' -iwi mattal formasınan du'zilip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' waqıtlıq jaqtan tez islengenligin bildiredi: Olar ko'rinbey ketiwi mattal, Amangu'ldin' to'besinde bir topar g'arg'a payda boldı (T.Qayıpbergenov).

4. -iwg'a formalı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawishına tirkewishlik xızmetegi shamalasqanda, jaqınlasqanda, qolaylasqanda t.b. usag'an so'zler dizbeklesip kelip, bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen waqıtlıq ma'nide bayanıstıradı: Aqırı bolmag'an son' ay batıwg'a shamalasqanda, Qanlıqılısh tog'ayg'a jetti (Sh.Seytov). Ku'n batıwg'a jaqınlasqanda, ha'mme terimshiler paxtaların o'lishetiwege keldi. Azat ketiwege qolaylasqanda, ja'ne bir waqiya payda boldı.

5. Tartımlanıp kelgen -iw, -g'anlıq formalı ha'reket atı feyilinen bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawishına ushın, sebepli tirkewishleri ha'm tirkewishlik xızmetegi na'tiyjesinde, arqasında ko'mekshi so'zleri dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sebebin bildiredi. El birotala pitırap ketpewi ushın, Shayıq penen Maman ken'esti (T.Qayıpbergenov). Bul awıllar qaladan uzaq bolıwı sebepli, baspashılar keliw, mal talap, eldi shuwlalıw ketedi (M.Da'ribaev). Bariq iqlas ha'm hu'jdanı iske qaradılıwı na'tiyjesinde, da'stelengen pishen u'sti-u'stine mingesip, qalın' maysa qamıslardıń ortası oyılg'anday bolıp qaldı (T.Qayıpbergenov). Ka'rxana ja'ma'a'ti jumıstı o'nimli islewi arqasında, ma'mleketlik joba jılma-jıl artıwı menen ornınbaqta («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bayanlawışı iw kerek, dizbeginde kelgen bag'ının'qı ga'p te bas ga'p penen sebeb ma'nisinde baylanıadı: Geypara orınlarda gilmalanı qayta-qayta sıypay bergen bolıwı kerek, diywaldın' ju'zi jip-jiltır bolıp tegislenip qalıptı (J.Saparov). Ko'she jel menen shan'g'itıp atır'ın bolıwı kerek, olardıń bet-a'lpı un jaqqanday (O'.Xojaniyazov).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı iw ushın formasında du'zili p, bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanıadı: Dushpandı jen'gendey ku'shke iye bolıwımız ushın, bizin' ha'm nanımız, ha'm snaryadımız bolıwı kerek (Sh.Aytmatov). Da'ryanın' arjag'ındag'ı jer biykarg'a jatpawı ushın, da'ryag'a ko'pir salıwı kerek («Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri»).

7. Bayanlawışı iwına qaramastan formalı bag'ının'qı ga'p bas ga'p ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Bir ku'nleri jaz ayının' ishi bolıwına qaramastan, azan menen ku'n salqın tarttı (O'.Xojaniyazov).

5. Bayanlawışı sha'rt meyil forması arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qı ga'p

Bayanlawışı sha'rt meyil arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qı ga'p onsha talashı pikir tuwdırmaydı. Bul jag'day onın' bet bildiretug'in feyillerdin' toparına kiriwi menen baylanısh. Sha'rt meyil bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı bolıp kelgende, baslawısh penen belgili bette kelisip baylanıadı.

Sha'rt meyil to'mendegi jag'daylarda sintetikalıq bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı xızmetinde kelip, bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen ha'r tu'rli ma'nilerge baylanıstıradı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı ga/-se formasında keli p, bas ga'ptegi is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi: Ha'r brigadanı sawatlı adamlar basqarsa, jumıslar pu'tkilley basqasha bolar edi (X.Seytov). En' aldı menen adamnın' kewil sarayı du'ziw bolsa, isi de on'g'a ju'redi (O'.Xojaniyazov).

2. Bayanlawışı sha'rt meyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' quramında eger, eger de da'nekerleri kelip te bas ga'p penen sha'rt ma'nisinde baylanıadı. Bunday jag'dayda tiykarg'ı sha'rtlik ma'ni sha'rt meyilde boladı da, eger da'nekeri stillik jaqtan ku'sheytiwshi qosımsha ma'ni beredi¹²³. Eger usı ha'diyseni ha'mme ta'repten aqıl ta'rezisine salıp ko'rse, meni keshirmewi de mu'mkin (Sh.Seytov).

Geyde bayanlawışı sha'rt meyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' sha'rtlik ma'nisi ayqın ayılmag'an jag'dayda, onın' ma'nisin ele de

¹²³ Esenov Q. Ko'rsetilgen miyneti. 39-bet.

ayqinlastırıw ushın bag'ının'qı ga'ptin' quramında eger da'nekeri, al bas ga'ptin' quramında da'nekerlik xızmettegi sha'rt ma'nisin beretug'ın onda so'zi qollanıladı: Al, eger demografıyalıq mashqalalar bilgirlik penen sheshılıp atırsa, onda jas adamlar birin-biri tabadı, baxıtlı boladı («Erkin Qaraqalpaqstan»). Eger bala bilmegenine arlıansa, onda bul baladan keleshekte bir na'rse shıg'adı g'oy (O'.Xojaniyazov).

3. Bag'ının'qı ga'ptin' sa/-se formalı bayanlawışına da'nekerlik xızmettegi dep ko'mekshi so'zi dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw maqsetin bildiredi: Jol-jo'nekey sa'lem berip o'tsem dep, qag'ıp kirdim yarım a'sir qapısın (T.Jumamuratov).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' -sa/-se sha'rt meyil forması arqalı bildirilgen bayanlawışına da'nekerlik xızmettegi da/de janapayı dizbeklesip, bas ga'pti qarсылaslıq ma'nide sıpatlaydı: Men o'zin'di ko'rmesem de, atın' tanıs bolıp shıqu (A.Orazov). Men sag'an mın' ma'rtebe aytsam da, sen o'jetlene beresen' (J.Saparov).

5. Bayanlawışı usı formada du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sebeplik ma'nide qatnas jasaydı: Tosınnan iyt u'rse de, ol shorshıp ketedi (B.Bekniyazova). «Ha'yt» degen dawıs awzınan erksiz shıg'ıp ketse de, o'z dawısınan o'zi shorshıp, keyin shegindi (K.Sultanov).

6. Bayanlawışı -sa/se formalı bag'ının'qı ga'p bas ga'pke qatnaslı waqıt ha'm sebep ma'nilerin bildiredi: Bizler kelsek, qonaqlar shay ishiwge kirirken eken (Q.Dosanov). Qara bult oynap shıg'ıp jilissa, a'lem janıq ete qaladı (K.Sultanov).

6. Bayanlawışı buyırıq, tilek ha'm anıqlıq meyil formalarınan du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qı ga'p

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışı buyırıq, tilek ha'm anıqlıq meyil formalanna ha'r tu'rli da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' dizbeklesiwı arqalı du'ziledi.

1. Bayanlawışı III bettegi -sin/-sin formalı buyırıq meyilge da'nekerlik xızmettegi dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwinen du'zilip, bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw maqsetin bildiredi: Toyg'a kelgenler g'arq bolıp toyınsın dep, mol-molaqay qazan astırıp atır (T.Qayıpbergenov). Qoylardın' ju'ni taza bolsın dep, ku'ni-tu'ni juwdırıp atırman (J.Aymurzaev).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' -ayın-eyin formalı tilek meyilden bolg'an bayanlawışına da'nekerlik jızmettegi dep, dese ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiwinen du'zilip, bas ga'p penen maqset, sebep ma'nilerinde baylanıladı: Men Xojanazardın' qasına barayın dep. Qa'dirbay ornınan

turdi (A. Bekimbetov). Olar hu'jumga ko'terileyin dese, dushpannıń og'ı bas ko'tertpeydi (Q. Dosanov).

3. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı anıqlıq meyil formasına dep, dese, degenshe ko'mekshı so'zlerdin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'p penen seben, maqset ha'm qarsılaslıq ma'nilerde qatnas jasaydı. Men sizlerge Volodiyannın' tikken tertegin ko'rsetemen dep, g'arri orınan turdı (A. Bekimbetov). Jiyenbay sırtqa shıg'ıp du'gorekshı barlastıraman degenshe. Toqsanbay zım g'ayıp boldı (S. Xojaniyazov). Ol sag'an barmayman dese. Bekjan ku'sh ko'rsetip barıwg'a zoriadı (O' Ayjanov).

4. Bayanlawıshı anıqlıq meyil+ ma janapayı arqalı du'zilgen bag'ınn'qı ga'p bas ga'p penen seben ha'm sha'ri ma'nilerinde bayanıladı: Tan'ın azang'ı sakın samalı etin tu'rshittirdi me, ol ko'zin ashıp a'tırıpqa qıyalın juwırtı (K. Sultanov). Da'ryanın' jag'ası tik jar boldı ma, onda astı teren' boladı (K. Ma'mbetov).

§24. Analitikalıq bag'ınn'qılı qospa ga'p

Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshının' quramına kirmeytug'ın qurallar arqalı bas ga'p penen bayanlasqan bag'ınn'qı ga'ptin' qatnasınan du'zilgen qospa ga'pler analitikalıq bag'ınn'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Analitikalıq bag'ınn'qı ga'pler bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramında bag'ındırwshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler arqalı du'ziladi. Analitikalıq bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı ga'pinin' bayanlawıshı o'z baslawıshı menen bette, sanda kelisedi. Bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' analitikalıq tu'ri quramında g'ı jay ga'plardi bayanlawıshı qurallardin' qatnasına qaray, da'nekerli bag'ınn'qılı qospa ga'p ha'm qatnaslıq bag'ınn'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

1. Da'nekerli bag'ınn'qılı qospa ga'p

Da'nekerli bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'pler amawlı bag'ındırwshı da'nekerlerdin' qatnası arqalı bayanıladı. Da'nekerli bag'ınn'qılı qospa ga'pler, ko'binese eki komponentli bolıp, bag'ındırwshı da'nekerler (eger, eger de da'nekerinen basqası) intonatsiya arqalı bo'lingen ekinshı komponenttin' aldında keledi.

Bag'ındırwshı da'nekerlerdin' toparına sebebi, o'yikeni, sonliqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege deshen', ne ushın deshen', na'iyjede, sonın' na'iyjesinde, sonın' saklarınan, sonın' arqasında, eger, eger de, onda (t.b. da'nekerleri kiredi. Olar bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'plardi ma'nilik jaqtan bayanlasırtıp, bir pu'tin analitikalıq bag'ınn'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Bag'indirishni da'nekerlerdin' qatnashi arqali du'zilgen bag'imn'qili qospa ga'plerdin' quramindagi jay ga'pler o'z ara ma'nilik qatnashlariga qaray, sebep-na'tiyje, ha'm na'tiyje bag'inun'qili qospa ga'p bolip ekige bo'linedi. Bunda eger, eger de da'nekerleri sha'rt da'neker dep atalg'an menen, bag'indirishni da'nekerlerdin' sebep-na'tiyje tu'rlerindey, analitikaliq bag'imn'qili qospa ga'pti du'ze almaydi. Ol bayanlawish sha'rt meyilden bolg'an sha'rt bag'inun'qi ga'ptin' quraminda sha'rtlik ma'nini ku'sheyirishni qosimsha qural xizmetin atqaradi. Haqiqat sha'rtlik ma'ni bag'inun'qi ga'ptin' sha'rt meyilden bolg'an bayanlawish arqali bildiriledi. Sonliqtan bul siyaqli ga'pler sintetikaliq bag'inun'qili qospa ga'ptin' quramiga kirgizilgeni maqul.

1. Da'nekerler sebep-na'tiyje bag'inun'qili qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'pler *sebebi, o'ytkeni, nege desen', ne ushm desen'* t.b. bag'indirishni da'nekerler arqali baylanisip kelse, onda bas ga'p (na'tiyje bildirishni jay ga'p) burin, al sebep ma'nili bag'inun'qi ga'p (sebeb ma'nili jay ga'p) son' keledi: Biz buni isley alamiz, sebebi jaqiliq biz ta'repte (A. Muxtar). Bul meni ju'da' qiziqtirdi, o'ytkeni usi waqitqa deyin revolyutsionerler haqqinda hesh na'ise bilmeytug'in edim (M. Gorkiy). Bizan' jan'a qonsumuz da sog'an megzes, nege desen'iz bizler jerdan jan'adan ashtiq, qonisti jan'adan bastiq (O'. Xojaniyazov).

2. Da'nekerli na'tiyje bag'inun'qili qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'pler sonliqtan, sol sebepli, sol ushin, sonin' ushin na'tiyjede, sonin' na'tiyjesinde, sonin' menen, aqarinda t.b. da'nekerler ha'm da'nekerlik xizmettegi so'zler arqali baylanisip kelse, sebep bag'inun'qili ga'p burin, al sebeptin' na'tiyjesin biddirishni bas ga'p son' keledi: Ishke kirgende de Kamal on' birden tany almadi, sonliqtan ol sa'i irkilin'kiredi (B. Bekniyazova) Biraq on' bu'gingi ku'nin' o'sken tafabi inikti, sol sebepli ol ko'p na'nsicardi bilip aldi. Emlewshi shupakerler onun' operatsiya etilgen ayag'in uwqalaw, keriw ha'm so'ziw usullarun a'melge asirdi, na'tiyjede ayaq buring'i qa'ddine kele basladi (O'. Xojaniyazov). Tin' jer bunday natuqlardan tazardi, sonin' menen is jaqsi ju'rip keti (gazetadan). Ol ju'da' epshil, g'ayralli ha'm uqpli bolg'an ushin joldastan arasinda tez ko'zge tu'sti, aqarinda ol oqiw bo'limizain' baslig'i bolip tayinlandi (Sh. Rashidov).

2. Qatnashliq bag'imn'qili qospa ga'p

Qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' qatnashliq so'zler ha'm sha'rt meyil formasi arqali baylanisqan tu'rleri analitikaliq bag'imn'qili qospa ga'pti du'zedi: Bunday du'zilistegi ga'p qaraqalpaq tilindegi sabaqliq ha'm ilimiy miynetlerde da'stu'riy u'yreniw boynasha orun, sha'rt ha'm salisurmali bag'imn'qili qospa ga'plerdin' quraminda u'yrenilip kiyatur.

Haqiqatında, qatnasliq bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'pler bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışının' sha'rt meyil forması ha'm da'nekerlik xızmettegi qatnasliq so'zler arqalı bas ga'p penen baylanısadı. Bul da'nekerlik xızmettegi baylanıstırıwshı qurallardıń xızmetin qatnasliq ma'nige o'tken kim, ne, qayda, qaydan, qanday, qalay, qay jerde, qansha, qanshelli, ol, sol, sonda, sonnan, sonday, solay, sol jerde, sonsha, sonshelli t.b. sıyaqlı qatnasliq so'zler atqaradı.

Qatnasliq bag'inin'qili qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi onın' quramındağ'ı bag'inin'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qatnasliq so'zler bas ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Qatnasliq so'zli bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pi bas ga'ptegi qatnasliq so'zden bolg'an ga'p ag'zasına qatnaslı bolıp, sonı tu'sindiriw arqalı bas ga'p penen baylanısadı. Mısalı: Kim uqıplı bolsa, ol qaysı jumıstı da isley aladı. Eger de kimde-kim jen'ildin' u'sti menen ju'rse, ol azamat emes (O'.Xojaniyazov). -A'y kewlin'izge ne kelse, sonı ayta berin' (N.V.Gogol). Samal qalay ko'terilgen bolsa, tap solay etip birden tındı (B.Polevoy).

Qatnasliq bag'inin'qili qospa ga'ptin' geypara o'zgeshelikleri ha'm onın' bag'inin'qı ga'pinin' bas ga'pke qatnaslı qaysı ag'zalardı tu'sindirip keletug'ını usı jumıstın' bag'inin'qili qospa ga'ptin' funksional-semantikalıq tu'rleri degen kelesi temada beriledi.

IV bap.

BAG'ININ'QILI QOSPA GA'PTIN' FUNKSIONAL-SEMANTIKALIQ TU'RLERI

§25. Uluwma tu'sinik

Grammatika iliminin' u'yreniw obyektine kiretug'in sintaksislik kategoriyalar forma menen onin' ma'ni birliginen turadı. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanıslı, bir-birinen ayırğ'a bolmaytug'in bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı. Til ha'diyselelerinin' bul eki ta'repine itibar beriw ha'r qanday til iliminin' tiykarg'ı wazıypası bolıp esaplanadı. Sonlıqtan til ha'diyseleleri eki ta'repleme «formadan ma'nige qaray» yaki «ma'niden formag'a qaray» izertleniwi mu'mkin.¹²⁴ Til nızamlıqlarına tiykarlang'an bul eki printsi p bir-biri menen tig'ız baylanıslı u'yreniledi. Bul printsi plerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı formadan ma'nige qaray barw printsi pinde u'yreniletug'in grammatikalıq kategoriyalardın' formallıq belgisi sistemalı klassifikatsiyalanadı da, forma birinshi planda ko'rsetiledi. Sol formadan kelip shıg'atug'in ma'niler formallıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al ma'niden formag'a qaray barw printsi pinde, kerisinshe grammatikalıq kategoriyalardın' semantikalıq belgisi birinshi qaraladı da, sol ma'nini payda etetug'in formalar ha'r bir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde du'zimge alınıp u'yreniledi. Bul u'yreniw printsi plerdin' ekewi de tildin' materiallıq bazasına tiykarlanadı.

Sintaksislik birliklerdi izertlewde atalg'an printsi plerdin' birewi menen sheklenip qalmay, u'yreniletug'in grammatikalıq kategoriyalardın' o'zine ta'n o'zgesheligine qaray ko'p aspektli printsi p tiykarında da u'yreniledi. Ma'selen, bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' ma'niden formag'a qaray, struktura-semantikalıq printsi p tiykarında yamasa ma'niden formag'a qaray semantika-formallıq printsi p tiykarında klassifikatsiyalaw mu'mkin. Jumusta bag'inin'qılı qospa ga'pti funksional-semantikalıq tu'rlerge bo'liwde ma'niden formag'a qaray semantika-formallıq printsi p basshılıqqa alındı. Semantikalıq printsi p funksionallıq printsi p dep te ataladı. Funksionallıq printsi p boyınsha bag'inin'qı ga'p bas ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolıp, sol ga'p ag'zası qaysı ga'p ag'zasının' xızmetin atqarsa, bag'inin'qı

¹²⁴ Espersin O. *Filosofiya grammatika*. M., 1958, 332-333-betler.

ga'pte sol ag'zanin' atı menen ataladı ha'm bas ga'ptegi o'zi qatnaslı ag'zanı sıpatlaw arqalı bas ga'p penen baylanısadı.

Funksionallıq printsip boyınsha bag'inin'qılı qospa ga'pler: baslawish, bayanlawish, toliqlawish, aniqlawish ha'm pısıqlawish bag'inin'qılı qospa ga'pler bolıp bo'linedi. Pısıqlawish bag'inin'qılı qospa ga'p ja'ne de o'z ishinde bir neshe semantikalıq tu'rlerge ajratıladi.

Baslawish, bayanlawish, toliqlawish, aniqlawish bag'inin'qılı qospa ga'pler, tiykanan, qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler pısıqlawish bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' onin, sabsturmali, mug'dar-da'reje tu'rlerinin' du'ziliwinde de qollaniladi.

Bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqa tu'rleri analitikalıq baylanıstag'ı qospa ga'pti du'zedi. Bunday baylanıstag'ı bag'inin'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda sha'rt, onin, salısturmali bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır.

Haqıyqatında, analitikalıq baylanıstag'ı bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inin'qı ha'm bas ga'p da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm bag'inin'qılı ga'ptin' bayanlawishınin' sha'rt meyil forması arqalı baylanısadı. Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zlerdin' wazıypasında kim, ne, qayda, qaydan, qanday, qaysı, qalay, qansha, qarshelli, ol, sol, sonday, sonsha, solay, sonnan, sonshelli t.b. sıyaqlı soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollaniladi.

Qatnaslıq so'zli bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri sonnan ibarat, olardin' quramındag'ı bag'inin'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırwshı qatnaslıq so'zlerdin' bas ga'pte qollanılg'an tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalanınin' wazıypasın atqaradı. Sol bas ga'ptin' quramında qollanılg'an ga'p ag'zası xızmetindegi qatnaslıq so'z bag'inin'qı ga'p arqalı tu'sindirilip aniqlanadı. Misalı, Kim jaman oqısa, ol jumıs islep te jantpaydı (Sh.Aytmatov). Aldin'g'ı arba qaydan ju'rse, son'g'ı arba da sonnan ju'redi (naqıl).

Bul qatnaslıq so'zli bag'inin'qılı qospa ga'plerde bag'inin'qı ga'p bas ga'pten burın kelip, bas ga'ptegi ol, sonnan so'zleri arqalı bildirilgen bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'za qatnasqa bas ga'ptin' mazmunın tu'sindirip kelgen.

Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler arqalı baylanısqa bag'inin'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tili faktlerinde, ko'binese eki qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Olardin' bir qatnaslıq so'zli bolıp du'ziliwi til materiallarında ju'da' kem ushırasadı. Rus ha'm o'zbek tilinin' ta'sirindegi awdarma materiallarda g'ana bir qatnaslıq so'zli bayanlawish ha'm toliqlawish bag'inin'qılı qospa ga'plerdi siyrek ushıratır mu'mkin: Bundag'ı

maqset sol, jumista en' aldi menen qatan', aniq ta'rtip-intizam, a'llette, na'tiyje bolıwı kerek («Erkin Qaraqalpaqstan»). Sonı da ayrıqsha atap o'tpekshimen, Prezident atqarıw ha'kimiyatının' jumısı menen baylanish tiykarg'ı ma'seжелerden heshqashan shette turmaydı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bag'inın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp kelgende, bag'inın'qı ga'ptin' quramında kim, ne, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli t.b. qatnas almasıqları, al bas ga'pte ol, sol, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm t.b. siltew almasıg'ı tiykarındag'ı qatnaslıq so'zler qollanıladı. Olar ko'binese bag'inın'qılı qospa ga'ptin' baslawish, bayanlawish, tolıqlawish, anıqlawish, siyregirek pısıqlawish tu'rlerine ta'n bolıp keledi.

Qatnaslıq so'zli bag'inın'qılı qospa ga'pler funksional-semantika printsip tiykarlarında baslawish bag'inın'qılı, bayanlawish bag'inın'qılı, tolıqlawish bag'inın'qılı, anıqlawish bag'inın'qılı ha'm pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p tu'rlerine bo'linedi.

§26. Baslawish bag'inın'qılı qospa ga'p

Baslawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an baslawishtin' mazmunın tu'sindiredi yamasa bas ga'pte qollanımag'an baslawishtin' wazıypasın atqaradı. Bul ga'ptin' baslawish bag'inın'qılı qospa ga'p dep atalrıwı bas ga'ptegi ataw formasında qollanılg'an qatnaslıq so'zdin' baslawish wazıypasın atqarıwına baylanıslı ataladı. Bunda qatnaslıq so'zli bag'inın'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an baslawishtin' mazmunın tu'sindirip sipatlaw arqalı ekewinin' birliги baslawish bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Baslawish bag'inın'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladı. Bunday jag'dayda bag'inın'qı ga'pte qatnaslıq so'z wazıypasındag'ı soraw almasıqları, bas ga'pte sog'an muwapıq siltew almasıqları yamasa sol ma'nige jaqın atawish so'zler qatnasadı. Misalı: Kim sizlerdin' usı turmısın' izg'a qol sozsa, ol bizin' qılıshımızdan nabıt boladı (Q.Dosanov). Qazang'a ne tu'sse, sho'mishke sol ilinedi (naqıl). Kimnin' ju'reginde otı bolsa, sol sawash maydanında o'zin ko'rsetsin (O'.Xojaniyazov). Kim basqag'a go'r qazsa, ornına o'zi tu'sedi (naqıl). Kim qanday ga'p aytsa, ba'ri qula dalag'a aytıladı (T.Qayıpbergenov).

Eki qatnaslıq so'zli baslawish bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bas ga'pte stilik talapqa baylanıslı qatnaslıq so'z qollanımay da keledi: Kim maldan ayrılssa, baxuttan, bag'-da'wletten ayırıladı. Endi kimde-kim miynet etse, haqı aladı (T.Qayıpbergenov).

*Kimler sariqamis deyme, qaylardan,
Baliq izlep azap shegip baratir.*

(J. Yusupov).

Bul baslawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pinde baslawish waziyasindagi (sol, ol) qatnashiq so'zler stillik talapqa ilayiq tu'sirilip qollarulg'an. Olardin' omi uliwma ga'ptin' mazmuninan belgili bolp turadi.

Baslawish bag'inin'qili ga'ptin' ma'nisi ku'sheytilip aytilg'anda, bag'inin'qi ga'pte qollanilatug'in qatnashiq so'z kimde-kim tu'rinde qollaniladi: Kimde-kim miynetti o'z ta'ribi menen maqsetke muwapiq islese, ol miynet haqini da mol-molaqay aladi (O'.Xojaniyazov). Kimde-kim oqig'isi kelmese, ol jumis isley almaydi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Geyde baslawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pinin' quramunda eger da'nekeri ha'm kimde-kim qatnashiq so'zi qatar kelip te qollaniladi. Bunday jag'dayda uliwma bag'inin'qili qospa ga'ptin' ma'nisi sha'rt bag'inin'qili qospa ga'pke jaqin keledi. Biraq, eger da'nekeri stillik jaqtan ku'sheytiwshilik ma'ni beriwshi xizmetti atqaradi da, tiykarg'i ma'ni baslawish bag'inin'qili qospa ga'pke tiyisli bolip qaladi: Eger kimde-kim bug'an tu'sinbese, onda ol erten' tu'sinedi («Erkin Qaraqalpaqstan»). Eger kimde-kim mag'an dus kelgen oqiwshi bola beredi dep oylasa, ol qa'telesedi (Sh.Aytmatov).

Qaraqalpaq tilindegi geypara izertlewlerde: So'zin'izden belgili, siz bul jerge jaqinda kelgensiz.¹²⁵ Tek mag'an tu'siniksiz bir na'rse boldi: geyde ol mag'an ko'zinin' qiyig'i menen qarap otradi, onnan keyin qasima keli p basimdi siypalaydi (A.Gaydar). Ele esimde: O'tizinshi jillarda jumisimiz birqansha awir edi¹²⁶ siyaqli da'nekersiz, intonatsiya arqali baylanisqan qospa ga'pler baslawish bag'inin'qili qospa ga'p dep qaralg'an. Bul miynetlerde bunday du'zilibtegi ga'plerdin' qanday jag'dayda baslawish bag'inin'qili qospa ga'p bolatug'ini aniq aytilmag'an. Bular du'zilisi ha'm ma'nisi jag'inan da'nekersiz qospa ga'pke jaqin. Bulardagi da'nekersiz, intonatsiya arqali bo'lingen birinshi jay ga'pti ekinshi jay ga'p tu'sindirip, sipatlap kelgen.¹²⁷ Sonliqtan bulardi baslawish bag'inin'qili qospa ga'pke emes, da'nekersiz qospa ga'ptin' quramunda u'yrengen maqul boladi.

¹²⁵ Umarov A. Sopastavitelnyy sintaksis russkogo i karakalpakskogo yazikov. Nukus, 1973, 208-bet

¹²⁶ Da'wenov E. Baslawish bag'inin'qili qospa ga'p. «O'zbekstan Respublikasi Ilimler Akademiyasi Qaraqalpaqstan filialinin' Xabarshisi», 1976, №4, 58-bet.

¹²⁷ Demisinova N.X. Razvitiya sintaksisa sovremennogo kazaxskogo yazika. Alma-Ata, «Nauka» 1974, 122-bet.

§27. Bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'p

Bayanlawish bag'inin'qılı ga'pte bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi qatnasliq so'zden bolg'an bayanlawishtun' mazmunin tu'sindirip anıqlap keledi. Bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'p du'ziliw o'zgesheligine qaray bir qatnasliq so'zli ha'm eki qatnasliq so'zli bolıp qollaniladi.

Bir qatnasliq so'zli bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'i bas ga'pte baslawish waziypasındag'i qatnasliq so'z bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawishi to'mendegi formalardag'i qatnasliq so'zlerden boladi.

1. Bas ga'ptin' bayanlawishi sol qatnasliq almasig'i arqalı bildirilip, bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bul ma'selede menin' pikirim sol, Tashkent texnika universiteti qasındag'i kolledjler ushin oqitwshilar tayarlaytug'in qosımsha fakultet sho'lkemlestiriw kerek («Erkin Qaraqalpaqstan»). O'tinishimiz sol, bu'gin sharwalar arasına barıp qaytasan' (S.Saliev).

2. Orn seplik formasındag'i sonda qatnasliq so'zinen boladi. Bunday du'zilistegi bayanlawish bag'inin'qılı qospa ga'ptin' mazmunı son'g'i bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindirilip, ulıwma bas ga'ptin' mazmunin ayqınlaydı: Qızig'i sonda, Institut direktorınin' ornibasarı esaplang'an jan'ashıl Sawitsskiy degen adamın' qay jerden kelgenin, onı direktor ornibasarı sıpatında kim belgilegenin bile almadım (M.Qosjanov «Erkin Qaraqalpaqstan»). En' ayanishlı ta'repi sonda, biz bul haqqında birinshi ret ayıp otirg'anımız joq («Erkin Qaraqalpaqstan»). Bunin' jaman uyatlı jeri tag'i sonda, men Sergey Tsoydi shaqirtıp aldirg'an edim (T.Na'jimov). Memuarlıq shig'armalardıń basqa janr shig'armalardıń o'zgesheligi sonda, tariyxıy biografiyalıq mag'lıwmatlarga og'ada bay bolıp keledi (Z.Bekbergenova «Erkin Qaraqalpaqstan», 2005 j.).

3. Bas ga'ptin' bayanlawishi sonday qatnasliq so'zinen bolıp, bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bizin' bu'gingi ha'reketimiz sonday, biz bar imkaniyatımızdan paydalanıwımız kerek («Erkin Qaraqalpaqstan»). Qırq ku'nlik qazıwdın' awırlıg'i sonday, toqız diyqan tayaqtan jig'ildi (S.Anslanov). Dawıldın' ku'shılıgi sonday, birew qos qollap gewden'nen iytergendey keyinge qaray alıp ketedi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

4. Bayanlawishi sonsha, sonshelli so'zlerinen bolıp kelgende de, bas ga'ptin' mazmunı bag'inin'qi ga'p arqalı tu'sindiriledi: Zaldın' saltanatı ha'm ken'ligi sonsha, Gu'lshehra bunin' haqıyqatlıq ekenine isenbey, ertektin' ishinde ju'rgen shig'arman dep oyladı (R.Safarov). Baslıqtin' ashırı kelip otirg'anı sonsha, qolı jumısqa barmay qaldı (J.Seytnazarov). Menin' quwang'anım sonshelli, Begalını qushaqlap aldım (G.İzimbetov). Tu'nnin' qaran'g'itig'i sonsha, ko'zine tu'rtse bilmeysen' (X.Seytov).

Geyde sol siltew almasıg'ı bol ko'mekshi feyili yamasa shıg'ıs seplik formasında ibarat so'zi menen dizbeklesip kelip te, bas ga'ptin' bayanlawıshı wazıypasın atqaradı. Bunday jag'dayda da bag'ınn'qı ga'p bas ga'ptegi bayanlawıshın' tu'sindiriwshi ga'pi xızmetin atqaradı: Ja'ne an'lag'anım sol boldı, ol institut turmısı haqqında, a'sirese, sol jerdegi jetekshi alımlardıń jumısları haqqında «Sovetskaya Karakalpakiya» gazetasının' redaksiyası menen kelisip, izbe-iz qatar maqalalar ja'riyalaptı (M.Qosjanov. «Erkin Qaraqalpaqstan», 7-iyun, 2005 j.). Bul lazerdin' o'zine ta'n qa'siyeti sonnan ibarat, ol organizmdegi keselliklerdi sonday da'rejede tez jazatug'ını sonshellı, janındag'ı toqımlar ha'tte zıyanlanıp ta u'lgermeydi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bayanlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' eki qatnaslıq so'zli tu'ri bir qatnaslıq so'zli tu'rine qarag'anda til faktlerinde az uslurasadı. Eki qatnaslıq so'zli bayanlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bag'ınn'qı komponentinde kim, qanday, qansha t.b. qatnaslıq almasıqları, al bas ga'pte sol, sonday, sonsha t.b. siltew almasıg'ı tiykarındag'ı qatnaslıq so'zler dara yamasa bol ko'mekshi feyili yaki basqa atawısh so'zler menen dizbeklesip qollanıladı: Awillasın' kim bolsa, atalasıń sol boladı (naqıl). Atajan atanın' so'zi qanday bolsa, minez-qulqı jag'ınan Trubashev ta sonday adam edi (J.Seytnazarov). Bizde taw dizbekleri qansha bolsa, ol jaqta jaylarda sonsha (Dek Lan).

Bunday eki qatnaslıq so'zli bayanlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'pte bag'ınn'qı ga'p bas ga'pten burın keledi.

§28. Toliqlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'p

Toliqlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ınn'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'z arqalı bildirilgen toliqlawıshı tu'sindiriw onın' ma'nisin toliqtırıp keledi. Toliqlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'pler de mazmun ha'm du'zilisi jag'ınan bir qatnaslıq so'zli ha'm eki qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi: Sonı da aytıp o'tiw kerek, qoshjaqpaslar heshqashan fermer bola almaydı («Erkin Qaraqalpaqstan»). Sizler ne islesen'iz, men de sonı isleymen (S.Arislanov).

Bul ga'plerdin' da'slepkesi bir qatnaslıq so'zli bolıp du'zilgen. Bunın' tabıs seplik formasındag'ı sol siltew almasıg'ı toliqlawısh xızmetinde bas ga'ptin' quramında kelip, onın' mazmunı son'g'ı bag'ınn'qı ga'p arqalı tu'sindiriliw, toliq mazmunga iye boladı.

Bir qatnaslıq so'zli toliqlawısh bag'ınn'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' bayanlawıshı xızmetindegi so'zler, ko'binese modallıq ma'ni bildiretug'in ha'reket atı formasındag'ı aytıw, atap o'tiw siyaqlı feyillerge bayanlawıshıq

so'z shaqabi kerek, lazim, mu'mkin t.b.so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen boladi: Sonı da atap o'tiwimiz kerek, ma'mleketlik xızmetkerlerdin' arasinda korruptsiyag'a, xızmet wazıypasınan paydalanıw jag'daylarına qarsı mudamı gu'res alıp barılmaqta («Erkin Qaraqalpaqstan»). Sonı da aytıp o'tiwimiz kerek, bul qatardag'ı waqıya haqıyqatlıqtan biraz jıraq (M.Qosjanov).

Bunday du'zilistegi tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler kiris ga'pli konstruksiyalarg'a ku'ta' jaqın keledi. Biraq, kiris ga'pli konstruksiyalarda qatnaslıq so'z qollanılsa, onday ga'pler kiris ga'p emes, qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p dep qaralıwı tiyis.

Eki qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinde kim, kimde-kim, kimdi, ne, neni qatnaslıq so'zleri, bas ga'pte ha'r tu'rli seplik formalı bunı, o'zine, sonı, sog'an t.b. siltew ha'm o'zlik almasıqları qollanıladı. Bul siyaqlı eki qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pi bag'ının'qı ga'pten son' kelip, bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Qaysı ministirliklerge kimdi almastırıw kerek bolsa, bunı da soran' («Erkin Qaraqalpaqstan»). Neni qor tutsan', sog'an jar bolasan' (naqıl). Kim qolına ne ilinse, sonı alıp jolg'a rawana bolg'an edi (K.Mambetov). Mag'an neni u'yretse, sonı shın iqlasım menen atqaraman (R.Safarov.)

*Kim tas atsa, tawdın' barıp qasına,
Atqan tası tu'serler o'z basına.*

(İ.Yusupov).

Bunday eki qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pinde qatnaslıq so'z qollanılmay keliwi de mu'mkin. Bul jag'day tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunının' tolıq bildiriwine kemislik keltirmeydi. Bas ga'ptegi qollanılmag'an tolıqlawısh wazıypasındag'ı qatnaslıq so'z ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan yamasa bas ga'ptegi awıspalı feyilden bolg'an bayanlawıshının' balentliligine baylanıshı onın' ornı belgili bolıp turadı: Qaraqalpaq xalqın kimde-kim ha'lsiz ko'rip mensinbese, qalay jazalanatug'ının tanıt (T.Qayıpbergenov). Bizde bolsa kimdur birew nızamdı buzsa, ma'selemkiden, salıqtı o'z waqtında to'lemese, keshiremez («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bul ga'plerdin' birinshisinde bas ga'ptin' quramında og'an tolıqlawısh ag'za, ekinshi ga'pte bas ga'ptin' quramında onı tolıqlawısh ag'za qollanılmag'an. Bulardın' qollanılmawı stillik jaqtan ga'ptin' mazmunına kemislik keltirip turg'an joq.

Qaraqalpaq tilindeki bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha geypara izertlewlerde: «Egerde dep konstruksiyalı bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi oy-pikirdin' obyektı sıpatında qollanılıp kelse, tolıqlawısh bag'ının'qı ga'p boladı» dep ko'rsetiledi de, og'an to'mendegi misal keltiriledi: Ha', qa'dirli qonaqlar, qa'ne u'yge kirin', jarlının' u'yine qonaq jaraspaydı dep Qulimbet mag'an ko'p bilshıldaytug'ın edi¹²⁸.

Misalda berilgen ga'ptin' qanday jag'dayda tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p bolatug'ını anıq emes. Bul ga'ptin' da'slepki shug'ısı tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' o'zlestirilgen forması bolıwı tiyis. Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıp kelgen dep ko'mekshi feyili o'zlestirilgen ga'pte bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshu xızmetti atqaradı. Bunın' o'zlestirilip du'zilgen dep konstruksiyalı tu'ri tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' emes, pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilgeni durıs boladı.

§29. Anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p

Anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi bas ga'ptegi atlıq yamasa qatnaslıq almasıg'ınan bolg'an bas ag'zanın' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap keledi.

Qaraqalpaq tilinin' materiallarında anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp, orın ta'rtibi jag'ınan bas ga'p bag'ının'qı ga'pten keyin keledi.

Anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'zbek, azerbayjan, tatar, uyg'ır tillerindegidey bag'ının'qı ga'pten aldın keletug'ın bir qatnaslıq so'zli du'zilistegi to'mendegidey tu'rleri ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde rawajlanbag'an: Duniyoda shunday mamlakat borki, u erda barsha xotinqizlar teng huquqli (o'zbek). Man bir musta'ntıqa'mki, butun ishlari asharam (azerbayjan). Shunday baylar barki, olarnın' uleme gena' faydag'a yarırdir (tatar). U shundaq adamki, hesh kim bila'n so'zlashmadu (uyg'ur)

Bul keltirilgen bir qatnaslıq so'zli anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerde bas ga'p bag'ının'qı ga'pten aldın kelip, bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi anıqlawıshın' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap kelgen. Bunday du'zilistegi anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler joqanda atalg'an tillerdin' materiallarına awdarma jasag'anda ushırasıwı mu'mkin. Ma'selen: Du'nyada sonday ma'mleket bar, ol jerde ba'rshe hayal-qizlar ten' huquqli. Ol sonday adam, hesh kim menen so'ylespeydi t.b.

¹²⁸ Da'wenov E. Dep ko'mekshi feyil arqalı du'ziletug'ın maqset bag'ının'qılı ga'p. «O'zbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialının' Xabarshısı», 1976, №4, 61-bet.

Bul bir qatnasliq so'zli bag'inin'qili qospa ga'plerde da'slepki ga'ptin' ma'nisi son'g'i bag'inin'qi ga'p arqali tu'sindirilib kelgen.

Eki qatnasliq so'zli aniqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramında kim, kimnin', kimde-kim, qanday, qaysi t.b. qatnasliq almasiqlari, bas ga'ptin' quramında sog'an sa'ykes, ol onin', sol, sonin', sonday t.b. siyaqli siltew almasiqlari qollaniladi: Kimnin' qoli qiymildasa, onin' awzi qiymildaydi (naqil). Kimnin'dur g'a'rremshiligi bolsa, tili qisqa bolsa, sol adam qorqadi ha'm bunday jerde salamat ortalıq bolmaydi («Erkin Qaraqalpaqstan»). Kimde-kim kitapqa kim ko'p qarasa, kitap onin' zeynin ashadi, so'zge sheshen etedi («Atalar so'zi»).

*Sizdi kim mingizse ba'lent ma'rmerge,
Onin' ornı bolar ba'rhama to'rde.*

(İ. Yusupov).

Eki qatnasli so'zli aniqlawish bag'inin'qili qospa ga'ptin' bas ga'pinde qatnasliq so'z stillik talapqa ilayiq tu'sirilip qaldirilip ta keledi:

*Kim qasına jag'impaz jıynasa eger,
Erkindey ultanın tez uyıq teber.*

*Qaysi tilde qosıq aytsan' da janım,
Ba'ri tu'sinikli qa'dirdan mag'an.*

(İ. Yusupov).

Jalmen jıynalista qanday so'ylegen bolsa, adamlar tarqag'annan son' da Jiyemurat penen shu'yirkelenisip, ha'tteki maqtanish penen kewil ko'tererlik so'zler aytsip atirg'an edi (T.Q.).

Bul aniqlawish bag'inin'qili qospa ga'plerdin' birinshisinin' bas ga'pinde onin', ekinshisindegi bas ga'pte sol tildin' degen aniqlawishlar tu'sirilgen. Tu'sirilip qaldirig'an aniqlawishlardin' ornı sol ga'plerdin' ulıwmalıq mazmun ha'm tartımlanıp kelgen aniqlawishi so'z arqali ga'p ishinde belgili bolıp turadi.

§30. Pısıqlawish bag'inin'qili qospa ga'pler

Pısıqlawish bag'inin'qili qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, ma'nisi ha'm du'zilisi jag'inan ko'p qollanilatug'in bag'inin'qili qospa ga'ptin' bir tu'ri. Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi izertlewler ha'm grammatikalarda onin' semantikalıq tu'rlerge bo'liniwi 7 den 12 ge deyin ha'r tu'rli sanda ko'rsetiledi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilidagi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda pısqılawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' waqıt, onn, sın, salıstırmalı, sebep, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'p sıyaqlı 8 tu'ri qa'liplesken tu'rde u'yrenılıp kiyatır. Olar du'zilisi, bayanlawısh formasının' bildiriliwi, bag'ındırwshı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasına qaray bir-birinen ajıralıp turadı.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindeki ko'pshilik grammatika ha'm sabaqlıqlarda baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler menen bir qatarda, pısqılawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler funksionallıq printsip tiykarında ko'p jıllardan beri u'yrenılıp kiyatır.¹²⁹ Sonday-aq, o'zbek tili izertlewshileri ta'repinen anıqlawısh, tolıqlawısh, bag'ının'qı ga'pler sıyaqlı, pısqılawısh bag'ının'qılı ga'ptin' de bas ga'ptin' bir ag'zasına (bayanlawıshqa) qatnaslı bas ga'ptin' mazmunı menen baylanısıp, sol arqalı tu'sindirip keletug'ını so'z etiledi¹³⁰.

Qaraqalpaq tilindeki bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerde joqanda atalg'an «pısqılawısh bag'ının'qılı qospa ga'p» termini menen qoilanılmay, «bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ma'nisine qaraytu'rleri» dep atalıp kiyatır'anı ma'lim. Haqıyqatında, pısqılawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponenti o'zinin' predikativlik belgisin saqlag'an halda jay ga'plerdeki pısqılawısh sıyaqlı, bas ga'ptege is-ha'reket, waqıyanın' mazmunın ha'r ta'repleme sıpatlap, onın' menen pısqılawıshlıq ma'nide baylanıadı. Bul jag'ınan pısqılawısh bag'ının'qı ga'pler jay ga'plerdi tolıqlawısh ha'm pısqılawıshlardın' tu'sindirip kelgeni sıyaqlı bag'ının'qı ga'pler de mazmunı jag'ınan bas ga'ptin' quramına kırıp, ga'p ishindeki ga'p taqlette is-ha'reket, waqıyalardı ha'r tu'rli pısqılawıshlıq ma'nide sıpatlaydı. Biraq, bas ga'ptin' quramında onın' bir ag'zası sıyaqlı pu'tkilley sin'isi p ketpey, bag'ının'qılıq ma'nidegi ga'plik belgisin saqlaydı.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısqılawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funksional-semantikalıq belgisine qaray: waqıt, onn, sın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'ını anıqlanadı. Bulardın' mug'dar-da'reje ha'm na'tiyje bag'ının'qılı tu'rlerinen

¹²⁹ Xandildin V.N. Tatar tile grammatikası (Morfologiya ha'm sintaksis). Kazan, 1959, 579-bet; Abdullaev A. Muasir arazbayshan dilında' tabeli murakkav shumla'lar. Baku, 1974, 249-bet; Aliev İ.V. Sintaksis karashaevo-balkarskogo yazıka. M. İzd-vo «Nauka», 1972, 315-bet; Pokrovskaya L.A. Sintaksis gagauzskogo yazıka. M., 1978, 69-bet; Grammatika yakasskogo yazıka. M., «Nauka», 1975, 403-bet; Esenov Q. Sabaqtas qurmalas so'yleminin' qunlısı, Almatı, «G'ılm», 1982, 68-bet.

¹³⁰ Maxmudov N., Nurmanov A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikası. Toshkent, 1995, 170-bet; Sayfullaeva R. Ergashgan qushma gapning tasnifi. -«O'zbek tili va adabietı», 1989, №3, 22-bet.

basqa 8 tu'ri ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyın u'yrenılıp kiyatır. Al, mug'dar-da'reje ha'm na'tiyje bag'inın'qı ga'p tu'rleri o'z aldına bo'linbey, basqa tu'rlerinin' quramında u'yrenılıp kelgen edi. Endi bulardı da a'debiy tildin' faktleri tiykarında o'z aldına bo'lip u'yreniw maqsetke muwapıq keledi.

§31. Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'p

Pısıqlawısh bag'inın'qılı qospa ga'p basqa tu'rlerine qarag'anda til faktlerinde ma'nisi, du'ziliw o'zgeshelikleri jag'ınan bay ha'm ken' qollanilatug'in bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri. Pısıqlawısh bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri tuwralı qaraqalpaq tilinde M.Awezov ha'm E.Da'wenov ta'repinen ken' izertlew jumısları islendi¹³¹.

Eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' o'z ara birin-biri waqıtlıq ma'nide tu'sindirip baylanısqa qospa ga'p tu'rleri waqıt bag'inın'qılı qospa ga'plerdı du'zedi. Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı komponenti bas ga'pten an'latılğan is-ha'reket, waqıyanın' bolıw, bolıp o'tiw ha'm endi bolatug'in waqtın bildiredi: Men kelsem, Murat shay iship otır eken (Sh.Seytov). Quyash ele ko'terile qoymag'an ma'ha'ide, Nesiynbeli sırtqa shıqtı. Ba'ha'r baslanıwdan, bizler jaylawg'a ko'shemiz (O'.Xojaniyazov).

Bul waqıt bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' quramındağ'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket waqıyaları bir-biri menen waqıtlıq ma'nide baylanısıp, bag'inın'qı ga'p bas ga'ptegi is-ha'rekettin' bir waqıtı bolg'anın, bolıp o'tkenin ha'm endi bolatug'inın ha'r tu'rli waqıtlıq ma'nide sıpatlap kelgen.

Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı jay ga'pinin' bayanlawınin' bildiriliwi ju'da' ken' qollanıladi. Olar, ko'binese kelbetlik feyil, hal feyil, ha'reketi feyilinin' ha'r tu'rli formalarında, sonday-aq, sha'rt meyil, geypara betlik feyilge da'nekerlik xızmettegi de ko'mekshi feyilinin' ha'r tu'rli formalarında dizbeklesip keliwinen boladı.

Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' quramındağ'ı jay ga'pler, tiykannan, sintetikalıq usıl menen baylanısadı. Olardın' analitikalıq usılda baylanıswı ju'da' az ushırasadı.

Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bag'inın'qı ga'pinin' bayanlawısh formaları to'mendegi so'zler arqalı bildirilip, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nilerde keledi.

1. a) Bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen*

¹³¹ A'wezov M. Ha'zirgi da'wir qaraqalpaq tilinde bag'inın'qı ga'pler ha'm olardın' strukturasi. No'kis, 1972, 53-101 better; Da'wenov E. Ha'zirgi Qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, 1992 461-477-better.

formali tu'rinin' ataw formasında ken'islik seplik qosımtalı, waqıt ma'nili ko'mekshi so'zler ha'm tirkewishlerdin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi: Qonaqlar atlarinan tu'sip atirg'anda, awqat ta pisp shamalasqan edi. Sabaq pitkennin, ol bizlerdi shaqırıp aldı (T.Qayıpbetgenov). Aydana menen traktorshı awqatlanıp bolg'an waqıtta, Nurjan keldi (O'.Xojaniyazov). Bizler a'dewir jer ju'rgennin son', aspannan jawın tamshısı tamshilay basladı (N.Da'wqaraev). Baliqshılar muzg'a mingennin berli, awıldag'ı kempir-g'arılar da qarap otırmadı (O'.Ayjanov). To'rebay ketken son', Nazlı kempir eki bu'klenip jatıp qaldı (K.Sultanov).

Bayanlawışı -g'anda kelbetlik feyilden bolg'an bag'inın'qı ga'ptin' quramında ornın ma'nisin bildiretug'in so'z kelgende, waqıt bag'inın'qı ga'ptin' ma'nisi ornın bag'inın'qı ga'ptin' ma'nisine jaqın keledi: Ol awılga' kelgende, quyash batıwg'a meyillenip edi (T.Qayıpbergenov). Bul ga'p ma'nisi jag'inan waqıt bag'inın'qılı ga'pke jaqın. Quyash qashan batıwg'a meyillenip edi? -awılga' kelgende batıwg'a meyillenip edi.

Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'ptin' isi sıyaqlı ma'nilik o'zgesheligi esapqa alınıp, o'zbek tilindegi geypara izertlewlerde bayanlawışı -g'anda formali bag'inın'qılı ga'pler waqıt bag'inın'qılı qospa ga'p dep u'yreniledi¹³². Al, qaraqalpaq tilindegi: Bizler Taxiatastın' tusına kelgende, jol ekige bo'lindi. Mashina tog'aydan shıg'a bergende, arası eliw-alpıs adımday qayırılıq gezlesti (Sh.Seytov) sıyaqlı ga'pler ornın bag'inın'qılı qospa dep u'yrenilip kiyatır¹³³. Bul ga'plerde bas ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw ornı bag'inın'qı ga'pler arqalı bildirilgen. Bunday ga'plerde bas ga'ptegi is-ha'reketke qatnaslı qayerde? sorawı qoyıladı. Sonlıqtan du'zilisi jag'inan uqsas bir formada kelgen bag'inın'qı ga'plerdin' waqıt yamasa ornın ma'nisine qatnaslıg'ın anıqlawda bag'inın'qı ga'ptin' quramında qollanılg'an waqıt yamasa ornın ma'nili, ra'wish yamasa atlıq so'zlerdin' qatnasıp keliwine de qaralıwı tiyis. Ma'selen, joqarıda keltirilgen bag'inın'qı ga'plerdin' bayanlawish formalanna waqıt yamasa ornın ma'ili so'z qosılıp kelgende bul ma'nilerdin' shegarası pu'tkilley anıqlanadı: Bizler Taxiatastın' tusına kelgen jerde (waqıtta), jol ekige bo'lindi. Mashina tog'aydan shıg'a bergin jerde (waqıtta), arası eliw-alpıs adımday qayırılıq gezlesti.

Egerde bul sıyaqlı ga'plerdin' bas ga'pi waqıtlıq ma'nide qollanılsa, onday jag'dayda bag'inın'qının' waqıtlıq ma'nisi ornın ma'nisine qarag'anda basım keledi: Otryad Xojelige kirgende, qas qarayıp qalg'an edi

¹³² Maxmudov N., Nurmanov A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. Sintaksis. Toshkent, 1995, 196-bet

¹³³ Da'wletov M., Da'wenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis, 2002, 60-bet.

(S.Xojaniyazov). Quwat belgisiz soldatlardı zastavag'a alıp kelgende, ku'n uyasınan arqan boyli ko'terilgen edi (J.Seytnazarov).

Bul ga'plerdin' mazmuninan belgili, waqit bag'inin'qılı qospa ga'ptegi waqıtlıq ma'nini bag'inin'qı ga'ptin' ma'nisinen, onin' bayanlawış formasının' bildiriliwi menen qatar, pu'tin qospa ga'ptin', onin' komponentler arasındag'ı ma'nilik qarım-qatnas arqalı anıqlawg'a da boladı¹³⁴.

b) Waqit bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' -ar/-er- ha'm juplasıp kelgen -ar-mas formal tu'rleri arqalı da bildiriledi. Biraq, bular ataw formasında emes, sol formalardin' orın seplik qosımtalı ha'm waqıt ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarınin' isleniw waqtın an'latadı: Orınbay a'skerlikke keterinde, anası Ta'jigu'l onin' man'layınan shorp-shorp su'ydi (X.Seytov). Qalın' muz keter-ketpeste, sheshini p tu'stik suwlar'g'a (Jiyen Jiraw). Sarımbet kazarmag'a keter waqıtta, kempir apam ga'p taptı. Adamlar jolg'a tu'ser aldında, Sinebryukov jigitlerge ha'zir awaldın' jaqsı emesligin ayttı (A.A'liev). Tan' atıp, adam o'yer-bu'yerdı ko'rer-ko'rmes ma'ha'ide, Bekjan menen qon'sısı Erniyaz baxıt izlep, an' awlamag'a ketti (B.Bekniyazova).

Waqıt bag'inin'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerde waqıt bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı -mastan/-mesten kelbetlik feyillerden boladı dep, to'mendegidey ga'pler berilgen: Konstantin awıldın' tusına keler-kelmesten, jag'ag'a adamlar toplanıp qaldı (O.Bekbawliev). Ol paxtanın' qatar aralarında turg'an ketpenine jetpesten-aq, biyik to'behiliktin' artınan Muratalı ko'rindi (Sh.Rashidov)¹³⁵. Bul ga'plerdegi dıqqat etilgen so'zler bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı xızmetinde kelip, bag'inin'qı ga'pti bas ga'p penen waqıt ma'nisinde baylanısuradı. Biraq, bular waqıt bag'inin'qı qospa ga'ptin' bayanlawışının' kelbetlik feyilden bolg'an tu'ri emes, olar waqıt bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışının' hal feyilden bolg'an tu'ri dep qarag'an duns boladı. Sebebi, -ar formalı kelbetlik feyildin' bolımsız forması -ar-mastan tu'rinde emes, -ar-mas tu'rinde qollanıladı. Bul feyildin' -mastan/-mesten formalı tu'ri tu'rkiy tillerinin' ha'mmesinde derlik hal feyildin' qospa forması retinde turaqlı u'yrenilip ju'r¹³⁶.

¹³⁴ Esenov Q. Ko'rsetilgen miynetı, 71-bet.

¹³⁵ Awezov M. Ko'rsetilgen miynetı, 73-75-betler; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. 470-bet.

¹³⁶ Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' funksional formalarınin' sisteması. No'kis, 1990, 106-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, «Bilim», 1994, 301-bet.

2. Waqit bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi hal feyil formaları arqalı bildiriledi:

a) waqit bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi -ip/-ip,-p,-a,-e ha'm bolimsız -may/-mey formalı hal feyillerden bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw waqtın an'latadı. Bunday du'zilistegi bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi -ip,-a,-e formalı hal feyiller arqalı bildirilip kelgende, bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalan burın, bas ga'ptin' waqıyası onnan keyin islengenlikti bildiredi: Ay batıp, qalın' tog'ayg'a qaran'g'ılıq sho'kti (Sh.Seytov). Tu'n jartısı awa keke, Serjan azg'ana esin jıynag'anday boldı (T.Qayıpbergenov). Al hal feyildin' -may formasınan bolıp kelgende, bas ga'ptin' is-ha'reketi bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reketinen burın bolg'anın an'latadı: Jumagu'l oydan qutılmay-aq,oyın Ja'miylanın' tu'shkirigi bo'lip jiberdi (A.A'liev.);

b) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi hal feyildin' -g'anşa,-g'ali,-mastan gospa formaları ha'm -g'ali,-mastan formalarına geypara tirkewishlerdin' dizlesip keliwi arqalı bildirilip,bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın an'latadı. Bulardag'ı -mastan aldın,-mesten burın tirkewishli bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reketi bas ga'ptin' is-ha'reketinen son' islenedi: Ol so'ylep bolg'anşa, Serkebay so'z qospay biypa'rwı otırdı (T.Qayıpbergenov). Bıyıl'gı ba'ha'r kelgeli, umıtpasam usı da'slepki ton'ıwım shıg'ar (Sh.Seytov). Tamaq tolıq jep bolınbastan, a'n'gime baslanıp, ko'p uzamay ullı g'awırlıg'a aynalg'an edi (O.Bekbawlıev). Sarımbet ketkeli beri, awılda ko'p o'zgerisler bolıptı (A.A'liev). Bular barmastan aldın, otawdag'ı ka'tqudalar menen jasawıllar sırtqa shıqqan eken (K.Sultanov). Mug'allım kelmesten burın, on' qaptalıma tag'ı bir qız kelip otırdı (Sh.Seytov).

Geyde bag'inin'qi ga'ptin' bayaplawishi hal feyildin' -g'anşa/-genshe- bolg'an joq, bolmadı so'zinin' dizbegi arqalı bildirilip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' tez iske asqanın an'latadı: Ol usı so'zdi aytqanşa bolg'an joq,esikten haplıg'ıp Ja'miyla kirip keldi (K.Sultanov). Kapitan Epakiev blındajdan shıqqanşa bolg'an joq, razvetshikler Vanyanı qorshap aldı (V.Kataev). Sereja joldı kesip o'tkenshe bolmadı, balalar onı uslap alıp, qaytadan sharbaq ishine alıp keldi (A.Tolbaeva).

3. Waqit bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi ha'reket atı feyiline ha'r tu'rli grammatikalıq qurallardın' qosılıwı arqalı da bildiriledi:

a) bayanlawishi -ıw/-iw,-w ha'reket atı+shıg'ıs seplik qosımtasının' qosılıwı arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarınun' isleniw waqtın bildiredi. Eger usı du'zilistegi bayanlawishqa aq janapayı dizbeklesip kelse, bas ga'ptegi is-ha'reketin' tez islengenligin an'latadı: Shon'qı ketiwden, anası kirdi (T.Qayıpbergenov). Boranbay, miymanlar

keliwden-aq, qon'sısı A'bdimurat traktorshını shaqırıp kelip qoshqardı soydırıp taslag'an edi (J.Aymurzaev);

b) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışı ataw yamasa tartımlanıp kelgen -iw-iw formalı ha'reket atı feyiline menen ha'm ha'reket atının' shig'is seplik qosımtalı keliwine baslap tirkewishlerinin' dizbeginde kelip, bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı. Bul du'zılistegi bag'inın'qılı qospa ga'ptin' ekewinde de bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' baslanıw waqtın bildirilip, o'z ara sinonim bolıp keledi: Jaz shig'iw menen, bizin' u'y Ko'ksuwlı degen jerge ko'ship ketti (N.Da'wqaraev). Mirzasho'lda paxta jıyn-terim tawsılıwı menen, olardıń toyı boldı (N.Safarov). Shopan ketiwden baslap, jigit qoylardı sata basladı (Qaraqalpaq xalıq ertekleri). Patsha menen onın' qalın'lig'i maydang'a shig'iwdan baslap, bas barabanslı barlıq ku'shinin' jetkeninshe taza barabandı qag'a baslaptı («Aziya xalıqları ertekleri»);

d) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışı tartımlanıp kelgen -iw/-iw formalı ha'reket atına tirkewishlik xızmettegi mattal so'zinin' dizlesi p keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' is-ha'reketinin' waqıtlıq jaqtan izbe-izligin an'latadı: Olar ko'rinbey ketiwi mattal, Amangu'ldin' to'besinde bir topar g'arg'a payda boldı (T.Qayıpbergenov). Semennin' dawısı jan'g'ınp esitiliwi mattal, bizin' jigitter baspashıların' u'stine anslandıy atıldı (K.Sultanov).

4. Waqıt bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışı -sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw waqtın bildirip keledi.

a) sha'rt meyildin' -sa/-se forması bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışı xızmetinde kelgende, I ha'm III betlerde qullanıladı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta bolg'an is-ha'reketlerdi an'latadı: Men da'lizge shıqsam, balaların' birqanshası toplanıp dalag'a qaray juwırdı (X.Seytov). Sol ku'ni Temirbek Turg'anbaydikine kelse, ol xoja menen so'ylesip otır eken (T.Qayıpbergenov);

b) bayanlawışı I-III betlerdegi bag'inın'qı ga'ptin' is-ha'reketi waqıtlıq jaqtan bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasınan son' iske asqanın da bildirip keledi: Bul waqıyanı bildireyin dep mektepke barsam, ol rayong'a ketipti (Q.Dosanov). Qa'dir qoylardı suwg'aratug'ın jerge kelse, A'biw ag'a qoylardı o'riske aydap ketipti (S.Salıev).

5. Bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışı bet bildiretug'ın feyillerge da'nekerlik xızmettegi de - feyilinin' dengende, degenше ha'm degen waqıtta, degen shelli formalarında dizbeklesip kelip, bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı. Bunday du'zılistegi bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inın'qı ga'p penen bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları, ko'binese bir waqıtta iske

asqan waqiyalardı, geyde bas ga'ptegi is-ha'rekettin' bag'inin'qi ga'ptegi is-ha'rekettin' burin iske asqanın bildiredi: Biraq bay balası biydaylıqqa endi jettim degende, miltıq sestı du'rp ete qaldı (O.Dosanov). Bekjan qol-polin juwaman degenshe, Zerxan awqatın da alıp keldi (X.Seytov). Jolbarıs endi jettim degen waqıtta, qashıp baratırǵ'an bala jolbarısı qılısh penen berip ketedi. Olar qayıp kelemen degenshe, ekipaj uyulap ta ketti (O.Bekbawliev). Ol esin juynayman degen shelli, tezirek u'yime jetip alayın («Aziya xalıqlarının' ertekleri»).

6. Waqıt bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı ornı seplik formasındag'ı bar, joq so'zlerinen bolıp, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nide baylanıladı. Bunday du'zilistegi ga'pler, ko'binese naqıl-maqallarda ko'plep ushırasadı. Jerin' barda, suw tanı, asın' barda, er tanı. Jaw joqta ha'mme batır («Qaraqalpaq naqıl-maqalları»).

Bunday naqıl-maqallarda qollanılutug'ın ga'plerdin' geyparaları idiomlasıp, bir ma'nige bara-bar turaqlı dizbekke—«frazelogizmge» aynalıp ketken bolıwı da mu'mkin. Sonlıqtan bunday turaqlı dizbekte kelgen so'zler barlıq jag'dayda qospa ga'ptin' talabına juwap bere almaydı: Jaw joqta qılıshın'dı tasqa shap. Ag'am barda arqam tamda (naqıl).

Bul sıyaqlı naqıl-maqallar tuwra ma'nide ayılmag'an, bularda idiomlıq manı ku'shli. Sonlıqtan olardı joqandag'ı naqıllar menen birdey dep qarawǵa bolmaydı.

7. Waqıt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi ha'm bas ga'pi qatnasıq so'zli bolıp, o'z-ara waqıtlıq ma'nide baylanıladı. Olar qatnaslıq so'zli bolıp baylanısqanda bag'anın'qi ga'ptin' quramında qashan qatnaslıq almasıǵ'ı, bas ga'pte sog'an qatnaslı sol waqıtta ra'wish so'zi qollanılıp, eki qatnaslıq so'zli waqıt bag'inin'qılı qospa du'ziledi: Qashan gılt tabılsa, sol waqıtta qapını asharsız. (Dık Lan). Qashan jer tapqa kelse, sol waqıtta atızlarg'a traktor tu'sedi. («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Bul du'zilistegi waqıt bag'inin'qılı qospa ga'plerde bag'inin'qi ha'm bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalannın' isleniwi izbe-izli, yag'niy bag'inin'qi ga'ptegi is-ha'reket iske asqannan keyin bas ga'ptegi is-ha'rekettin' iske asatug'ının bildiredi.

8. Waqıt bag'inin'qılı qospa ga'p bir qatnaslıq so'zli bolıp ta qollanıladı. Bunday jag'dayda sol, sonsha, sonday t.b. qatnaslıq so'zleri bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı quramına kirip, bag'inin'qi ga'pti bas ga'p penen pısıqlawıshlıq ma'nilerde baylanıstıradı.

Sol qatnaslıq so'zi bag'inin'qi ga'ptin' tartımlanıp kelgen g'anı formalı bayanlawıshının' quramında kelip, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nide qatnas jasaydı: Tursınnın' usını aytıp awzın jumg'anı da sol, azang'ı ma'ha'ldin' tınısh hawasın jan'g'irtqan qa'ha'rli ses sap ete qaldı. Jis tog'ayda bas

batır'amızız da sol, dushpan samoletleri aspannan bomba jawdırdı. (O'.Xojaniyazov)

Geyde kelbetlik feyildin' tartımlang'an formasınan bolg'an bag'anın'qı ga'ptin' bayanlawışı sol qatnaslıq so'zsiz kelip te waqıtlıq ma'ni bildiredi. Bunday jag'dayda qatnaslıq so'zdin' ornı belgili bolıp turadı: «Gu'm g'ana etip tastayın albaslını» degen oy menen jan'a qatarg'a qolın juwrıtı bergeni, qa'pelimde tuw sirtınan mıltıq gu'rpıldı. (Sh.Seytov).

§32. Orın bag'ının'qılı qospa ga'p

Orın bag'ının'qılı ga'p bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw ornın, baslanıw yamasa bag'darlang'an ornın bildiredi. Bag'anın'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri ko'pshilik tu'rkiy tillerinde erteden u'yrenilip kiyatırsa da, qaraqalpaq tilinde jaqıng'a deyin o'z aldına bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde qaralmay, sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi. Ha'tte, qazaq tilindegi izertlewler ha'm grammatikalarda ha'zirge deyin sha'rt-qatnas bag'ının'qılı qospa ga'p retinde u'yrenilip kiyatır¹³⁷.

Orın bag'ının'qılı qospa ga'p o'tken a'sirdin' 70-jıllarınin' ortalarına kelip, E.Da'wenovtin' qaraqalpaq tilindegi bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewlerinen orın aldı¹³⁸. 90-jıllardan baslap mektep sabaqlıqlarında da u'yrenilip kiyatır¹³⁹.

Qaraqalpaq tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda, orın bag'ının'qılı qospa ga'p qatnaslıq so'zler arqalı analitikalıq ha'm bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawışı forması arqalı sintetikalıq usıl menen du'ziletug'ını belgili.

1. *Analitikalıq usıl menen du'zilgen orın bag'ının'qılı qospa ga'p*. Orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' du'ziliwi ushın bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawışı -sq formalı sha'rt meyil arqalı bildiriledi de, bag'ının'qılı menen: bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladı: Ha'kim qayda jumsasa, ol sonda isleydi. (B.Bekniyazov). Et qayda ko'shse, biz de solay ko'shemiz (T.Kayıpbergenov).

Qatnaslıq so'zler arqalı du'ziletug'ın orın bag'ının'qılı qospa ga'pler eki qatnaslıq so'zli bolıp keledi. Olardag'ı qollanılatug'ın qatnaslıq so'zler formalıq ha'm ma'nilik jaqtan, ko'binese bir-birine sa'ykeslenedi. Geyde

¹³⁷ Qazaq tilinin' grammatikası. II, Sintaksis. Almatı, «G'ılım», 1967, 200-bet; Esenov Q. Sabaqlas qurmalas so'ylemnin' qurılısı. Almatı, «G'ılım», 1982, 62-63-betler.

¹³⁸ Da'wenov E. Qaraqalpaq tilindegi orın bag'ının'qılı ga'p. O'zRİAQQB «Xabarshısı», 1974, №3, 69-74-betler. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, «Bilim», 1992, 477-482-betler.

¹³⁹ Da'wenov E., Da'wletov M. Qaraqalpaq tili 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Bilim», 1991, 65-bet.

olar bag'ının'qı ha'm bas ga'pte formalıq jaqtan sa'ykeslenbey, ha'rtu'ri formalarda qolanıwı da mu'mkin. Biraq olardıń arasındag'ı ornın ma'nisinin' an'latılıwına kemislik kelmeydi.

Qatnaslıq so'zli ornın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın to'mendegi formalardag'ı qatnaslıq so'zler qollanıladi:

a) bag'ının'qı ga'ptin' quramında qayda, qay jerde (qayerde), bas ga'pte sonda, sol jerde (so'yerde) qatnaslıq so'zleri keledi: Bolıs qayda bar dese, ol sonda batıp, aytqanın qılıp ju'retug'in edi (Q.Erjanov). Qay jerde aqsha ko'p bolsa, sol jerde go'zzallıq penen ibratlı so'z pasıqqa shıg'adı (Sh.Aytmatov). Qay jerde iske shuntlap kirisilse, sol jerde na'tiyje ko'zge ko'rinedi («Erkin Qaraqalpaqstan»);

b) bag'ının'qı ga'pte qaydan, bas ga'pte sonnan so'zleri qatnasadı: Aldın'g'ı arba qaydan ju'rse, son'g'ı arba da sonnan ju'redi (naqıl);

d) bag'ının'qı ga'pte qayaqqa, qaysı, qaysı jaqqa, bas ga'pte sol jaqqa, sol jerde, sol jaqta sıyaqlı qatnaslıq so'zleri qollanılıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' bag'dar alıw ornın bildiredi: Qaran'lar, men qayaqqa ju'rsem, ayda sol jaqqa ju'redi (Dık Lan). Baltı qaysı bo'limnen ko'p shıqsa, sol jerde barlıq ku'shti toplaw kerek (O'.Ayjanov). Qaysı jaqqa ko'z jiberip qarasan', sol jaqta traktorlar jerdin' astın u'stine shıg'arıp ju'rgenin ko'resen' (J. Seytnazarov);

e) bag'ının'qı ga'pte qalay, bas ga'pte solay qatnaslıq so'z qollanıladi. Bul so'zlerdin' qatnasınan du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' is-ha'reketinin' bag'darlang'an ornın bildiredi: Men ornın' basın qalay bursam, ol solay burladi (J. Seytnazarov).

Geyde eki qatnaslıq so'zli ornın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinde stillik talapqa ılayıq qatnaslıq so'z tu'sirilip te qollanılıwı mu'mkin. Biraq bas ga'ptedi tu'sirilgen qatnaslıq so'zdin' ornı ulıwına ga'ptin' mazmunı, kontekst arqalı belgili bolıp turadı: Qayta qay jerde top bolsa, top arasınan Jumaguldi tabasan' (O'. Ayjanov). Qay jerde daw bolsa, na'stek tola (T. Qayıpbergenov).

2. Sintetikalıq usıl menen du'zilgen ornın bag'ının'qılı qospa ga'p. Ornın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri E.Da'wenovtin' qaraqalpaq tilindegi ornın bag'ının'qılı qospa ga'p boyınsha izertlewinde so'z etilmeydi. Ol birinshi ret mekteplerdin' 9-klassları ushın du'zilgen «Qaraqalpaq tili» sabaqlıg'ının' 1991-jilg'ı bastılıwında ornın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwinin' 2-tu'ri retinde ko'rsetildi. Bunda «bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı kelbetlik feyildin' ornın seplik qosımtalı -g'anda formasınan bolıp, bas ga'p penen baylanısadı. Bunday jag'dayda tiykarg'ı ornın ma'nisin bag'ının'qılı ga'ptegi ornın ma'nisindegi so'z atqaradı» dep ko'rsetiledi: Bizler Taxiatashtın' tusına kelgende, joi ekige bo'lindi (Sh.Seytov).

Bul bayanlawış forması arqalı bas ga'p penen baylanısqa bag'ının'qı ga'p bas ga'pti orın ma'nisinde sıpatlap qayerde? degen sorawg'a juwap beredi. Tiykarg'ı orınlıq ma'ni bag'ının'qı ga'ptegi Taxiatashtın' tusına degen orın ma'nisindegi so'zge baylanış bolıp keledi.

Usıg'an jaqın du'zilistegi orın bag'ının'qılı ga'pler azerbayjan, tatar, qarashay-balgar tillerindegi ilimiy miynetlerde de ko'rsetiledi¹⁴⁰.

Orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rının' du'ziliwi eki tu'ri bolıp keledi:

a) orın bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawış kelbetlik feyildin' orın seplik qosımtalı -g'an/-gen tu'ri arqalı bildirilip, bas ga'p penen baylanısadı. Bunday du'zilistegi bag'ının'qı ga'ptin' quramında orın ma'nisindegi so'zler qollanılıp, bas ga'pten an'latılğan is-ha'reket, waqıyanın' isleniwinin' belgili orıng'a qatnashılıg'ın bildiredi: Mashina A'miwda'ryanın' tusına kelgende, bizler tu'sip qaldıq. Ko'ldin' jiyegine kelgende, taqırlıq shatırashtay bolıp ko'rindi. (T. Qayıpbergenov);

b) orın bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawış ataw formadag'ı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ko'mekshilik xızmettegi jerde so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reketin' isleniw orın bildiredi: Men ko'lden shıg'ıp, mayda tallı tog'ayg'a aralasa bergen jerde, qılan' etip bir atlı aldımnan shıg'a keldi (Sh.Seytov). Sa'lmen u'yine jaqınlag'an jerde, onı Xoja ku'tip aldı. (T. Qayıpbergenov).

Bul sıyaqlı orın bag'ının'qılı qospa ga'plerdegi jerde ko'mekshi so'zinin' qatnası arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' orınlıq ma'nisi da'slepki a) punkttegi du'ziliske qarag'anda biraz anıq orınlıq ma'nige iye bolıp keledi. Eger a) punkttegi orın bag'ının'qı ga'ptin' orınlıq ma'nisi anıq bolmay, gu'milji bolıp, usı forma arqalı du'ziletug'ın waqıt bag'ının'qı ga'p penen ma'nilik jaqtan ku'ta' jaqın bolıp qalg'anda, olardı bir-birinen ajıratıwda jerde, waqıtta so'zlerin qatnastırıp arqalı bir-birinen ajıratıw mu'mkin. Ma'selen, mayda toran'g'ıllıqtın' arası menen qashıg'a o'rmelegenimde, aldımnan bajban g'arı shıqtı. (Sh.Seytov).

Bul du'zidistegi ga'p ma'nisi jag'ınan waqıt bag'ının'qılı qospa ga'p. Onın' bag'ının'qı ga'pi qashan? degen sorawg'a juwap beredi. Eger usı ga'ptin' quramına jerde so'zin qatnastırıp du'zgenimizde, onın' ma'nisi orın ma'nisine o'tedi: Men mayda toran'g'ıllıqtın' arası menen qashıg'a o'rmelegen jerde, aldımnan bajban da'rriw shıqtı.

¹⁴⁰ Abdullaeva A. Muasir azerbayjan dilinde tabeli murakkab shumlotar. Baku, 1974, 268-bet. Zakiyev M.Z. Ha'zerge tatar a'dabi tele sintaksisi ha'm punktuatsise. Kazan, 1984, 180-181-betler. Aliev I.B. Sintaksis karashaewo-balkashkogo yazıka. M., «Nauka», 1972, 315-316-betler. Grammatika karashaewo-vaikashskogo yazıka. Nalshik, «Elbrus», 1976, 550-bet.

Bul jag'dayda bag'inin'qi ga'pke onin ma'nisine qatnasli qayerde? sorawı qoyladı.

§33. Sın bag'inin'qılı qospa ga'p

Sın bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bag'inin'qi ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay islengenin, qa'ytip a'melge asqanın yamasa aspag'an halatin, sının sıpatlaydı.

Sın bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pinin' bayanlawışı, ko'binese hal feyil formaları arqalı bildiriledi. Bayanlawışı hal feyilden bolg'an bag'anın'qılı ga'pler sırtqı ko'rinisi ha'm ma'nisi jag'inan hal feyilli toplamlarğa uqsas keledi. Biraq, olardin' arasındag'ı ayırmashılıqtın' tu'rkiy tillerinde biraz qa'liplesip kiyatırğanı ma'lim. Bul ayırmashılıq olardin' du'zilisinde ko'rinedi. Hal feyil toplamlı jay ga'plerde hal feyil toplamanı du'zgen qurılım o'zine ta'n baslawışsız, jay ga'ptin' quramında onın' ken'eytilgen ag'zası xızmetin atqaradı. Al hal feyiller bag'inin'qılı ga'ptin' bayanlawışı wazıypasında kelgende o'z baslawışına iye bolıp, ga'plik qurılımdı du'zedi. Qospa ga'ptin' quramındag'ı bas ga'pke g'a'rezli bolıp, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sının, qalay iske asqanın sıpatlap keledi:

Sın bag'inin'qılı qospa ga'p, tiykarınan, sintetikalıq usılda baylanısadı. Olardin' du'ziliwine qatnaslıq so'z yamasa bag'ındırıwshı da'nekerler qatnaspaydı.

Sın bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi komponentinin' bayanlawışı, ko'binese hal feyil formaları, siyrek jag'dayda atawış ha'm geypara ko'mekshi so'zlerdin' qatnasınan du'ziledi:

1. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışı -ıp/-ip/-p formalı hal feyiller arqalı bildirilip, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket, waqıyag'a qatnaslı onın' qalay islengenin, qa'ytip iske asqanın sıpatlaydı: Awıl aynalı ko'kjasılğ'a do'ni p, jazdın' sa'ni a'lleqashan o'z go'zzallıg'ın ko'rsetpekte (Q.J.). Tan' ala-gewgimde turg'an bay shapanın jelbegey salıp, ta'nha o'zi Seydan g'arrının' u'yine bardı (Sh.S.). U'lken ala ko'zi u'sti-u'stine ji pılıqlap, a'jim basqan betinde quwanış payda boldı (J.S.).

2. Bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawışı bolımsız formadag'ı hal feyildin' may/-mey qosımtalı tu'rinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sının bildiredi: Olarg'a soqqı beretug'ın la'shker jiberilmey, barlıq ku'sh qon'ıratlılarg'a qarsı ja'mlendi. Xan olardı qasaqana narg'a mingizbey, unstin' barsın ko'rsetpey, olarg'a o'zi xabar aytip tur (T.Q.).

3. Bayanlawışı -mstan/-msten formalı hal feyil arqalı bildirilip, bas ga'ptegi is-ha'reket waqıyanın' qalay iske asqan sının sıpatlaydı: Suw ısırıp

bolmastan, atız erkin tola basladı (J.S.). Jetimektin' bul so'zine Jiyen ku'lip qoymastan, onun' qasında turg'an basqa adamlar da ishek-silesi qatıp ku'ldi (J.Sap.). Eki ta'repten qatar kiyatirg'an dushpannin' ortasında qalg'an Shavat penen Esemurat buring'iday bug'ip jatpastan, ekewi bir-birine arqasın su'yep tu'rgelip tınp oq attı (J.S.).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı - g'anday/-gendey/-rug'ınday formalı hal feyil ha'm sol formalardan keyin bolıp ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiw arqalı du'zilip, is-ha'reket, waqıyasının' qalay, qa'ytıp iske asqan sınıın bildiredi. Bunin' ekinshi tu'ri (qanday bolıp) da'slepki (qanday) tu'rine qarag'anda waqıyanın' isleniw sınıın anıq ko'rsetedi: Jerdin' u'stinde ha'reket toqtap qalg'anday, bir kese shay ushın tınıshlıq sho'kti (T.Q.). Sol waqıtta birew salıp qalg'anday, arqası jıbrılay basladı (B.Gorbatov). Ton'nın' u'sti jibiskendey bolıp, atızlar janlandı (T.Q.). Bazda qanday da bir o'lpen' dawis esitilgendey bolıp, ol da ko'z ashıp jumg'ansha u'nin' o'shiredi (O'.X.).

Bayanlawışı hal feyildin' -qanday/-gendey forması arqalı du'zilgen bag'ının'qılı ga'p ma'ni bildiriwi jag'ınan salıstırmalı bag'ının'qı ga'pke uqsas kelip qalatug'ın jag'daylar da ushırasadı. Biraq, bunday da -qanday forması arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' iske asıw usılı salıstırmalı ma'nide kelse ha'm olardin' jay ga'plerinin' bayanlawışları bir tu'bir so'zden yamasa sinonim so'zlerden bolsa, bunday jag'dayda salıstırmalı bag'ının'qılı ga'p boladı: 1. Biraq barlıq jilqı jorg'a bola bermegendey, barlıq adam da shayır bola bermeydi (M.D.). 2. Jan'a shag'ırayıp turg'an-aq bulıların' betine ta'biyat qara perdesin japqanday, aspan tu'nere qaldı (K.S.).

Bul ga'plerdin' birinshisi salıstırmalı, ekinshisi sınıın bag'ının'qılı qospa ga'p ma'nisinde kelgen.

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı atawısh so'z ha'm geypara eliklewish so'zlerge hal feyil formasındag'ı bolıp ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiw arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarınin' isleniw sınıın an'latadı: Onın' dawısı tu'n tınıshlıg'ın buzg'an a'jayıp jan'g'ınq bolıp, alıs-qıyırılar «ajag'a» dep ta'kirarladı (T.Q.). Eki betinin' alması qıp-qızıl bolıp, tu'si o'zgerip ketti. Man'layının' teri gu'lge tu'sken qoyıw shıqtay g'ij-g'ij bolıp, Aydana japtın' irashına kelip toqtadı (O'.X.).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı anıqlıq meyildin' -di/-di formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı du'zilip, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sınıın bildiredi. Bunday du'zilistegi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi ornı ta'rtibi jag'ınan, ko'binese bas ga'pten burın, geyde onun' ortasında da keledi: Ha'mme xalayıq, xannın' ulı atasının' ornına xan boladı dep, tarqastı (Q.x.e.). Bular iz kesip so'zsis

tabadi dep, adamlar olarg'a isengen qa'lpinde qala berdi (A.B.). Ol, tu'sip atirg'an pa'rlerdin' omina jan'adan pa'r shug'adi dep, tinishlandiripti (Ha'r tu'rli xaliqlar ertekleri).

§34. Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' mazmunı bir-biri menen o'z ara uqsashlıq, ten'ew ma'nilerinde salıstırw arqalı du'ziledi. Olardın' arasındag'ı salıstırmalılıq birin-biri tu'sindiriw joli menen emes, is-ha'reket, waqıyalardın' yamasa jeke so'zlerdin' ten'be-ten'lik, uqsashlıq belgilerin salıstırw arqalı iske asadı. Sonlıqtan salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerine basqa bag'ının'qılı ga'plerdegidey sorawlar qoyılmadı. Da'slepki jay ga'ptegi is-ha'reket, waqıya qanday da'rejede iske asatug'ın bolsa, son'g'ı jay ga'ptegi (bas ga'ptegi) is-ha'reket, waqıyanın' sonday da'rejede iske asatug'ını salıstırıldı. Demek, bas ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ga'ptin' mazmunına salıstırw arqalı ashıladi.

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawışı, ko'binese bir tu'bir so'zden yamasa ma'nileri o'z ara bir-birine jaqın sinonim so'zlerden boladı: Jawıngerlerge azıq-awqat qanday kerek bolsa, kiyim-kenshekte sonday kerek (A.Bekimbetov). Quyash shug'ıstan jer planetasına o'z nurın shashatug'ınday, endi ha'r ku'ni en' jaqsı, en' jan'a quwanışlardın' xaban bizin' elimizden pu'tkil du'nya ju'zine taraladı («E.Q.»).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı baylanısadı.

1. Sintetikalıq baylanıstag'ı bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawışı hal feyildin' -g'anday/-gendey, -g'ansha/-genshe formaları, kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasına siyaqlı, sekilli, sayın, go're tirkewishlerinin' ha'm -sa/-se formalı sha'rt meyilge bolsa ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı:

1. Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawışı -g'anday/-gendey formalı hal feyil arqalı bas ga'p penen baylanısıp, is-ha'reket waqıyalardın' mazmunı salıstırıldı: Ku'n jerdin' ig'alın sorıp alg'anday-aq, tın' jerde ku'shimizdi sorıp almaqta (T.Q.) Polat otqa tu'sip shın'lang'annan keyin polat bolatug'ınunday, adam da azaptan o'tkennen keyin g'ana adam boladı (V.Gorbatov).

2. Bayanlawışı -g'ansha formalı hal feyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyası bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıya menen salıstırıldı. Bunday bag'ının'qılı qospa ga'pte salıstırw obyektı retinde atlıq so'zler

qatnasadı: Alistag'ı ag'ayinin au ozg'ansha, awillastın' tayı ozsın (naqıl). Yaqshı kışhe, senin' so'zin' sing'ansha, Garg'abaydın' movnı sinsın («Alpamıs»).

3. Bayanlawıştı kelbetlik feyildin' -g'an/-gen, -ugin formalı tu'rine siyaqlı, sekilli tirkewishlerinin' dizlesiwı arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' mazmunı menen salıstırıldı: Ma'n'gılik dwigateldin' joybarlan ta'biyattın' a'piwayı nızamların bilmewden kelip shıg'atug'ını siyaqlı, imperıyanın' talapları da ha'zirgi zamang'ı du'nya haqqındag'ı haqıyqatlıqtan uzaq tu'siniklerden kelip shıg'adı. («E.Q.»). Diywalg'a pa'tikten nur to'gilgen sekilli, jaydın' ishi birden jaqtılang'anday boldı (T.Q.).

4. Bayanlawıştı shıg'ıs seplik qosımtalı -g'an formalı kelbetlik feyil ha'm sol seplik qosımtalı bar so'zine go're tirkewishinin' dizbeklesiwinen bolg'an bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' mazmunı menen salıstırılıq ma'nide baylanısadı. Ol paxtanı qol menen tergenen go're, mashına menen teriwmun' ma'rtebe an'sat ekenligin tu'sinedi (N.S.). Biraq, eri bardan go're, u'y-ishi biraz qorenish tartqan edi (T.Qayıbergenov).

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıştı shıg'ıs seplik qosımtalı -g'an-nan formalı kelbetlik feyilden bolıp, bas ga'p penen salıstırılmalı ma'nide qatnas jasadı:

Aq biydayı turıp sulı sepkennen.

Taza salı turıp shigin ekkennen.

Jo'nsız qırq ku'n qayg'ı-wayım shekkennen.

Den sawlıqta bir ku'n shadlıq jaqsıraq.

(Berdaq)

Bunday shıg'ıs seplik qosımtalı kelbetlik feyildin' qatnasınan du'zilgen konstruktsiya geypara izertlewlerde bag'ının'qı ga'p bola almaydı, ol ken'eytilgen ag'za bolıp keledi dep ko'rsetiledi¹⁴¹. Haqıyqatında, bul du'zilistegi konstitutsiya til faktlerinde ju'da' az qollanuladı. Biraq, usı jag'ına qarap olardı bag'ının'qı ga'pti du'ze almaydı dep qarawg'a bolmaydı. Ma'selen, joqandag'ı qosıq qatarlarındag'ı diqqat etilgen konstshikttsiyalar ha'mmesi de du'zilisi ha'm bas ga'p penen ma'nilik qatnası jag'ınan salıstırılmalı bag'ının'qılı ga'ptin' talabına juwap beredi. Bulardın' salıstırılıq ma'nisin elede da'lirek anıqlaw ushın -g'annan/-gennen formaların -g'ansha/-genshe forması menen almastırğ'anda, bul ma'ninin' anıq ekenligin bayqawg'a boladı:

¹⁴¹ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis. «Bilim», 1992, 496-bet.

*Jo'nsiz qirq ku'n qayg'i- wayim shekkenshe,
Den sawliqta bir ku'n shadliq jaqsiraq.*

Sunday-aq, salistirmali ma'nidegi -g'ansha/-genshe formalı konstruksiyalardı da -g'annan/-gennen forması menen almastirp aytiwg'a boladı:

*Ju'z jil qul bolg'ansha essiz du'nyada,
Bir ku'n azat ju'rgen onnan ziyada.*

(S.X.)

*Ju'z jil qul bolg'annan essiz du'nyada,
Bir ku'n azat ju'rgen onnan ziyada.*

Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawishi, ko'binese salistirwshılıq ma'nidegi atawish so'zlerden boladı. Almastirılg'an jag'dayda da azı-kem stillik o'zgesheliktin' bayqalg'anı bolmasa, ulıwma ga'ptin' mazmunına o'zgeris kirmeydi.

6. a) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' -sa/-se forması arqalı bildirilip, bas ga'p penen salistirmali ma'nide qatnas jasaydı. Bunday salistirmali bag'inın'qılı qospa ga'plerde ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli zatlar, waqiya ha'm ha'diyseleler yamasa belgili bir waqıt aralıg'ındag'ı o'zgerisler salistiriladı. Bul sıyaqlı salistirwlar so'z waqiya, ha'diyselelerin' uqsaslıg'ı, qarama-qarsılıg'ı ha'm t.b. belgileri boyınsha salistirilip keledi: Ol qanar uqsa, mende qanar uqtım. (O'.Xojaniyazov). Sen terip u'lgersen', men tasıp u'lgeremen. Sen jilasan' bar g'oy, men de jilayman. Al, sen ku'lsen', men de ku'lemen (O'.Ayjanov). Usı otırg'an ata-ma'kanın'dı qa'dirlemesen', men qa'dirleymen (A.Atajanov);

b) bag'inın'qı ga'p penen bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket, waqiyalardıń arasındag'ı salistirmaliq mazmun belgili bir da'wir, waqıtqa baylanıslı salistiriladı: Revolvyutsiyag'a shekem Qaraqalpaqstannın' sanaatı tek qol o'nermentlikten ibarat bolsa, bu'gin Qaraqalpaqstan aldın'g'ı qatardag'ı industriyalı, awıl-xojalıg'ı kompleksli mexanizatsiyalang'an, ekonomikasi menen ma'deniyatı tasqinlap rawajlang'an respublika. Burınları bizin' ata-babalanımız A'miw boyında jaz boyı man'lay terin to'gip, gu'zde qadalğ'an, batpanlap qırman ko'tergen bolsa, endi bul jerlerdin' baylıg'ın birmeshe tillionlag'an pud ha'm birmeshe ju'z min'lag'an tonnalar menen o'lsheydi (◀E.Q▶);

Geyde usı sıyaqlı salistirmali bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' quramında geypara salistirwshılıq ma'nili ku'sheytkish so'zler

kelip, salıstırıwshılıq ma'ni a'dettegiden go're ele de ku'sheytilip ko'rsetiledi: Paxta qanshelli qa'dirli bolsa, adam onnanda qa'dirli («Erkin Qaraqalpaqstan»). Men Gu'lzardı qanday jaqsı ko'rsem, Bektemirde onı mennem kem ko'rmeydi eken (X.Seytov). Bul qon'sılar hiyleker bolsa, Peter olardan da beter hiyleker eken (Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri).

7. Bag'ınnıń qı ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'zlerden bolıp, og'an bolsa ko'mekshi feyili dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanısadı: Aytıwshı aqıl bolsa, tın'lawshı dana («Bozug'lan» da'stanı). Jer ınsqal gindigi bolsa, diyqanlar jerdin' gilti (naqıl).

II. a) Analitikalıq usıl menen baylanısqań bag'ınnıń qılı qospa ga'ptin' bag'ınnıń qı komponentinin' bayanlawıshı -sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bag'ınnıń qı ha'm bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler keliw arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanısadı: Sawashtag'ı komandirler arasında jaw bekinisken qorg'andı alıw ushın janıs qanday ha'wıjlense, tıldag'ı komandirler arasında da oljanı erte alıw ushın baseki sonday ku'shli edi (K.S.). Ol o'z basın qanday qa'dirlese, jurıt basın sonday qa'dirleydi (O'.A.). Toy tarqag'annan keyin qalay ma'sla'hat bersen'iz, solay jazalaymız (T.Q.);

b) bag'ınnıń qılı ga'ptin' bayanlawıshı -sa/-se formalı bolsa ko'mekshi feyilinin' atawısh so'z, kelbetlik feyil ha'm geypara modal so'zler menen dizbeklesip keliwinen boladı. Bunday jag'dayda da salıstırıwshılıq ma'ninin' bildiriwi ushın bag'ınnıń qı ga'ptin' quramında qanday, bas ga'pte sonday qatnaslıq so'zler qolanıladı yamasa sonday so'zi qollanılmay da keliwi mu'mkin: Diyqanshılıqta tuqımdı o'z waqtında egiw qanday a'hmiyetke iye bolsa, malsharwashılıg'ında mallardı o'z waqtında tuqımlandırw da sonday a'hmiyetke iye. Jumagul jurıtı qanday su'yetug'in bolsa, ol Palwandı da sonday su'yedi (O'. A.). Ja'lmen jynahısta qanday so'ylegen bolsa, tarqag'annan son'da Jiyemurat penen shu'yirkelenisip, ha'tteki maqtanısh penen kewil ko'terin'kilik so'zler ayusıp tarqasqań edi. (T.Q.).

d) bag'ınnıń qılı ga'ptin' bayanlawıshı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge siyaqlı tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'pten an'lasılgań an' is-ha'reket, waqıyag'a salıstırıwshılıq ma'nide qatnas jasadı. Bunday jag'dayda salıstırıwshılıq ma'ni qanshelli-sonshelli so'zleri menen birge ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan an'lasıladı: Qon'ıratlılar tariyxta qanshelli erte ko'ringen siyaqlı, Qon'ırat qalası da qaraqalpaq tariyxında erteden belgili (I. Yu.).

Salıstırmalı bag'ınnıń qılı qospa ga'ptin' quramında g'ı qatnaslıq so'zler bag'ınnıń qı ha'm bas ga'pte forması jag'ınan sa'ykeslenbey, ha'r tu'rli formada kelip te salıstırıwshılıq ma'ni bildiriwi mu'mkin: Ha'zir kosmos

korabli diyqxannin' arbasinan qanday o'zgeshe bolsa, bu'gingi haqiqatlig'imuz da buring'rdan sonshelli o'zgeshe («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Geyde stillik talapqa baylanusli bag'inin'qi ga'ptin' quramında qatnasliq so'z qolanılıp, bas ga'pte qollanılmawı mu'mkin. Bunday jag'dayda da'stepki jay ga'ptegi qatnasliq so'zge sa'ykes bas ga'ptegi qollanılmag'an qatnasliq so'zdin' ornı kontekst arqalı belgili bolıp turadı: Aw toqıwshılar qanday ba'sekige tu'sse, iynelik toqıwshılar da jarısıp, ıqlas penen isleydi (K.S.).

*Qanday ko'retug'in bolsan' sen meni,
Men de tap janımday ko'remen seni.*

(T.J.)

§35. Mug'dar-da'reje bag'inin'qılı qospa ga'p

Pısıqlawısh bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden u'yrenisip kiyatırsa da, qaraqalpaq tilindegi izertlew ha'm sabaqlıqlarda o'z aldına qaralmay, ha'zirge deyin salıstırmalı bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip kiyatır⁴².

Haqiqatında, mug'dar-da'reje bag'inin'qılı qospa ga'ptin' komponentlerinin' arasında mazmunı jag'inan mug'dar ma'nisindegi salıstırılıshlıq bar. Biraq, salıstırmalı bag'inin'qılı qospa ga'plerdegidey, olardin' salıstırılıshlıq ma'nisi da'l anıq emes. Bularda salıstırılıshlıqqa qarag'anda mug'darlıq mazmun basım keledi. Salıstırın': Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, ma'denyat ta sonday kerek (X.S.). Balıq qansha mol bolsa, aqsha sonsha ko'p boladı (A.M.).

Bul ga'plerdin' ekewi de, qatnasliq so'zler arqalı du'zilgen. Bulardin' birinshisindegi jay ga'plerde hawa, suw ha'm ma'denyat so'zleri qanday, sonday qatnasliq so'zler arqalı sapası jag'inan salıstırılıg'an. Ekinshi bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinde de balıq ha'm aqsha so'zleri mug'darlıq ma'nidegi qansha, sonsha so'zleri arqalı salıstırılıshlıq ma'nige iye boladı. Biraq, bulardin' arasındag'ı mazmun sapalıq qatnastag'ı salıstırılıshlıq ma'ni emes, mug'darlıq ma'ni basım keledi. Bul jag'daylar mug'dar-da'reje bag'inin'qılı ga'pti salıstırmalı bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında emes, pısıqlawısh bag'inin'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde u'yreniwdi talap etedi.

Mug'dar-da'reje bag'inin'qi ga'p bas ga'ptin' mazmunına qatnaslı onın' is-ha'reketinin' mug'dar-shamasın, da'rejesin bildiredi. Pısıqlawısh

⁴² Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 494-496-betler; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, No'kis, «Bilim», 1996, 2280-bet; Da'wletov M., Da'wenov E. qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 2006. 52-53-betler.

bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri de basqa qatnashlıq bag'inin'qı ga'pler sıyaqlı qatnashlıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnashlıq so'zler olardin' eki komponentinde de qollaniladi. Eki qatnashlıq so'zli mug'dr-da'reje bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pi ba'rhamas bas ga'pten aldın keledi.

Mug'dar-da'reje bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pinin' bayanlawışı to'mendegi feyil formaları ha'm qatnashlıq so'zler arqalı bas ga'p penen baylanısadı.

1. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' -sa/-se forması arqalı bildirilip, ha'rbir jay ga'ptin' quramında qatnashlıq so'zler qollaniladi:

a) bag'inin'qı ga'pte neshe, qansha soraw almasıqları, bas ga'pte siltew almasıg'ı tiykarlı qatnashlıq so'z qatnasadı: Ximiya neshe tu'rli boyaw shıg'arsa, sonsha tu'rli tufli bar («Erkin Qaraqalpaqstan»). Anası qansha ashıwlı ha'm jumbaqlı so'ylese, Ernazar sonsha teren' oyg'a shu'mer edi.

*Qansha ko'p tiyesen' paxta, salın'dı,
Bul jol sonsha qurg'ınlatar halın'dı*

(İ.Yu);

b) bag'inin'qı ga'pte qanshelli, bas ga'pte sonshelli o'zleri qolanılıp, bag'inin'qı ga'ptegi mug'dar ma'nini ku'sheytip ko'rsetedi: Paxtanı qanshelli a'lpeshlep ta'rbiyalasan', ol sonshelli o'nim beredi («Erkin Qaraqalpaqstan»). Parlament te, sud ha'kimiyatı da, ha'kimiyat ta qanshelli ku'shli ha'm erkin bolsa, biz jan'a a'sirdin' talaplarına sonshelli da'rejede ko'birek juwap bere alamız. Adamlarımızdın' siyasiy sanası ha'm bilim da'rejesi qanshelli joqanlasa, biz demokratiya jolında qanshelli ko'p unamlı o'zgerislerge erissek, erkinlestiriw protsesleri de sonshelli tezlesedi («Erkin Qaraqalpaqstan»);

d) bag'inin'qı ga'pte qanshama, bas ga'pte sonshama qatnashlıq so'zleri qollaniladi: Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlısan'ız, biz de sizin' izimizde sonshama mashaqatlandıq (J.Saparov).

*Qanshama jiraq bolsam o'zin'nen men,
Qiyalımdı tartasan' sonshama menin'*

(T.Matmuratov).

Mariya Ivanovanın' atın atag'andag'ı iltipatsızlıq so'zleri mag'an qanshama a'depsizlik bolıp ko'rınse, sonshama a'diisizlik te bolıp ko'rindi (A.P.).

2. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishinin' dizbeklesip keliwi arqalı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da mug'dar-da'reje bag'inin'qılı qospa ga'ptin' ha'rbir

komponentinde qatnashliq so'zler qollaniladi: Ol qanshelli kewilli ju'rgen sayin, soldatlar da sonshelli kewilli edi (T.Q.). Olenin Rossiya orayinan qanshelli alislag'an sayin, og'an o'zining' buring'i o'tken-ketkenleri de sonshelli qashiq'anday ko'rinedi (Lev Tolstoy). Adam qanshama ko'p bilgen sayin, revolyutsiyamizdin' isi ushın sonshama hadal xizmet etedi (Dik Lan). Ma'mleket qanshelli juwapkerli ekonomikalıq-sotsiallıq jaqtan talap qoyg'an sayin, ilimpazlardın' u'lesi sonshelli u'lken bolıwı tiyis («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Geyde mug'dar-da'reje bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinde qatnashliq so'z tu'sirilip qollanılıp ta keledi. Bunday jag'dayda tu'sirilgen qatnashliq so'z ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan belgili bolıp turadı: Jerge qansha ta'rbiya bersen', ol da sag'an baylıg'in ayamaydı. Qız qansha bilimli bolsa, u'y-xojalıq jumısların men'geriwi, sheberligi sol bilimge sa'ykes bolıwı kerek (G.İ.).

Sonday-aq, sonsha, sonday mug'dar ra'wishi ma'nisindegi qatnashliq so'zler de bag'inın'qi ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde kelip, bas ga'p penen mug'dar-da'reje ma'nisinde qatnas jasadı: Bul hawazdın' ha'lisizligi sonsha, ha'tte jabayı an'lardın' sezgir qulag'ı da onı ag'ash ushlarınin' birgelki sibirlisınan da ajirata almas edi. Ol waqiyalardın' ko'pligi sonsha, ha'tte Aleksey ha' degende olarg'a tu'sinip te ala almadı. Mashinalardın' jaqınlap kelgeni sonsha, onın' betine, ko'kiregine gazolin tu'tininin' ıssı lebi urdı. Hawanın' tazalıg'ı sonday, onın' jupar an'ıqg'an iyisinen ha'tte bas aylandı (B.Polevoy).

§36. Sebep bag'inın'qılı qospa ga'p

Sebep bag'inın'qılı qospa ga'p du'ziliwi boyınsha bir-biri menen o'z-ara ma'nilik jaqtan tig'iz baylanisli bolg'an bag'inın'qi ha'm bas ga'pten du'ziledi. Onın' bag'inın'qi ga'pi is-ha'reket, waqiyalar arasındag'ı sebepti bildiredi, bas ga'pte sol sebep na'tiyjesinde ju'zege keletug'in waqiya ko'rsetiledi. Demek, sebep bag'inın'qılı qospa ga'p quramındag'ı sebeplik ma'ni sebep penen na'tiyjenin' tig'iz baylanislılıg'ınan, o'z ara qarım-qatnashliq mazmunınan kelip shig'adı. Bunda bag'inın'qi ga'ptegi waqiya mazmunı jag'ınan bas ga'ptegi waqıyanın' ishine onın' sebebin bildiriwshi bo'legi sıpatında kiredi, sonlıqtan bas ga'ptegi is-ha'reket, waqiya tiykarg'ı waqiya bolıp keledi¹⁴³. Adam onsha ko'p bolmag'anlıqtan, jaydın' do'geregi qurı alan' bolıp qaldı (O'.X.) Jer ızg'ar bolg'an son', tamnın' tırnag'ı da toziptı (O'.Ayjanov).

¹⁴³ Maxmudov N., Nurmanov A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. Sintaksis. Toshkent, 1995, 207-bet.

Bul ga'plerdin' ekewinde de bag'inin'qi ga'pten an'lasig'an waqiyalar son'g'i ga'ptin' mazmuni menen ma'nilik jaqtan baylanisip, bag'inin'qi ga'plerdegi xabarlang'an waqiyanın' sebebi (adamnin' ko'p bolmawi, jerdin' ızg'ar bolıwı) aytilsa, keyingi ga'pte sol sebepler arqalı ju'zege kelgen na'tiyje (qurı alan' bolıwı, tamnin' tirnag'inin' to'ziwi) bayanlanadı. Bunda bag'inin'qi ga'p bas ga'ptegi waqiyanın' kelip shig'ıwına sebepshi boladı.

Sebeplik bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'inin'qi ha'm bas ga'p o'z-ara bir-biri menen sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

Sintetikalıq usılda du'ziletug'in bag'inin'qi qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'pi orın ta'rtibi jag'inan ba'rhama burın, bas ga'p onnan son' keledi.

Sintetikalıq usıl menen baylanısqa sebeplik bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qi jay ga'pinin' bayanlawıshı xızmetinde hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm geypara betlik feyiller qollanıladı.

a) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı -ıp/-ip,-p bolımsız -may/-mey formalı hal feyillerden bolıp, bas ga'p penen sebeplik ma'nide baylanısadı. Bunda bag'inin'qi ga'p bas ga'pten burın kelip, bag'inin'qi ga'ptin' is-ha'reketi, waqiyası bas ga'ptegi is-ha'reket, waqiyanın' isleniw sebebin bildiredi: Kesh bolıwdan arqadan qattı samal esip, da'ryanın' ishi alaburqan du'beley boldı (K.S.). Biraq sonnan beri ata-ana qızınun' ta'g'diri tuwralı qayıp so'ylespey, bul so'z umit bolıp ketken edi (T.Q.).

Zamanında elge baxıt darımay.

Menin' babam o'iken eken jarımay

(T.J.);

b) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten qospa formalannan bolıp, bas ga'p penen sebeplik ma'nisinde qatnas jasaydı: Bıyıl qıs qattı kelgenlikten, muz qalın' qatqan edi (K.Sultanov). Shig'ıs ta'repten samal tura baslag'anlıqtan, olar bu'gin jawın jawmas-aw dep shamaladı (A.A'.);

d) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı -g'anday/-gendey hal feyil formalan arqalı bildirilip te, bas ga'p penen sebeplik ma'nisinde baylanısadı: Quyash ashshı nurın mag'an to'kkendey, ko'zlerim ashılmay qıpılıqladı (T.Q.). Sarımbektin' bilgishligi Tarasqa qanday da bir isenimlilikke payda qılg'anday, ol birden jallarıp ketti (O.B.).

2. Sebeplik bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasına baris, shig'ıs seplik qosımtalarınun' qosılıwınan ha'm sol -g'an/-gen formasının' ataw yamasa shig'ıs seplikli tu'rine geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen baylanısadı.

a) bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' -g'ang'a,-g'annan

formaları arqalı bildirip, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sebebin an'latadı: Ol menin' kewlimdi almaqshi bolg'anına, men de quwandım. Biybiayım azan menen Nurzadamı oqırg'a ertip ketkenine, Qalıy qattı qapa boldı. Qonag'ının' tu'ni birden o'zgergennen, hayal an'ırawı menen tan'lanıp qaldı (T.Q.).

Geyde -g'ang'u formalı bayanlawışqa ta janapayı dizbeklesip, bayanlawıştıñ ma'nisin subyektlik ma'nide ku'sheytıp ko'rsetedi: Gewdesi iri bolg'ang'a ma, ol bir jag'ınan ekenshi jag'ına awdan'lap ju'redi. U'iken biy adam qusatıp so'yleskenge me, Dospan biraz esin jıyıp o'zine keldi (T.Q.);

b) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı ataw yamasa shig'is seplik qosımtalı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge son', keyin tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, sebeplik ma'ni bildiredi: Shayıqtın' dıqqatı at qosshısına awg'an son', Maman da atının' ju'wenin tartıp izirek ju'rđi (T.Q.). To'bedegi jalg'ız kishkentay g'ana pa'tikten basqa jerden jaqtılıq tu'speytug'in bolg'annan son', o'jirenin' ishi ku'ta' qaran'g'i (A'.Sh.). Men qayta-qayta sorap qoymag'annan keyin, Begalı aysam aytayın dep so'zin basladı (G.İ.);

d) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilden bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışına sayın, sıyaqlı tirkewishleri dizbeklesip kelip, bas ga'p penen sebeplik ma'nide baylanıladı: Du'beley ku'sheygen sayın, to'qınlar sekiriwin shaqqanlatıp atır (O.B.) Men qattıraq qısqañ sayın, onın' eki ko'zi masaladay janıp, dawısı qattıraq shıqtı (T.Na'jimov). Menin' so'zim apama ma'det bergen sıyaqlı, ol azdan keyin tıñp otırdı (O'.X.);

e) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı -g'an (-g'ani) formalı kelbetlik feyilden bolıp, og'an ushın, sebepli tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'p penen sebep ma'nisinde qatnas jasaydı: Ko'kiregi o'sken jas biy bul ga'pti birinshi ret aytqanı ushın, Amanlıq heshten'e dey almay tig'ildi (T.Q.). Egis waqtı bolg'ani sebepli, a'kesi kelmedi (M.Da'ribaev). U'stilerine do'nip turg'an a'jel qa'wpi bosaspag'ani sebepli,olar bir-birine ashılıspadı da (T.Q.).

Tartım qosımtalı -g'ani ushın konstruksiyasınan du'zilgen bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışına ba janapayı dizbeklesip, bas ga'p penen subyektivlik ma'nide baylanısqan sebepti bildiredi: Maman menen so'ylesigi biyna'tiyje bolg'ani ushın ba, ol azanda atlanar gezinde ja'ne bir qaradı. Eskiden kiyatırg'an dushpanı bolg'ani ushın ba, ol isene bermes edi (T.Q.).

Geyde sebep bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı betlik feyilden bolıp, sol bayanlawışqa da'nekerlik xızmettegi degeni ushın tirkewishinin' dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'p penen sebeplik ma'nide baylanıladı:

Qurdaslarim jarasadi degeni ushun, men sari kofta, ko'k yubka satip alip kiydim (T.Q.).

3. Sebeb bag'inun'qili qospa ga'ptin' bag'inun'qi ga'pinin' bayanlawishi ha'reket atı feyilinen bolip kelgende, olar bas ga'p penen to'mendegi formalarda baylanisadi:

a) bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawishi tartim qosimtali -iw,-g'anliq,-tug'inliq formalı tu'nderine ushun,sebepli tirkewishtin' dizbeklesip keliwinen bolip, bas ga'ptegi waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi: Sudya onin' paydasına isti sheshiwi ushun, asxananın' xojayini og'an sıylıq a'kelip beripti (ertekten). Bul awıllar qaladan uzaq bolıwı sebepli, baspashılar kelip mal talap, adam o'ltirip eldi shuwlatıp ketedi (M.Da'ribaev). Ku'n issi bolg'anlig'i sebepli, ol azmaz iyisleneyin depti (K.M.);

b) bayanlawishi tartim qosimtali -iw/-iw formalı ha'reket atı feyiline menen tirkewishi dizbeklesiwı arqalı du'zilgen bag'inun'qi ga'p bas ga'pke sebep ma'nisinde qatnas jasadı: A'bdimurat Polatovtin' kirip keliwi menen, ba'ri de onlarınan o're turdı (T. Najimov). Saxnadag'i stol qasında A'bdimurat payda bolıwı menen, bul shawqımlar basıldı (A.Muxtar);

d) bayanlawishi tartimlanıp kelgen -iw/-iw formalı ha'reket atı feyiline na'tiyjesinde, arqasında ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiw arqalı bag'inun'qi ga'p bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi: Barlıq ıqlas ha'm hu'jdani iske asırlıwı na'tiyjesinde, da'stelengen pishen u'sti-u'stine mingesip, qapırıq qalın' maysa qamıslardıń ortası oyılğ'anday bolıp qaldı (T.Q.). Ka'rxana ja'ma'a'ti jumıstı o'ninli islewi arqasında, ma'mleketlik joba jilma-jil artıg'i menen ornlanbaqta («Erkin Qaraqalpaqstan»);

e) bayanlawishi -iw/-iw + kerek, itimal so'zlerinin' dizbeklesiwinen du'zilgen bag'inun'qi ga'p bas ga'p penen sebep ma'nisinde qatnas jasadı. Bul du'zilistegi sebep bag'inun'qili qospa ga'ptin' komponentleri arasındag'ı ma'ni subyektivlik-modallıq ma'nige iye boladı: Geypara ornlarında gilmalanı qayta-qayta siypay bergen bolıwı kerek, diywaldın' ju'zi jip-jiltır bolıp tegislenip qalıptı (J.Saparov). Ko'she jel menen shan'qıtıp atırg'an bolıwı itimal, olardıń bet-a'lpi un jaqqanday (O'.X.).

4. Sebeb bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawishi sha'rt meyildin' -sa/-se forması arqalı bildiriledi:

a) bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawishi -sa/-se formalı sha'rt meyil ha'm sol formag'a janapaylıq xızmettegi da/de ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sebebin an'latadı: Qara bult oynap shug'ıp jilassa, a'lem ju'zi jarq ete qaladı (K.S.). Shana sa'l ten'selip ketse, ol in'irsip qoya beredi (f.Q.). Tosınnan iyit u'rse de, ol shorshup ketedi (B.Bekniyazova). Xang'a tiysem de, el bu'linedi, baturg'a tiysem de el bu'linedi (N.Da'wqaraev);

Bul du'zilistegi ga'plerdin' -sa/-da formasında -sa formasına qarag'anda sebeplik ma'ni stillik jaqtan bir qansha ku'sheytilin'kirep beriledi;

b) bayanlawıshu -sa/-se+kerek so'zinin' dizbeginen bolg'an bag'inun'qi ga'p bas ga'p penen sebeplik ma'nide qatnas jasadı. Bul sıyaqlı du'zilistegi bag'inun'qılı qospa ga'plerden subyektivlik modallıq ma'ni an'latıladi. A'sirese, modallıq ma'ni bag'inun'qi ga'ptin' basında shaması so'zi qollanıl-g'anda biraz anıq boladi: Avtobustın' kelmegeğine ko'p waqıt bolsa kerek, ku'tiwshiler ko'p eken. Birewi a'skerlikten jaqında kelgen bolsa kerek, u'stindegi a'skeriy formasın ele o'zgeriptepti. Shaması, bir jerlerde tayıp ketip qulag'an bolsa kerek, u'sti-basının' ba'ri batpaq. Shaması, qan ko'p aqqaq bolsa kerek, ju'ykesi qurıp o'liw halına kelipti (O'.X.).

5. Sebeup bag'inun'qılı qospa ga'ptin' bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawıshu da'nekerlik xızmettegi dep, ta ko'mekshi so'zlerdin' qatnası arqalı du'ziledi:

a) bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawıshu anıqlıq meylige dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptegi waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi: Polat keledi dep, Gulayım bu'gin de jaqsı awqatlardı alıp qoydı (M.Qayıpov). Ku'nnin' ıssısında qarıqtag'ı suw na'llerdi quratıp taslaydı dep, ol ko'birek tu'ngi suwg'arıwg'a ku'sh salatug'ın edi (Sh.R.).

Geyde joqandag'ı du'ziliste kelgen bag'inun'qi ga'ptin' bayanlawıshının' quramında modallıq ma'ni beriwshi ma, eken ko'mekshi so'zleri kelip, bas ga'ptin' sebeplik ma'nisine modallıq ma'ni qosadi: Men, shashımınun' ushindag'ı qara sabag'ına onın' ko'zi tu'sip ketti me dep, buring'ıdan beter qısınıp kettim (S.Bahadırova). Oyaqtı da baspashılar aldıma eken dep, men qorıqtım (Sh.Seytov) ;

b) bayanlawıshu betlik feyilden bolıp, og'an da'nekerlik xızmettegi ma janapayının' dizbeklesip keliwinen du'zilgen bag'inun'qi ga'p bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sebebin bildirip keledi. Ulıwma ga'ptin' mazmunınan sebep ma'nisi menen qatar modallıq ma'nide an'latıladi: Bul ashshı dawıstı janlı maqluq esitpedi me, daladan heshkim silt etpedi (T.Q.). Adamnın' su'yikli hawazı kiyiklerge ta'sir etti me, ya bolmasa qorqıp ketti me, kiyikler tasta islengen skulpturaday bir orında qatıp qaldı (J.Saparov) Menin' bag'anadan bergi gu'rrin'im qızıq kartına bolıp ko'rindi me, a'ytewir Maxambet penen Sapura sam-saz bolıp qaldı (K.S.)

Sebeup bag'inun'qılı qospa ga'ptin' analitikalıq usul menen baylanısqa tu'rin bag'ındırwshı da'nekerler du'zedi. Qaraqalpaq tilinde bag'ındırwshı da'nekerlerdin' sanı onsha ko'p emes. Olar to'mendegiler: sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', na'tiyjede, sonın' na'tiyiesinde, sonın' saldarrınan, aqibetinde, sonın' aqibetinde, sonın' arqasında t.b. Bul da'nekerlerdin' sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol ushın, sonın' ushın, nege desen' tu'rleri burınnan qa'liplesken tiykarg'ı da'nekerlerdin'

toparin du'zedi, olar tilde ken' qollaniladi. Al, son' qa'liplesken da'nekerlerdin' toparina da'nekerlik waziypag'a o'tken na'tiyjede, sonin' na'tiyjesinde, sonin' saldarinan, aqibetinde, sonin' aqibetinde, sonin' arqasinda da'nekerleri kiredi. Son'g'i topardag'i tu'rleri da'nekerlik xizmettegi so'zler dep te ataladi. Bulardın' ha'mmesi de bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'plerdı o'z ara sebeplik, na'tiyje ma'nilerinde baylanıstırıw'ga qatnasadı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, olar sebep da'nekerleri (sebebi, o'ytkeni, nege desen'), na'tiyje da'nekerleri (sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonin' ushın, na'tiyjede, sonin' na'tiyjesinde, sonin' saldarinan, aqibetinde, sonin' aqibetinde, sonin' arqasında) bolıp eki toparg'a bo'linedi. Bunin' birinshi topardag'i tu'rleri sebep bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'i bag'inın'qı ha'm bas ga'plerdı baylanıstıradı. Ekinshi topar tu'rleri na'tiyje bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı xızmetti atqaradı.

6. Sebep bag'inın'qılı qospa ga'ptin' analitikalıq tu'rin sebebi, o'ytkeni, nege desen' da'nekeri du'zedi. Bul da'nekerler arqalı du'zilgen bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pi orn ta'rtibi jag'ınan bag'inın'qı ga'pten burın, al bag'inın'qı ga'p onnan keyin keledi. Demek, analitikalıq sebep bag'inın'qılı qospa ga'pte sintetikalıq bag'inın'qılı qospa ga'ptegi orn ta'rtip saqlanbaydı. Eki jay ga'pti baylanıstırıwshı sebebi, o'ytkeni, nege desen' da'nekerleri bag'inın'qı ga'ptin' basında kelip, bas ga'pten an'lasıl'gan is-ha'reket, waqıyanın' ju'zege asıw yamasa aspaw sebebin bildiredi: Men keshikpeymen, sebebi menin' familiyam alfavit boyınsha en' aqırında (S.Saliev). Bizler sorag'an ko'p aqsharı berirw mu'mkinshiligi joq edi, sebebi basqa jerlerde de u'lken-u'lken qunluslar menen obyektler islep atır edi (T.Najimov). Alan'lıqtan shig'ıp uyqılawdı uyg'ardıq, nege desen' ku'ndiz alg'a ju'riwqa'wıpli edi (A.G.). Ol usı kiyatır'anda aldında tawday ba'le bolsa da qorqatug'in emes, sebebi anasınıń bergen buyng'i sonday u'lken edi (A.B.).

§37. Na'tiyje bag'inın'qılı qospa ga'p

Bag'inın'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin sebep bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi. Bul miynetlerde sebep bag'inın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'i bag'inın'qı ga'p sebepti, bas ga'p bag'inın'qı ga'p arqalı ju'zege asatug'in na'tiyjeni bildiredi dep tu'sinik beriledi¹⁴. Haqıyqatında

¹⁴ Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. Sintaksis. No'kis, 1992, 510-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Universitet ha'm pedinstitutın' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, 1996.284-bet; Da'wletov M., Da'wenov E. Qaraqalpaq tili. 9-klass ushın sabaqlıq. No'kis, «Qaraqalpaqstan» baspası. 2002, 62-bet.

da, sebep bag'inin'qılı qospa ga'ptin' ta'biyatı uslay. Biraq, da'nekerlerdin' morfologiyalıq u'yreniliwine arnalg'an ilimiy miynetlerde sonlıqtan, sol sebepli, sol ushin, sonin' ushin, na'tiyjede, sonin' na'tiyjesinde, sonin' soldarnan, aqibetinde so'zleri da'nekerleri dep bo'linip, bul da'nekerler arqalı bag'inin'qi ga'p bas ga'p penen ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan baylanısıwı arqalı na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'p du'ziledi dep ko'rsetiledi¹⁴⁵. Dunsında, uslay bolıwı tiyis.

Na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' ko'pshiliginde sebep bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramında emes, bag'inin'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri retinde u'yrenilip kiyatır¹⁴⁶. Bul u'yreniliwlerdin' ha'mmesinde de na'tiyje bag'inin'qi ga'ptin' bas ga'pten keyin keletug'ını ko'rsetiledi.

Na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'p du'zilisi, ma'nisi, orın ta'rtibi ha'm basqa da o'zgesheliklerine qaray sebep bag'inin'qılı qospa ga'pten ayırılıp turadı. Sonlıqtan basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de na'tiyje ma'nisin bildiriwshi bag'inin'qılı qospa ga'pti sebep bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramınan bo'lip alıp, o'z aldına pısıqlawısh bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri retinde u'yreniliwi tiyis.

Na'tiyje bag'inin'qi ga'p bas ga'pten an'lasılg'an is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesin, juwmag'ın bildiredi. Bul ga'ptin' ma'nisi ha'm du'zilisin anıqlawda bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptin' orın ta'rtibi ha'm bag'ındırıwshi da'nekerlerdin' ma'nilik jaqtan baylanısıwıshlıq xızmeti tiykarǵı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Bunday jag'dayda na'tiyje bag'inin'qi ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'p penen na'tiyje da'nekerleri ha'm d'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısadı.

1. Na'tiyje bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sonlıqtan, sol sebepli, sol ushin, sonin' ushin sıyaqlı tiykarǵı da'nekerler arqalı baylanısıp, da'slepki ga'p arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesi son'g'ı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyası arqalı bildiriledi: Ko'bisinin' nawalan, suw saqlag'ıshlar joq, sonlıqtan qudıqtın' suwları qumǵ'a sin'ip na'tiyjeli paydalanbay atır (*Erkin Qaraqalpaqstan*). Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, sol sebepli

¹⁴⁵ Da'wenov E. Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi so'zler. No'kis, «Bilim», 1994, 75-77-betler; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 383-bet.

¹⁴⁶ O'zbek tilinin' grammatikası. II tom., Sintaksis, Toshkent, «FAN», 1976, 454-bet; Mahmudov N., Nurmanov A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikası. Toshkent, 1995, 215-bet; Grammatika azerbayjanskogo yazıka. Baku, «ELM», 1976, 396-bet; Grammatika sovremennogo bashkirkского literaturnogo yazıka. M., «Nauka», 1981, 461-bet; Xangildin V.N. Tatar tele grammatikası (morfologiya ha'm sintaksis). Kazan, 1959, 589-bet; Ha'zirgi zaman uyur tili. II qisim, morfologiya va sintaksis. Almota, 1966, 415-bet; Aliev İ.B. Sintaksis karashaevo-balkashskogo yazıka. M., «Nauka», 1972, 320-bet.

Gu'lbıyke sir bermey tın'lap otır (T. Q.). Siz menin' atamnın' qolınan ko'p duz ishken adam ekensiz, sonın' ushın men sizdi o'zımnın' atamday ko'remen (B.B.). Qorıqtag'ı jalg'ızaqlar adamnan qorıqpaydı, sonlıqtan olardı jaqsı baqlawg'a boladı (V.B.).

2. Bag'ınnı'qı ga'p bas ga'p penen na'tıyjede, sonın' na'tıyjesinde, usının' na'tıyjesinde, sonın' saldarınan, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında t.b. usag'an da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısıp, na'tıyje bag'ınnı'qılı qospa ga'ptı du'zedi: Geypara adamlar meni tın'lag'ısı kelmedi, na'tıyjede suwdın' kiyatır'gan jag'ındag'ı birinshi ha'm ekinshi qayshını suw basıp ketti. Xalqımız A'miwda'ryanı jılawladı, sonın' na'tıyjesinde salıgershilik xojalıqların sho'lkemlestiriwge mu'mkinshilik tawıp atırız. (T.N.). Suw keldi, suwg'a qandırdı, aqıbetinde sho'l gu'lzarg'a aylandı (Sh. Rashidov). Adamlardı' ko'bisi jumısqa kesh shıg'adı, sonın' saldarınan norma orınlanbaydı (A.A'). Barlıg'ı mag'an sıylıq berdi, sonın' arqasında menin' sıylıg'ım birtalay boldı (N.N.).

Na'tıyje bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, ekinshi is-ha'reket, waqiya birinshi waqıyanın' na'tıyjesi sıpatında ju'zege keledi. Yag'niy bag'ınnı'n'qı ga'ptegi ha'reket bas ga'ptegi ha'reketin' na'tıyjesin bildiredi. Ma'selen: Ku'n ayaz edi, sol sebepli ol qalın' kiyingen.

Bul ga'pke tallaw jasap qarag'anımızda, ekinshi waqiya (bag'ınnı'qı ga'ptegi waqiya) birinshi ga'ptegi waqıyanın' na'tıyjesi. Bunda bag'ınnı'qı ga'ptegi is-ha'reket da'slepki ga'ptegi is-ha'reketin' na'tıyjesi sıpatında ju'zege kelgen. Sonlıqtan bunday ga'plerde bag'ınnı'qı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'ptin' na'tıyjesin bildiriwshi na'tıyje bag'ınnı'qı ga'p xızmetin atqaradı.

Sonday-aq, na'tıyje bag'ınnı'qılı qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligin da'lirek anıqlaw ushın to'mendegi ga'plerdi salıstırıp ko'rgende onın' sebep bag'ınnı'qılı qospa ga'pten ayırılıp turatug'ını ele de ayqınlasadı: Bunın' ushın seni ayıplawg'a bolmaydı, nege desen sen ele ko'p na'rselerdi ko'rgenin' joq (Sh.R.). A'kemnin' o'zinen u'lken ag'ası biypercent eken, sol ushın anam meni qa'yinbiykesinin' etegine salıptı (O'.X.).

Bul ga'plerdin' da'slepkesinin' jay ga'pleri sebep da'nekeri arqalı baylanısқан. Son'g'ı qospa ga'ptegi jay ga'pler na'tıyje da'nekeri arqalı baylanısıp kelgen. Eger bulardı da'nekerlerdin' qatnasına qaray anıqlaytug'ın bolsaq, onda olardı birinen birin ajratıwda hesh qanday qıynshılıq tuwmaydı. Biraq, bulardag'ı ja'ne bir o'zgeshelik, olardı sintetikalıq baylanıstag'ı bag'ınnı'qılı qospa ga'pke o'zgeritip du'zgenimizde da'slepki qospa ga'p: Sen ele ko'p na'rselerdi ko'rmegeńlikten, bunun' ushın seni ayıplawg'a bolmaydı tu'rinde du'ziledi. Ekinshi qospa ga'p:

A'kernin' o'zinen u'lken ag'asi biyperzent bolg'anliqtan, apam meni qa'yinbiykesinin' etegine salıptı bolıp du'ziledi.

Bulardag'ı ayırmashılıq da'slepki bag'ının'qılı qospa ga'pte sebep (nege desen') da'nekeri qatnasqan, ekinshi jay ga'p sintetikalıq formada bas ga'pten burnı kelip, bas ga'ptegi is-ha'rekettin' sebebin an'latadı. Ekinshi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı birinshi jay ga'p, yag'niy bas ga'p sintetikalıq formada kelip, ekinshi jay ga'ptin' is-ha'reketinin' ju'zege shig'ıw na'tiyjesin bildiredi. Bul sıyaqlı jag'daylar na'tiyje bag'ının'qı ga'ptin' sebep bag'ının'qı ga'pke qarama-qarsı qoyılatug'ınan da'rek beredi.

§38. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ha'm bas ga'pler arasındag'ı is-ha'reket, waqıyaların' qanday maqsette jumsalıwına qatnaslı anıqlanadı. Bunday ma'nidegi ga'plerde bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi waqıyanın' qanday maqset penen iske asqanlıg'ın yamasa iske aspay qalg'anlıg'ın bildiriıp keledi. Bunda ekinshi is-ha'rekettin' iske asınlıwı ya'ki iske aspag'anlıg'ı birinshi ha'reketke qaratıl'gan boladı, birinshi is-ha'rekettin' maqseti ekinshi is-ha'reket arqalı iske asadı: Da'ryanın' arjag'ındag'ı jer biykarg'a jatpawı ushın, da'ryag'a ko'pir salıw kerek (Qaraqalpaq xalıq ertekleri). Toyg'a kelgenler g'arq bolıp bir toyınsan dep, mol-molaqay qazan astırıp atır (T.Q.).

Bul ga'plerde da'ryag'a ko'pir salıwdın', mol-molaqay qazan astırıwdın' ne maqset penen islengenligi, ne ushın kerekligi, birinshi ga'ptegi waqıya arqalı ma'lim bolıp turadı, yag'niy ekinshi ga'ptegi waqıya birinshi ga'ptegi waqıya ushın islenedi.

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p du'zilisi ha'm bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışının' dep ko'mekshi so'zi arqalı bildiriliwi jag'ınan sebep bag'ının'qılı qospa ga'pke ju'da' jaqın keledi. Biraq, olardı bir-birinen ajratıwda, jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar, bag'ının'qı ga'plerinin' bayanlawış wazıypasındag'ı so'zlerdin' bildiriliwi, a'sirese bag'ının'qı ga'ptegi waqıya menen bas ga'ptegi waqıyanın' sebep ya'ki maqsetti keltiriıp shig'arıwshı o'zgeshelikleri tiykarg'ı roldi atqaradı. Sebep bag'ının'qılı qospa ga'pte bag'ının'qı ga'ptegi waqıya bas ga'ptegi sebepti keltiriıp shig'arıwshı bolıp kelse, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pte bas ga'p bag'ının'qıg'a qaratılıp, bas ga'ptegi waqıyanın' belgili bir maqsette islengenligi belgili bolıp turadı: 1. Fatima, sag'an telegramma kelipti dep, ol kelinshegin quwantıw'ga asiqtı (Q. Dosanov). 2. Olar ha'mme waqta joqan zu'ra'a't aladı dep, bizler u'mit etetug'ın edik (K.S.).

Bul ga'plerdin' birinshisi mazmuni jag'ınan is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, ekinshisi is-ha'reket, waqıyalardın' isleniw maqsetin bildiredi. Bulardın' bir-birine uqsaslıg'ı olardın' bag'ının'qı ga'plerinin' bayanlawışlarının' betlik formalı anıqlıq meyilge dep ko'mekshi feyildin' dizbeklesip keliwinde. Biraq sol anıqlıq meyillerdin' ma'ha'lge qatnası birdey emes. Sebep bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı anıqlıq meyildin' o'tken ma'ha'l forması arqalı bildirilgen, al maqset bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı keler ma'ha'ldi bildiredi. Sonday-aq, bul sıyaqlı ga'plerdi anıqlaw ha'm bir birinen ajratıwda bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı sebep ha'm maqset ma'nilerin keltirip shıg'arıwshı waqıyalardın' ta'biyatı da tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde qaraladı. Sebeplik qatnasta birinshi waqıya sheshiwshi bolsa, maqsetlik qatnasta ekinshi waqıyanın' ta'biyatı a'hmiyetli boladı¹⁴⁷. Joqarıdag'ı ko'rsetilgen 1-ga'pte ekinshi waqıyanın' kelip shıg'ıwın birinshi waqıya bildirse, 2-ga'pte 1-waqıyanın' keli p shıg'ıwı ekinshi waqıya arqalı bildiredi. Demek, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pte ekinshi waqıyanın' iske asırılıwı menen ku'tilgen maqset ju'zege keledi.

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen baylanısıp, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Onın' bag'ının'qı jay ga'pinin' bayanlawış feyildin' betlik formaları – buyırq, tilek, anıqlıq ha'm sha'rt meyillerden, betlik emes feyiller -ha'reket atı feyilinin' -ıw/-ıw,-w, kelbetlik feyildin' -ar/-er,-ı, jekke-siyrek hal feyildin' -e forması arqalı bildiriledi. Biraq, bul feyiller bayanlawış wazıypasında kelgen menen, olar tikkeley o'zliginen bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'se almaydı. Olardın' ma'nilik baylanısın bildiriw ushun belgili baylanıstırıwshı qurallar da'nekerlik xızmettegi dep, ushın, degen maqset penen, degen niyet penen, degen u'mit penen t.b. ko'mekshi so'zler bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışına dizbeklesedi. Bulardan da'nekerlik xızmettegi dep ko'mekshi so'zi maqset bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwde o'nimli qollanıladı:

Dep ko'mekshi so'zi arqalı du'ziletug'in maqset bag'ının'qılı qospa ga'p. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawışları to'mendegi formalarda kelip, bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'sedi:

1. Bayanlawışı buyırq meyildin' III bet, siyrek jag'dayda I-II bet formalarına da'nekerlik xızmettegi dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi: A'ke-sheshesi, ulımız Esengeldidey batır bolsın dep, sonın' atın

¹⁴⁷ Nurmanov A. Mahmudov N. Axmedov A. Salixojaeva S. O'zbek tilinin' mazmuni sintaksisi. Toshkent. •FAN•, 1992, 287-bet.

qoyg'an. (T.Q.). Ondatra siyrep ketpesin dep, emektegi qamisqa qaqpandı muqiyatlap baylap qoydı (K.S.). Men Volodiyanın' tikken teregin ko'rsetemen dep, g'arri ornınan turdı (A.B.). Bar bolsan' tez kelin' dep, ortag'a shawqım saladı («Er Ziywar»).

2. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı tilek meyildin' -ayın/-eyin, -ayıq/-eyik birlik ha'm ko'plik formalarına dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwı arqalı, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' maqsetin an'latadı: Ha'm Jumabayg'a qarayıp, ha'm sol awdı suwırıp alayın dep, Jamiyla shanasın siyretip ten'izdin' ortasına qaray ju'rđi (K.S.). Eldin' ko'zine tu'speyik dep, olar awıldan tasalanıp, ko'ldin' jiyegi menen jorttı (T.Q.).

3. Bayanlawıshı, ko'binese anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l, o'tken ma'ha'l formalarına, geyde siyregirek o'tken ma'ha'l formasına ma eken dep ko'mekshi so'zlerinin' qabatlasıp dizbeklesiw arqalı bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi. Bu'gin ma eken dep ko'mekshi so'zlerinin' qatnasında du'zilgen tu'ri subyektivlik maqsetti an'latadı: Onday bolsa bul baliqlardı o'zim aparaman dep, molların' kishi balası alıp ketedi (Ertekten). Ma'mleketimizdin' qurallı ku'shleri ku'ta' joqan klasstag'ı en' jan'a a'skeriy taxnika menen ta'miyinlendi dep, biz bayan ete alamız («Erkin Qaraqalpaqstan»). Ziyada uyıqladı ma eken dep, tamnın' aldınan aylandım (T.Q.).

4. Sha'rt meyildin' -sa/-se formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolg'an, bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanıadı:

*Shad zamanda shag'lap da'wrın su'rsek dep,
Ju'z elli protsent altın bersek dep,
G'alaba ilg'aldı urısın ko'rin'.
Jol-jo'nekey sa'lem berip o'tsem dep,
Qag'ıp kirdim yarım a'sir qapısın.*

(T.J.)

5. Bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı keler ma'ha'l kelbetlik feyildin'— ar/-er,-r formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasının' isleniw maqsetin bildiredi: O'kpe-giyne ko'beye berer dep, bul sapan Du'rdana apaydın' gu'llerin Hu'rlimang'a aytqan da joqpan (O'.X.). Qoylarg'a qasqır darır dep, qoylardı quwıp baradı («Alpamıs» da'starı).

Geyde bag'ınn'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' -g'on, -maqshı, -ar formalı tu'rlerinen keyin modalıq ma'nidegi shıg'ar dep, ma dep, ma eken dep so'zleri dizbeklesipte bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanıadı.

Bunday du'ziliste ga'ptin' ulhwma mazmunı maqset ma'nisi menen qatar modalıq ma'nide bildiredi: Bug'an bir na'rse bolıp qalg'an shıg'ar dep. Palwan onı sıypap edi (O'.A.). Men, bul shopan qandayda bir na'rse aytpaqshı shıg'ar dep, onun' qasına otırdım (İ.Q.). Az bilim o'mirge o'ris bolar ma dep, ko'zdi jumıp oqıg'an edim (O'.A.). Zaldag'ı adamlar narazılıq bildirer me eken dep, politseyskiyler adamlardı an'lıp otır (B.G.).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' -ar formalı tu'rine ha'm geypara buyırq meyil formasına degen maqset penen, degen niyet (u'mit) penen so'zleri dizbeklesip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildirip keledi: Aydosqa sadıq A'liy, nabada awırıp qalsam, yaki du'nyadan ko'z jumsam u'iken ulım orınımı basar degen maqset penen, Jaliydi at miniwge u'yretken edi. Jarlı bay menen ten'lessin degen niyet penen, aqlıg'ımın' atın Ten'el qoyar edim (T.Q.). Olar qaytadan ko'riner me eken degen u'mit penen, bizler tag'ı biraz waqıt turdıq (A.Q.). Kim de bolsa, birew menin' o'z g'ayg'ımdı ortaqlassın degen niyet penen, men g'arng'a barlıg'ın aytıp berdim (A.G.).

Maqset bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı ha'reket atı feyilinin' -ıw/-ıw, -w, -maq/-mek formalarına ushın tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen du'zilip, bas ga'pten an'lasıl'g'an is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi. Bag'ının'qı ga'ptin' ushın tirkewishi arqalı du'ziliwinde basqa du'zilistegi tu'rlerine qarag'anda bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw maqseti biraz anıq bolıp keledi: Dushpandı jen'gendey ku'shke ıye bolıw ushın, bizin' ha'm nanımız, ha'm sharyadımız bolıwı kerek (Sh.A.). Patsha, o'zinin' eshki qulag'ı tuwralı shashta'rezler xalıqqa aytıp qoymawı ushın, basın shawıp taslaw'g'a buyıradı (Qaraqalpaq xalıq ertekleri). Patsha sırlı terekti ko'riw ushın, o'zi kelipti («Ha'r tu'rli xalıqlardıń ertekleri»).

Siyrek jag'dayda bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı hal feyildin' -e formasına pitken tu'rine me soraw janapayı ha'm dep ko'mekshi feyilinin' qabatlasıp dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw maqsetin bildirip keledi. Bunday du'zilistegi bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunınan subyektivlik-modalıq ma'ni an'latıladı: Basqa birewler keli p so'zdi bo'le me dep, olar Jiyemurat jatatug'ın bo'lmege barıp otırdı (T.Q.).

§39. Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p

Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' o'z ara ma'nilik qatnasınan du'ziledi. Sha'rtlik qatnas bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qanday sha'rt penen, qanday iske asqanın yamasa iske aspag'an sha'rtin an'latadı: Texnikan' saz bolsa, isin' rawaj tabadı. («E.Q.»). Eger texnikan' saz bolmasa, isin' rawaj tappaydı.

Eki ga'pte de bag'inın'qı ga'pten an'lasılğ'an waqıya bas ga'ptegi waqıyanın' na'tiyjesin, real sha'rtin an'latadı. Bul eki ga'ptegi bag'inın'qı ga'plerdin' bayanlawışları meyli bolımlı ya bolımsız bolsın, ekewinen de real sha'rt an'lasıladı. Birinshi ga'pte texnikanın' saz bolıwına baylanış is rawaj tapsa, ekinshide texnikanın' saz bolmawına baylanış is rawaj tappaydı. Eki jag'dayda da real waqıya xabarlanadı.

Sha'rt bag'inın'qılı qospa ga'ptin' tiykarg'ı bas belgisi baqınun'qı ga'ptin' bayanlawışının' sha'rt ma'nisin an'latıwshı sha'rt meyildin' -sa/-se forması menen belgilenedi. Sonın' menen qatar, sha'rtlik qatnas kelbetlik feyildin' -g'an+da, -g'an+sayın, ha'l feyildin' -may, -g'ansha ha'm t.b. da ha'r tu'rli grammatikalıq formalarda kelip te bildiriledi. Bunday du'ziliste kelgen bag'inın'qı ga'p penen bas ga'ptin' arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bayanlawışu sha'rt meyilden bolğ'an bag'inın'qı ga'ptin' ma'nisine ten' keledi. Usınday belgileri esapqa alınıp, izertlewshiler ta'repinen sha'rt bag'inın'qılı qospa ga'pti o'zine uqsas bag'inın'qı ga'plerden ajratıwda tiykarg'ı belgileri retinde olardı'n ma'nilik baylanısı, ekinshisi retinde formalıq belgisi esapqa alınadı¹⁴⁸.

Sha'rt bag'inın'qılı qospa ga'p, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen du'ziledi. Onın' bag'inın'qı ga'pinin' bayanlawışu to'mendegi so'zler arqalı bildiriledi:

1. a) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışu -sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw sha'rtin an'latadı: Ha'rbir brigadanı sawatlı adamlar basqarsa, jumıslar pu'tkilley basqasha bolar edi. Ha'zirgi waqıtta sizin' xızmet etiwın'izdi xalıq talap etse, qalayınsha bas tarta alasız (X.S.);

b) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawışu atawış so'z ha'm bolsa, ko'mekshi feyilinin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen sha'rt ma'nisinde baylanısadı. Bunday du'zilistegi bag'inın'qı ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reketin' real sha'rtin bildiredi: En' aldı menen adamnın' kewil sarayı du'ziw bolsa, isi de on'g'a ju'redi (O'.X.). El aybatsız bolsa, basshılardan jurtt shiyitkiydi (T.Q.). Ko'sewin' uzın bolsa, qolın' ku'ymeydi (naqıl).

d) bayanlawışu -sa formalı sha'rt meyilge boldı, bolğ'anı ko'mekshi feyilleri dizbeklesip, bas ga'pten an'lasılğ'an is-ha'reket waqıyanın' isleniw sha'rtinin' bir waqıtta islengenligin bildiredi. Qolı perde simlarına jaqınlasa

¹⁴⁸ Xandildin V.N. Tatar tele grammatikasi. Kazan, 1959, 594-bet; Yuldashev A.A. Slojnie predlojeniya s predatoshnimi uslovnimi v bashkirskom yazıke. Sb. «Issledovaniya po sintaksisu tyurkskix yazıkov». M., 1962, 24-bet; Da'wenov E. Bayanlawışu sha'rt meyilden bolğ'an bag'inın'qı ga'p. O'zbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialının' «Xabarshısı», 1978, №2, 63-bet.

boldi, duwtardin' o'zi shertilip atirg'anday boladi (O'.X.). Qulmurat aytsa boldi, to'rtewi bas salip shanag'a baylaydi (K.S.). Qoranin' aldina quyash tu'sse bolg'ani, jalan' ayaq balalar quyashlamag'a shig'ip oynaydi (Q.A.);

c) bayanlawishi —sa edi formasidan bolg'an sha'rt bag'inin'qi ga'p bas ga'p penen baylanisip, mazmunu jag'inan arziw-a'rman, tilek etiw ma'nisindegi real sha'rtti an'latadi: Qa'ne, qanalarim bolsa edi, a'l aspang'a parlap ushar edim (Q.D.). Eger sen menin' o'z elimde olardan qansha ja'bir shekkenimdi bilsen' edi, ko'zin'nen jas ornina qan ag'ar edi (N.G.).

Geyde bayanlawishi sha'rt meyilden bolg'an bag'inin'qili qospa ga'ptin' sha'rt ma'nisin ele de ku'sheytip aytiw kerek bolg'anda, bag'inin'qi ga'ptin' basinda eger, al bas ga'ptin' aldinda, da'nekerlik xizmettegi onda so'zi qollaniladi: Al, eger demografiyalıq mashqalalar bilgirlik penen sheshilip atursa, onda jas adamlar birin-biri tabadi, baxitli boladi (*E.Q.*).

2. Sha'rt bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi kelbetlik feyildin' — g'an+da ha'm —g'an+sayin, jag'dayda formalari arqali bildirilip, bas ga'pten an'lasilg'an is-ha'reket, waqiyanun' isleniw sha'rtin an'latadi. Bul jag'dayda bayanlawish xizmetindegi —g'anda formalı kelbetlik feyilden bolg'an bayanlawish, ko'binese bolimsiz formada qollaniladi: Qiyinshılıqlar şaplastirilg'anda, keyin shegindirilgende g'ana payda bolatug'in a'jayip isenim sezimi keledi (*E.Q.*). Jumagul bolmag'anda, bu'gin men du'zde qalatug'in edim (T.Q.). El jan'arg'an sayin, so'zi de, da'stu'ri de jan'ara beredi. Adamnı'n' ma'deniyati, bilimi asqan sayin, isi de rawaj aladi (S.X.). Eger xojalıqlarda jatkarlar bolmag'an jag'dayda, sudan sho'bi senokosilkalar menen onlıp, grabiller menen jıynaladi (*E.Q.*).

Sha'rt bag'inin'qili qospa ga'ptin' ma'nisi ele de da'l, ku'sheytilip aytilıwı kerek bolg'anda, bag'inin'qi ga'ptin' basında eger, eger de da'nekeri qollaniladi: Eger Atamurat darg'a bolmag'anda, meni de bul jaqqa kirgizbeytug'in edi (K.M.). Eger jawın tınbag'anda, sol jerde neshe saat bolsa da tunwg'a qayil bolar edim (A'.Q.).

3. Sha'rt bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi ha'l feyildin' — may.—mag'anşa bolimsiz formalardan bolıp, bas ga'pten an'lasilg'an waqiyanın' isleniw sha'rtin bildiredi: To'resh awıdan kelmey, onın' anası hesh uyıqlamaytug'in edi (N.Da'wqaraev). Muratov awzın jappay-aq, Esen so'zin aytıp bolıp ornınan tu'rgeldi (O'.X.). Gawashanın' japırag'ı tu'sirilmegetshe, paxta teriw mashinaları terimge kirispeydi (*E.Q.*). Mine, sonın' ushında geliy bazasında jasalma atmosferanın' optimal variantı tabılmag'anşa, bunnan bilay da izertlewlerdi dawam ettiruwimiz za'ru'r (*E.Q.*).

Geyde sha'rt bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi —may formalı ha'l feyilge tınp ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-

ha'reketinin' isleniw sha'rtin bildiredi. Bag'inin'qi ga'ptin' **tunp** ko'mekshi feyili arqali du'ziliwi a'dettegi sha'rtlik ma'nini stillik jaqtan ku'sheytip ko'rsetedi: Planetanın' erigen yadrosi bolmay tunp, magnit maydanının' du'ziliwi mu'mkin emes (•E.Q.•).

4. Sha'rt bag'inin'qi ga'ptin' bayanlawishi anıqlıq meyil formasınan bolıp, og'an **ma** janapayının' dizbeklesiwı arqalı bas ga'ptin' mazmunına sha'rtlik ma'ni qosadı: Eger bir jerde Baltabaydın' atı **shıqtı ma**, ol zırm-zıya joq bolatug'in edi (A'.Axmetov). Da'ryanın' jag'ası **tıkiar boldı ma**, onda astı teren' boladı (K.M.).

Geyde sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' aldında da'nekerlik xızmettegi **sonda** so'zi kelip, bag'inin'qi ga'p penen bas ga'p sha'rt ma'nide baylanısadı. Eger **sonda** so'zine g'ana janapayı dizbeklesip qollanılsa, sha'rtlik ma'ni buring'ıdan da ku'sheytilip keledi: Sol da'rwaza gilti bizde bolıwı sha'rt, sonda barlıq Aziya elleri qol astımızg'a o'tedi. Bunda sen asıqpay, alıramay bolg'an ha'm bolatug'in isti dıns ayt, sonda heshbir qa'telespeysen' (T.Q.).

Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'p penen bas ga'ptegi waqıyaların' anıq bolıwı yaki bolatug'inlig'i, yamasa onın' bolıw-bolmawındag'ı subyektivlik qatnaslarg'a baylanıslı sha'rt bag'inin'qılı ga'p real (haqıyqıy) ha'm irreal (haqıyqıy emes) bolıp, ekige bo'linedi¹⁴⁹.

E. Da'wenovtın' qaraqalpaq tilindegi bag'inin'qılı qospa ga'pler boyınsha izertlewinde sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnas: 1) real sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p, 2) irreal sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p ha'm 3) boljawlı sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p bolıp u'sh tu'rge bo'linedi¹⁵⁰. Bul izertlewshi ta'repinen 3-tu'r retinde bo'lingen boljaw, shamalaw, mu'mkinshilik ma'nileri arqalı bildiriletug'in sha'rt bag'inin'qılı ga'pler basqa tu'rkiy tillerinde irreal tu'rge birllestirilgen. Haqıyqatında, bul u'shinshi tu'rdin' ma'nisi du'zilisi jag'ınan irreal tu'rge ku'ta' jaqın. Sonlıqtan bul u'shinshi tu'rdi basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı irreal sha'rt bag'inin'qi ga'pke birllestirip qarag'an maqul boladı.

Real sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'p. Sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinde bag'inin'qi ha'm bas ga'pler arasındai is-ha'reket, waqıyalar bag'inin'qi ga'pten an'lasılğ'an sha'rtke muwapıq bas ga'ptegi waqıyanın' orınlanatug'inlig'i real bolıp an'lasıladı. Bag'inin'qi ga'ptegi sha'rtke

¹⁴⁹ Dmitriev N.K. Bashqort telenin' grammatikası. O'fo' 1950, 290-bet; Grammatika azerbaydjanskogo yazıka. Baku, 1971, 399-bet; O'zbek tili grammatikası. II tom, Sintaksis. Toshkent, •FAN•, 1976, 440-bet; G'ulomov A. Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1987, 215-bet; Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikası. Sintaksis. Toshkent, 1995, 210-212-betler.

¹⁵⁰ Da'wenov E. Qaraqalpaq tilinde sha'rt bag'inin'qılı qospa ga'ptin' ma'nilik o'zgesheligine qaray tu'rleri. O'zRIAQQF •Xabarshısı•, 1983. №2, 53 bet.

tiykarlang'an waqıyanın' iske asıwı menen bas ga'pterı waqıya da ornlanadı, yamasa ornlanıwı tiyis bolıp turadı, yag'ny bular arasındag'ı reallıq obyektiv haqıyqatlıqqa qarsı kelmeydi¹⁵¹.

Sha'rt bag'inın'qılı qospa ga'plerdin' real ma'nisin bildirip keliwi til faktlerinde bag'inın'qı ga'p penen bas ga'ptin' feyil bayanlawishlarının' belgili bir ma'ha'llerde keliwine baylanıslı anıqlanadı. Olardın' bayanlawishlarının' belgili bir ma'ha'llerge qatnaslı sha'rtlengenlikti bildiriwi to'mendegishe bolıp keledi:

1) bag'inın'qı ha'm bas ga'ptin' bayanlawishlarının' ekewi de ha'zirgi-keler ma'ha'l feyilleri arqalı bildirilip, waqıyalar arasındag'ı sha'rtlik qatnaslı an'latadı: Jalg'ızımnan jaqsı xabar kelse, mo'ldegimnen bir jambulsha u'zip beremen (Sh.Seytov). Sendey ulamalar kelip tursa, quwana beremen (A.B.). Bizler jaqsı ja'rdemlessek, a'skerler de ayanbay urıadı (K.S.);

2) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawıshı keler ma'ha'ide kelse, bas ga'ptin' bayanlawıshı da keler ma'ha'ldin' bolımlı ya bolımsız formalarında qollanıladı: Balamdı oqıwg'a almasan'ız, jaralı ju'regim ja'birlenedi (X.S.). Eger menin' turmısqa shıqqanıw o'zimizdin' elge barıp jetse, ha'mme ku'ler?! (G.İ.). Dushpan bizdi joq etiwdi tilese, biz de qa'ha'rtenip qabaq u'yemiz (Lebedov Kumash);

3) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawıshı keler ma'ha'l ha'm o'tken ma'ha'l formalarında, al bas ga'ptin' bayanlawıshı, ko'binese o'tken ma'ha'l, geyde ha'zirgi ma'ha'l formalarında qollanıladı: «Eger ko'zime sho'p yaki» basqa birna'rse tu'sse, tili menen jalap alatug'ın edi, bayqus. Samalg'a qarsı qarasan', betin'nin' terisin julıp alg'anday ashıydı (O'.X.). Bosaydın' boyındag'ı qumları ko'rsem, Shoqay qum esime tu'sedi (X.S.). Sırtqa shıg'ıp qarasam, eshegi a'lleqashan ertlewli tur eken. (Sh.S.). Eger olar haqıyqatlıqtı aytıwg'a sharshamasa, men barqulla jazıwg'a tayarman (O'.X.).

Real sha'rtlikdin' bildiiliwi bainın'qı ha'm bas ga'ptin' feyil bayanlawishlarının' bolımlı ha'm bolımsız formalarda qollanıwına qatnaslı bolıp keledi:

a) bag'inın'qı ha'm bas ga'ptin' bayanlawishları ekewinde de bolımlı formada keledi: Eger iz tu'spegen jer menen ju'rsen', bel buwımların'a shekem qarg'a ko'milip, malpaq-salpag'ım' shıg'adı. Bilsen', paydan'dı ayıp atırman (O'.X.). Eger onun' awzınan jaqsı so'z shıqsa, da'rriw sag'an xat jazaman (G.İ.);

b) bag'inın'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolımlı formada, bas ga'ptin'

¹⁵¹ Dmitriev N.K. Ko'rsetilgen miynet, 290-bet; Da'wenov E. Ko'rsetilgen miynet, 53-bet.

bayanlawışı bolımsız formada yamasa kerisinshe bolıp ta keledi: Ha'tteki İniyat bolısqa qarsı qoysaq, ol saylanbaydı (A.A'). Usınnan toy kewlimizdegidey qılıp berilmese, awıldan ko'shemiz. (T.Q.). Egerde moyınlamasa, sizsiz-aq hu'kim shug'aramız (J.A.) Ku'lsen', ku'lmeydi, ku'lmesen' ku'lip izin'nen qalmaydı (T.Q.);

d) bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' bayanlawışlarının' ekewi de bolımsız formada qollanıladı: Mu'shiripke qır ko'rsetpesek, bul elden aybınbaydı (K.S.). Menin' mayımdı bermesen', o'ltirsen' de jibermeymen (S.A.). Go'ne qudıqtı teren' qazbasan', taza suw shıqpaydı (O'.X.).

İrreal sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p. İrreal sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinen an'lasıl'gan waqiya irreal bolsa, bas ga'ptegi waqıyada irreallıqqa iye boladı, yag'niy irreal sha'rttegi waqiya obyektiv reallıqqa qarama-qarsı bolıp keledi. Ma'selen: 1) Suw jerdin' u'stine shıqsa, qızıl qum ırg'alg'an egislik boladı (K.S.); 2) Suw jerdin' u'stine shıqpasa, qızıl qumda ırg'alg'an egislik bolmaydı; 3) En' ku'shlisi men bolsam, basarma edi meni bult (M.Q.).

Bul ga'plerdin' birinshi ha'm ekinshisi obyektiv reallıqtı bildiriwshi sha'rtti an'latadı. Al u'shinshi ga'p qanday da bir so'ylewshinin' qatnası arqalı bildirilip, ga'ptin' mazmunu irreal sha'rtlik ma'ni (subyektivlik qatnas) an'latadı.

Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'p arasındag'ı irreal sha'rtlik ma'ni real sha'rtlik ma'ni sıyaqlı bayanlawılarınin' ma'ha'llik o'zgesheliklerine baylanıslı bolıp keledi:

a) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' keler ha'm o'tken ma'ha'lde, al bas ga'ptin' bayanlawışı tamamlang'an o'tken ma'ha'l formasında qollanıladı: Aysholpan menen Elmurat su'yisse, Sag'ındıqtın' su'yegine sim oralg'anday bolar edi (J.A.). Basqasın ne qilasan', mına qırg'awıldan sorpa islese isher edim (M.Da'ribaev);

b) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı o'tken ma'ha'l kelbetlik feyildin' *g'an+da* forması, al bas ga'ptin' bayanlawışı *-ar edi* forması arqalı bildirilip te, irreal sha'rt ma'ni an'latıladı: Eger de da'wletin' ju'rip baratırg'anda, jetti g'azdin' ba'rinde atıp tu'sirer edin' (Qaraqalpaq xalıq ertekleri).

d) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' *-sa/-se+ bolsa, boldı*, kelbetlik feyildin' *-g'an+da* formalarında, al bas ga'ptin' bayanlawışı ha'reket atı feyilinin' *-ıw* formasına *mu'mkin, mu'mkin edi* modal so'zlerinin' dizbeklesiwinen boladı: Eger de Tawmurat Ayparshanı mendey su'yetug'ın bolsa, onı muxabbattın' a'za'zilleri ha'r tu'rli jolg'a salıwı mu'mkin (G.f.);

e) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawışı *-sa* formalı sha'rt meylden, bas

ga'ptin' bayanlawishi kelbetlik feyildin' -ar.-mas.-maqshi formalarnan, geyde sol formalarg'a modalliq ma'nidegi edi toliqsiz feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladi: Shaytan a'za'zzildin' qurig'ınan aman bolsaq, bul oylasig'ımız biyna'tiyje bolip shig'a qoymas (K.S.). Usınday etip adam ku'shin ko'beytsek, erten' o'nim de ko'beymekshi (O'.Ayjanov). Eger bul ma'selege Sultanov aralaspag'anda, mu'mkin Qa'dirov erden tu'sken bolar edi (Sh.R.).

§40. Qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'p

Qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarınan bir-birine qarama-qarsı bolg'an mazmun an'lasiladi. Bunda birinshi ga'pten an'lasilg'an waqiyag'a ekinshi ga'ptegi (bas ga'ptegi) waqiya qarama-qarsı keledi. Ekinshi ga'ptegi waqıyanın' qarama-qarsı keliwi arqalı birinshi ga'ptegi is-ha'reketten belgili bir na'tiyje shıqpaydı. Ekinshi ga'ptegi waqiya bag'inin'qı ga'ptin' is-ha'reketine qatnassız, onın' qarsılıg'ına qaramastan iske asınladı. Biraq, bulardın' arasındag'ı qarama-qarsılıqtı bildiriwshi ma'nilik qatnas (mazmun) u'zilmeydi. Ekinshi ga'ptegi mazmun (ma'ni) birinshi ga'pke qarama-qarsı qoyılıwı arqalı qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'p du'ziledi: Stixiya qanday qarsılıq ko'rsetse de, adam omı jen'edi. Sesi qansha ha'lsiz shıqqan menen. Temirxan ata onın' pikirinin' ha'mmesine tu'sindi (T.Q.). Ketken qızdın' ayaq sestı bolmasa, jaydın' ishi tıp-tınış (O'.X.).

Eger bag'inin'qılı qospa ga'ptin' basqa tu'rlerinen bag'inin'qı ga'ptegi waqiya bas ga'ptegi waqıyanın' isleniwi ya iske asiwdag'ı na'tiyjeni keltirip shig'arsa, qarsilas bag'inin'qılı qospa ga'pte, kerisinshe, bag'inin'qı ga'ptin' na'tiyjesi o'zine mazmunlas qarama-qarsı waqıyanı talap etedi. Ma'selen: Murat shayıq Mamannın' aqılına, danalıg'ına jasınan isengen menen, bunday sha'pik tapqırlıg'ına isenimi kem edi (T.Q.).

Bul qospa ga'pte jay ga'plerden an'lasilg'an waqıyalar ma'nileri jag'ınan bir-birine qarama-qarsı bolg'an menen, ulıwma mazmunı jag'ınan bir-birine baylanıslı bolg'an mazmunlas waqıyalardı qarama-qarsı qoyıw arqalı bir pu'tin qospa ga'pke birigedi.

Tu'rkiy tillerindegi geypara izertlewlerde «qarsilas bag'inin'qı ga'pler bas ga'ptegi is-ha'reketin' orunlanıwına qarsı bolg'an sha'rttı bildiredi» dep esaplap, qarsilas bag'inin'qılı ga'pler, tiykarınan, sha'rt bag'inin'qılı ga'plerdin' bir tu'ri retinde qaraladı¹⁵². Sonday-aq V.N.Xandildin miynetinde de sha'rt bag'inin'qı ga'pti «un'ay sha'rt jomla» ha'm «kire sha'rt jomla» dep ekige bo'lip, kire sha'rt jomlanı sha'rt bag'inin'qılının'

¹⁵² Azizova A.G. O'zbek tilida sha'rt va tosiqsiz ergash gaplar. Toshkent, 1955, 30-bet.

bir tu'ri dep esaplaydı. Bul anıqlaw boyınsha «un'ay sha'rt ga'ptegi siyaqlı, bunda da sha'rt ma'nisi boladı, bas ga'pke qarata bunın'da sha'rt funktsiyada turıwı an'lasıladı» dep ko'rsetedi. Ma'selen: Ku'n bult bolsa da, jan'bir jawmadi degen ga'pke ku'nın' bultlasıwı jan'bir jawıw ushın sha'rt, biraq jan'bir jawmag'an: sha'rt penen onnan ku'tilgen na'rse arasında qarsılıq, kirelik kelip shıqqan» dep tallaw jasaydı¹⁵³.

Usı siyaqlı qarsılas bag'ının'qı ga'ptin' sha'rt bag'ının'qı ga'pke qatnaslılıq ta'repi N. Maxmudovtin' izertlewinde de so'z etiledi. Ol to'mendegishe tu'sinik beredi: «En' a'wele bunday ga'plerde bir payıttın' o'zinde eki tu'rli qatnas, yag'nıy ha'm sha'rtlik, ha'm qarsılaslıq qatnas boladı... Bunda sha'rtlik qatnas tikkeley emes, ba'iki qosımsha qatnasadı, basqasha aytqanda, sha'rtlik qatnas sol ga'pte ta'gbilim (presuppozitsiya) sıpatında sha'rt munasabati qatnaspasa qarsılaslıq qatnastın' ju'zege keliwi mu'mkin emes. Ma'selen: Yigitlar har qansha qıstasha ha'm, u ovqatga utirmadi (Sayd Axmad) gapida to'siqsizlik qatnas bildirilgen. Ga'pte «qıstasha, utirishi kerak» ta'rizindagi sha'rtlik qatnastan ibarat tagbilim bar, ol so'ylewshi ushın da, tın'lawshi ushın da sol til va'kili ushın o'lishem (meyer), a'dettegi jag'day. Qarsılaslıq mu'na'sibeti sol o'lishemnin' buzılıwı, a'dettegi haldan sheginiwi, shig'arılıwı ta'rizinde ju'zege keledi, basqasha aytqanda, sha'rt mu'na'sibeti onın' shig'arılıwı boladı. A'ne sol ma'nide qarsılaslıq birqansha qospalı ha'm o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye» dep ko'rsetedi¹⁵⁴. N. Maxmudov ta'repinen tu'sinik berilgen sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'p penen qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'zgesheligi arasına qoyıl'gan o'lishem bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul eki tu'rin bir-birinen ajıratıwdag'ı tiykarg'ı anıqlaw belgisi retinde da'illili ko'rsetilgen.

Haqıyqatında, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul eki tu'ri du'zilisi, baylanısıw usılı, bag'ının'qı ga'plerdegi bayanlawısh formalannın' bildiriliwi jag'ınan uqsaslıqlar bolsa da, ma'nilik jaqtan birdeylik an'lasılmaydı. Sha'rt bag'ının'qı ga'p tikkeley bas ga'ptegi iske asatug'in yamasa iske aspaytug'in sha'rtti, na'tiyjeni bildiriw keledi. Al qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi o'zine qarsı qaratil'gan ga'p penen baylanısadı, odan na'tiyje shig'ara almaydı, bag'ının'qı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyası iske asa beredi. Bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıya bag'ının'qı ga'ptegi is-ha'reketke, waqıyag'a qarama-qarsı bolg'an mazmun menen beriledi: Sonlıqtan qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'pti anıqlawda bas belgi retinde bag'ının'qı ga'pke qarama-qarsı qoyıl'gan bas ga'pten an'lasıl'gan ma'ni sheshedi.

Qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawıshı wazıypasın sha'rt meyildin' -sa/-se formasına janapaylıq

¹⁵³ Xangildin V.N. Ko'rsetilgen miynet, 594-bet.

¹⁵⁴ Mahmudov N. Nurmanov A. Ko'rsetilgen miynet, 212-213-betler.

xizmettegi da da'nekerinin' dizbeklesip keliwi arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsilaslıq ma'nide baylanıadı. Olar to'mendegi formalarda bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı bolıp keledi:

1 a) Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı sha'rt meyildin' -sa/-se forması ha'm sol formag'a janapaylıq xizmettegi da/de, ha'm da'nekerlerinin' dizbeklesiwı menen du'zilip, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Juman anaw-mınaw jumısqa shaqırsa, Jan'abay sira' kelmeydi (Sh.S.) Men awqat pisiriwge aynalıssam, ol kerisinshe kitap oqıp jatıp aladı (G.İ.). Qıs qanday qattı kelse de, olardıń ekewi de qoralarınan qoy ju'detip suwıqqa asha tuyaq bermeydi (O'.X.). Jumagu'ldin' ju'zi jadırasa da, Sernazardın' ju'zi solın'qı edi (O'.A.).

*Ernazarday erlerdin' xan ko'zin joysa ha'm,
El sıyladı Xorezmdey ullı oshaqtı.*

(T.J.).

Bul qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'plerdegi bag'inin'qı ga'ptin' -sa forması arqalı bildirilgen tu'rine qarag'anda, -sa da, -sa ha'm du'zilistegi tu'rinde qarsılaslıq ma'ni birqansha anıq bolıp keledi.

Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawışı -sa da forması arqalı du'zilgen qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' quramında qansha, qanshama, qanshelli sıyaqlı qatnas almasıqları kelip te qollanıladı.

Bunday jaydayda qarsılas bag'inin'qılı qospa ga'ptin' qarsılaslıq ma'nisi stillik jaqtan ku'sheytilip keledi: Jiyemurat aldag'ı wazıypalardı qansha tu'sindirse de, Da'rmenbay geshshelene berdi. Ol qanshama ashıwlı so'ylese de, Da'wletbay dım ashıwlanbadı (T.Q.). Analar haqqında qanshelli jırlasan' da, ba'rıbir ol tawsılmaydı (M.G.).

Geyde bayanlawışı -sa formalı sha'rt meyil arqalı baylanısqaqan bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' aldında al da'nekeri kelip te qollanıladı: Men qoranın' ishindegi mal tezekerinen jerkensem, al Ayparsha mallardıń jas tezegin qolı menen alıp taslawg'a tayar (G.İ.). Anası onı janınday jaqsı ko'rse, al a'kesi onı hesh waqıtta da esine almaydı (A.x.e.).

Bul du'zilistegi bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' qarsılaslıq ma'nisi al da'nekerine tikkeley qatnaslı emes, onın' qarsılaslıq ma'nisi jay ga'plerdin' bir-birine qarama-qarsı mazmunı arqalı bildiriledi. Olardag'ı al da'nekeri qosımsha qarsılaslıq ma'ni beriw menen sheklenip qaladı.

Sonday-aq, -sa da forması arqalı du'zilgen bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bas ga'ptin' basında bıraq qarsılas da'nekeri kelip te qollanıladı: Mın'lag'an batır jas jigitle baxıtsiz Saparbatıydı azat etiwge tınsa da, bıraq olardıń heshqaysısı da tiri qayıp kelmedi (A.x.e.).

Bul ga'pte de tiykarg'ı qarsilaslıq ma'ni qarsilas bag'inin'qılı ga'ptin' a'dettegi ta'biyg'ıy du'zilisi arqalı bildiriledi. Bunday'ı biraq da'nekeri bag'inin'qı ga'p penen bas ga'ptin' qarsilaslıq ma'nisin stillik jaqtan ku'sheytıp beriw ushın qollanılǵ'an ;

b) Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı geypara betlik feyil formalarına janapaylıq ma'ni beriwshi dese, dese de ko'mekshi so'zlerdin' dizbeginde kelip, bas ga'p penen qarsilaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Gu'lim apamdı o'zim izlep barayın desem, awıldan bir eli bılay shıǵıp ko'rgenim joq (N.A.). Hayal min' bildirmeyin dese de, Nesibeli an'lap qaldı (Sh.S.). Arzigul to'rge shıǵıp otır dese de, g'arnı ornınan qozg'almaydı (X.S.).

2. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' -g'anı+bolmasa, -g'an(g'anı)+menen, -g'anı+menende, -g'anda da, -g'an+sayın formaları arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları menen qarsilaslıq ma'nide baylanısadı: Onın' ju'zi appaq bolıp quarg'anı bolmasa, taramışlang'an jas denesi ele qandayda bir ruwxıy ku'shke iye edi (J.S.). Olar ketken menen, top buzılmadı (T.Q.). Onın' erinlerinde ku'liki bolg'anı menen ju'reginde qayg'ı jatqanlıǵ'ı seziledi (Sh.R.). Jumagu'l qasına kelip ta'selle bergen sayın, To'rebay ga' sınısılap, ga' solqıldap, ga' du'birlenip jılay berdi (K.S.). Tartılıwǵ'a tiyisli gu'lla'n da'n un etilip bolg'anı menen de, Jumagu'l tinnim tappadı (T.Q.). Ol o'zine qarsılıq bildirgende de, ko'pshilik onı qayta sayıladı (T.Q.).

3. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı barıs seplik formalı kelbetlik feyil yamasa ha'reket atı feyillerine qaramastan tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen qarsilaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Adamlar qanshama u'stemlik ha'mir menen toplanıp kiyatırǵ'anına qaramastan, olardıń ga'p tın'lap irkilgenine Esengeldi ju'regin bastı (T.Q.). Quyash qanshelli ku'ydiriwine qaramastan, biz jıyın-terimge tayarlıqtı dawam ettirdik (◀Erkin Qaraqalpaqstan▶).

4. Qarsilas bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı anıqlıq ha'm tilek meyillerden bolıp, og'an da'nekerlik xızmettegi degeni menen ko'mekshi so'zleri dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Anası qızınan bul jaman ha'diyseni qansha jasıraman degen menen, Jumagu'l xabarlar edi (T.Q.). Andrey qansha erte turdım degen menen, u'y-ishinin' adamlarınnıń ko'bi onnan da erte turg'an edi (V.Gorbatov). Ku'n ashılayın degen menen, samal a'neyi emes edi (A.A').

5. Bag'inin'qı ga'ptin' bayanlawıshı buyırqı meyildin' III bet bolımsız forması arqalı bildirilip te, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide qatnas jasaydı: Olar qansha ashılısıp birin-biri isendiriwge urnbasın, basta baslang'an to'rt bag'it birew tu'we u'shewge kelmedi (T.Q.). Nureken' sol ku'ni qaysı balıqshısına ushıramasın, ba'ri de Serimbettey qır ko'rsetip

qabil etti (O'. A.). Bul jerde man'lay terimiz qanshama ko'p bolmasin, ha'rqanday jag'dayda biz front aldında, dan'qli jawingerlerimiz aldında qanzdarmız (Sh.R.).

Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'p

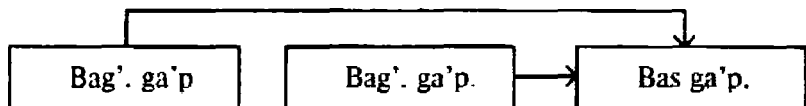
Bir pu'tin bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramin du'ziwshi predikativlik konstruktsiyalar ko'p bag'inin'qılı bolıp ta keledi. Bunday ko'p bag'inin'qılı qospa ga'ptin' dizilisi en' kemi u'sh yamasa onnan da ko'p birneshe jay ga'pli bolıp keliwi mu'mkin. Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'pler birneshe jay ga'pli du'ziliste keliwine baylanısh olardin' arasındag'i isha'reket, waqiyalardin' mazmunı da biraz ken', qospalı sıpatına iye boladı. Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bag'inin'qı ga'pleri neshew bolsa da, olar ha'r tu'rli usillar menen tek bir bas ga'p penen baylanısadı: Jolbars qanshelli uzag'an sayın, qanshelli onin' qamislardı jarıp baratır' an tınsısı semgen sayın, ol da sonshelli quwandı. Sa'wirdin' samalı esip, japtın' muzları erip, terekler bo'rtse de, suwıq qıstın' xazan tolıq ketip ba'ha'r paslı bolıp kete qoyg'an joq edi (A'. Sh.).

Ko'p bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' bag'inin'dı ga'pleri bas ga'pke eki tu'rli jol menen baylanısadı. Olardin' geyparaları bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp, tikkeley bas ga'p penen baylanısadı, al ekinshi birewleri birine-biri g'a'rezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bag'inıw jolı menen bas ga'pke baylanısadı. Olar usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qay, ten' bag'inin'qılı qospa ga'p ha'm izbe-iz bag'inin'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

§41. Ten' bag'inin'qılı qospa ga'p

Bag'inin'qı ga'pleri bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp, tikkeley bas ga'p penen baylanısқан ko'p jay ga'pli qospa ga'p ten' bag'inin'qılı qospa ga'plardi du'zedi. Ten' bag'inin'qılı qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'plerdin' bayanlawısh formaları bir tu'rde ha'm ha'r tu'rli bolıp, bas ga'p penen tikkeley baylanısa beredi: Tal shaqaları bo'rtik shıg'arıp, ko'k maysalar shıg'ıp, giya dalalarg'a ko'k ko'rpesin japqanday boldı (J.S.). Ele ba'ha'rdin' ushlig'i ko'rinbese de, quyashın' jag'imtallı shuwag'i menen jer beti puwlasqanday bolıp, to'n'bektey sho'kken ton'lar kem-kemnen mumday jibisti (O'.X.).

Bul ko'p bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları bir formada ha'm ha'r tu'rli formalarda kelip, ha'r qaysısı bir-birine g'a'rezsiz bas ga'p penen tikkeley baylanısқан. Olardin' baylanısıw kestesı to'mendegishe:

Ten' bag'inin'qılı qospa ga'ptin' bag'inin'qı ga'pleri bas ga'pke ma'nilik qatnasına qaray birgelki ma'nide ha'm birgelkisiz (ha'r tu'rli) ma'nidcede kele beredi.

1. Birgelkili bolıp kelgen bag'inin'qı ga'pler bir tu'rdegi sorawg'a juwap beredi ha'm bir tu'rdegi bag'inin'qı ga'ptin' xızmetin atqaradı: Muzı siresip qaq-qaq jarılıp jatırǵan Yassi da'ryası ba'ha'r samalının'ha'wirine to'zbey bosasıp, muzdın' ha'r jerinen qızıl suw tesip, sen' ju'rđi (J.M.).

*Bu'gin ku'nin' jaynap nurın to'kkende,
Jen'is sazı qollarıma o'tkende,
Senin' jasın' jgirmag'a jetkende,
Da'rya kibi tasıp keldim toyın'a.*

(A'.Sh.).

2. Ma'nilik qatnasları birgelkisiz, ha'r tu'rli bolıp kelgen ko'p bag'inin'qı ga'plerdin' bayanlawısh formaları da ha'r tu'rli bolıp, ha'r tu'rli sorawlarg'a juwap beredi ha'm ha'r tu'rli bag'inin'qı ga'ptin' xızmetin atqaradı: Gu'ller ko'p ashılg'aniqtan, onın' sa'wleli nuri menen aspan da qıp-qızıl shoqtay bolıp ko'rinip, jer de, ko'k te lalazarlıqqa aylang'an (O'.X.). Ol ashlıqqa qansha shıdasa da, sho'lge shıday almay tan'nayları kewip, aynalıp kelip qumnın' suwıq jerine kelip awzın basa berdi (A.B.).

Ten' bag'inin'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawısh formaları birgelkili bolıp, kelgen tu'rleri pısıqlawısh bag'inin'qılı qospa ga'ptin' barlıq tu'rferinin' xızmetinde keledi:

Waqıt bag'inin'qılı ga'p:

*Jag'ıslar boyında sho'kken nar usap,
Izıldag'ın naman' qıylı qal qusap,
Bası bilg'ag'anın' qaldı alıslap,
Men an'lag'an sırn' basım, toran g'il.*

(T.S.).

Sebep bag'inin'qılı ga'p:

*Ata-anam o'lgennen son',
Qızıl gu'li solg'annan son',*

*Jalg'iz o'zim qalg'annan son',
Bag'ish etpedim denemdi*

(Berdaq).

Maqset bag'inin'qili ga'p:

*Nawqan tutim xalqim jipek kiysin dep,
Dos quwanip, dushpanlarim ku'ysin dep,
Ma'n'gilik baxittin' ju'rek bayrag'in,
Tan' samali talwaslanip su'ysin dep.*

(T.S.).

Sha'rt bag'inin'qili ga'p:

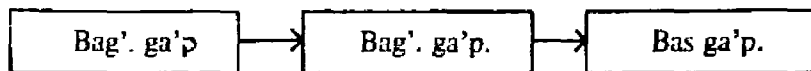
*Ul qizin' el su'ygen azamat bolsa,
Ju'regin'de a'dil parasat bolsa,
Mudam jaqsi menen ja'ma'a't bolsa,
Ata bolg'anin'a a'rmanin' barma*

(T.S.).

§42. İzbe-iz bag'inin'qili qospa ga'p

Bag'inin'qi ga'pler bir-birine g'a'rezli, izbe-iz bag'inin'qili joli menen bas ga'p penen baylanisip, izbe-izli ko'p bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. İzbe-izli bag'inin'qili qospa ga'ptin' da'slepkişi yamasa da'slepkeri o'zinen son'g'i jay ga'plerge bag'inin'qili joli menen izbe-iz baylanisip barip, en' son'g'i ga'p arqali bas ga'p penen baylanisadi: Bular alg'a ilgerilegen sayin, aldinan ızg'irip esken jag'imsiz samal ızildisin ku'sheytip, ko'p-ko'mbek qulpirg'an o'simliklerdin' tu'si o'zgere basladi (J.S.). Quyashnin' ju'zi tap jiltirag'an menen, jawg'an qar erimey, qaqaman suwiq baslanip ketti (T.Q.).

Izbe-iz bag'inin'qili qospa ga'ptin' bag'inin'qi ga'plerinin' bas ga'p penen baylanisiw kestesi to'mendegishe:

Ko'p bag'inin'qili qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'inin'qi ga'plerinin' onn ta'rtibi turaqli bolip, bas ga'pten bunn qollaniladi ha'm o'z-ara birin-biri izbe-iz sıpatlaw arqali bas ga'p penen, bir pu'tin ko'p bag'inin'qili qospa ga'pke birigedi. İzbe-iz bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramındag'i jay ga'pler birin biri tu'sindirip, izbe-iz baylanista keliwine qaray, olardin'

bayanlawish formalari ha'm ma'nileri, ko'binese bir-birine jaqin ha'm ha'r tu'rli bolip keleberedi. Olardin' ornin ta'rtibi boyinsha qaysisinin' burnin qollanilatug'ini ko'p bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramindag'i jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalarinin' mazmunina baylanisli bolip keledi:

1. Eger izbe-iz bag'inin'qili qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi waqit ma'nisinde kelse, ekinshi jay ga'pte waqit bag'inin'qi ga'p ma'nisinde kelip bas ga'pti waqit ma'nisinde sipatlaydi: Jerdin' ton'i ketip, ba'ha'r jaqinlag'anda, Tunmbet Jumash bayg'a bardı (N.D.) Sol ku'ni ku'n batıp, jag'adag'i jigildiklerdin' uzın ko'len'kesi suw betinen serpilgende, qubladağ'i awıldın' balaların baslap Ornıbay jetip keldi (U.P.).

2. Izbe-izli sın bag'inin'qili qospa ga'p: Jer silkinip, aspan astı shayqatılğ'anday, a'tiraptı dumanday bolip tu'tin orap aldı (M.D.).

3. Izbe-izli sebep bag'inin'qili qospa ga'p: Sizter jarlı-jaqıbay adam bolg'an son', basqag'a ketkenshe Sha'lekenin' mali sizge ketsin dep, kelip otırmız (A' O'tepov).

Izbe-izli bag'inin'qili qospa ga'ptin' basqa tu'rleri de usı taqlette du'zilib keliwi mu'mkin.

Bul sıyaqlı bir tu'rdegi bag'inin'qi ga'ptin' qatnası arqalı du'ziliwi barlıq jag'dayda saqlana bermey, izbe-izli bag'inin'qili qospa ga'ptin' quramı ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli bolıpta keledi. Bunday jag'dayda izbe-izli ko'p bag'inin'qili qospa ga'plerdin' bas ga'pinin' aldındag'ı bag'inin'qi ga'pler to'mendegishe jaylasıp keledi:

1. Waqit bag'inin'qi ga'p+ sebep bag'inin'qi ga'p+ bas ga'p: Taza hawa kirgennen son', Tarasqa dem alıw birqansha an'satlasıp, ko'zi maqul ko're bastadı. (O.B.).

2. Sebeup bag'inin'qi ga'p+sın bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: A'leqashan-aq qarlar erip, jerler qurg'aqlanıp, ba'ha'r iyisi an'qıp tur (Q.D.).

3. Sın bag'inin'qi ga'p+sebeup bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Geyde ku'nınin' nun to'sin qıtıqlag'anday, qara bult oynap shug'ıp jıtassa, shaqmaq shaqqanday a'lem ju'zi jarq ete qaladı (K.S.).

4. Sha'rt bag'inin'qi ga'p+sebeup bag'inin'qi ga'p+bas ga'p: Eger jer oylı-ba'lentli bolsa, ba'lent jer suwg'a qanbay qalg'anlıqtan, og'an shigit ko'germeydi (J.Sap.).

Izbe-izli bag'inin'qili qospa ga'ptin' du'ziliwinde bag'inin'qi ga'ptin' basqa tu'rleri de birinen son' biri izbe-izli qatnasıp keleberedi.

V bap.

DA'NEKERSİZ QOSPA GA'P

§43. Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rkiy tillerinde izertleniwi

Ha'zirgi sintaksislik ilimnin aniqlawı boyınsha qospa ga'ptin da'stu'rli u'yrenilip kiyatır' an eki bo'limli klassifikatsiyasın u'shke (dizbekli qospa ga'p, bag'unıqılı qospa ga'p ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'lip u'yreniw tipologiyası orın aldı. Da'nekersiz qospa ga'p o'z aldına bo'liniwge deyin rus ha'm tu'rkiy tillerindegi miynetlerde dizbekli ha'm bagının'qılı qospa ga'plerdin quramında solardı da'nekersiz tu'ri retinde u'yrenilip keldi.

Qospa ga'ptin u'sh bo'limli klassifikatsiyası rus tili biliminde XX a'sirdin' 50-jıllarınan N.S.Pospelovtın miynetinde ko'rsetiledi. N.S.Pospelov da'nekersiz baylanısta du'zilgen qospa ga'plerdı dizbeklinin de, bag'ının'ılının da quramına kirmeytug'ın qospa ga'ptin ayrıqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri dep esaplaydı. Onın aniqlawı boyınsha qospa ga'ptin quramındag'ı jay ga'plerdin bir-biri menen da'nekersiz yamasa da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin qatnasısız, intonatsiya ha'm mazmun jaqınlıqlarına qaray baylanıswın esapqa aladı. Sonun' menen qatar, ol da'nekersiz qospa ga'ptin sematikalıq bo'liniwın qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin ma'nilik qatnaslarına qaray, birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'p ha'm birgelkisiz quramlı da'nekersiz qospa ga'p dep eki tu'rge bo'ledi. Bunda birgelkili quramlı tu'rinin semantikalıq jaqtan ten' ma'nili qatnas bildiretug'ını, al birgelkisiz quramlı tu'rinin jay ga'pleri birin-biri tu'sindiriwshi sıpatqa iye bolıp, ten' ma'nisiz qatnaslardı bildiretug'ını ko'rsetiledi¹⁵⁵.

N.S.Pospelovtın izertlewlerinen baslap da'nekersiz qospa ga'p rus tilinin akademiyalıq grammatikalarında, joqarı oqıw orınları ha'm

¹⁵⁵ Pospelov N.S. O grammaticheskoy prirode i printsipax klassifikatsii bessoyuznix slojnix predlojeniy. V kn.: «Voprosi sintaksisa sovremennogo russkogo yazıka». M., 1950, 344-350-betler.

mekteplerge arnalg'an sabaqlıqlarda, ayırım monografiyalıq izertlewlerde sistemalı u'yrenilip kiyatır¹⁵⁶.

Qospa ga'ptin da'nekersiz tu'rin o'z aldına qospa ga'ptin struktura-semantikalıq bir tu'ri retinde u'yreniw 50-jıllardıń aqırı ha'm 60-jıllardan baslap tu'rkiy tillerindegi ilimiy miynetler ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlardan da onın aldı. V.N.Xangildin tatar tilindegi qospa ga'plardı quramundag'ı jay ga'plardıń ma'nilik qatnasları ha'm olardı bildiriwshi qurallardıń qatnasına qaray en' a'wele eki tu'rge bo'ledi. Olardıń da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'zilgen tu'rin da'nekerli qospa ga'p, al da'nekersiz, intonatsiya arqalı du'zilgen tu'rin da'nekersiz qospa ga'p dep ataydı¹⁵⁷. Usı eki tu'rdin' ha'r qaysısının' o'z ishindegi o'zgeshelik belgilerine qaray, ja'ne de kishi toparlar ha'm tu'rlerge bo'linetug'ının ko'rsetedi. Ol da'nekersiz qospa ga'plardı anıqlaw belgisi retinde onın' ritmik-melodik ko'rinisleri (intonatsiya ha'm pauza) ha'm qospa ga'p quramundag'ı jay ga'plardıń o'z ara ma'nilik qatnaslarına tiykarlanadı¹⁵⁸.

O'zbek tilinde da'nekersiz qospa ga'pti ilimiy tiykarda u'yreniw G'.A. Abduraxmanovtın miynetlerinen baslanadı. Ol qospa ga'plardı grammatikalıq, semantikalıq ha'm intonatsiyalıq belgilerine qaray, da'nekersiz qospa ga'p, dizbekli qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p dep u'sh tu'rge bo'ledi¹⁵⁹. G'.A.Abdurahmanov qospa ga'plardıń quramında u'yrenilip ju'rgen da'nekersiz dizbekli yamasa bag'ının'qılı qospa ga'plardı olardıń da'nekersiz variantı emes, qospa ga'ptin' aynqsha struktura-semantikalıq bir tu'ri dep esaplaydı¹⁶⁰.

Sonday-aq, o'zbek tilindegi joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda da da'nekersiz qospa ga'p dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa

¹⁵⁶ Grammatika ruskogo yazıka. Tom II, Sintaksis.sh. 2, M, 1954, s. 382; Grammatika sovremennogo ruskogo literaturnogo yazıka. M., izd-vo «Nauka», 1970 s. 736-740; Russkaya grammatika. Tom II, Sintaksis.M., «Nauka», 1980, s. 634-656; Sovremenniy russkiy yazık. sh. II (Morfologiya. Sintaksis). Pod redaksiey prof. E.M. Galkinoy-Fedaruk. İzd-vo Moskovskogo universiteta, 1964,s. 599-611; Sovremenniy russkiy yazık. Pod redaksiey V.A. Beloshapkovoy. M., «Visshaya shkola», 1981, 546-522-betler; Russkiy yazık. Ushchebnik dlya 7-8 klassov. İzdanie 9-e, M., 1981, s.212-218; Shiryayev E.N. Bessoyuznoe slojnoe predlojenie v sovremennom russkom yazıke. M., «Nauka», 1986.

¹⁵⁷ Xangildin V.N. Tatar tele grammatikası. Morfologiya ha'm sintaksis. Kazan. 1959, 527-bet.

¹⁵⁸ Sonda, 603-bet.

¹⁵⁹ Abduraxmanov G'.A. Osnovi sintaksisa slojnogo perlojeniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Tashkent, 1960. 8-bet; Hozirgi o'zbek adabiy tili. II tom. Sintaksis. Toshkent, «FAN», 1966, 319-bet.

¹⁶⁰ O'zbek tili grammatikası. II tom. Sintaksis. Toshkent. «FAN», 1976, 300-bet.

ga'plerge birlashtirilmey, o'z aldina qospa ga'ptin bir tu'ri retinde u'yreniledi¹⁶¹.

Da'nekersiz qospa ga'plardi o'z aldina qospaga'ptin strukturaliq bir tu'ri dep u'yreniw N.Z. Gadjievanin' azerbayjan tilinin' materiallari tiykarında usi ma'selege amalga'an maqalasında ko'rsatiledi. N.Z.Gadjieva da'nekersiz qospa ga'plerdin' quramında'ı jay ga'plerdin' leksika-grammatikalıq bildiriliwi ha'm ma'nilik qatnaslarına qaray, birgelkili ha'm birgelkisiz ma'nili sıpatqa iye bolıp ketiw o'zgesheliklerin, olardıń o'z ishinde bir neshe semantikalıq tu'rlerge ajratatug'ın azerbayjan tilinin faktler tiykarında tallaw jasaydı¹⁶².

Qazaq tilindegi qospa ga'pti izertlewshi N.X.Demesinovanın' miynetinde de da'nekersiz qospa ga'p du'zilislik-grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq belgilerine qaray, qospa ga'ptin o'z aldina bir tu'ri sıpatında bo'linedi¹⁶³.

Tu'rkiy tillerdegi joqarında sholiw jasalg'an ilimiy miynetlerde da'nekersiz qospa ga'plerdin semantikalıq tu'rlerge bo'liniwi ha'm olarg'a termin qollanıw ha'r tu'rli bolıp berilgeni ko'rinedi. V.N.Xangildinnin' miynetinde da'nekersiz qospa ga'p intonatsiya ha'm qospa ga'p quramında'ı jay ga'plerdin geybir forma ortaqlıqlarına (leksikalıq ha'm grammatikalıq) tiykarlanıp, da'nekersiz dizbekli qospa ga'p ha'm da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp eki tu'rge bo'linedi¹⁶⁴.

G'.A.Abdurahmanov miynetinde da'nekersiz qospa ga'pler: a) waqıtlıq qatnas bildiretug'ın qospa ga'pler; b) salıstırmalı qatnas bildiretug'ın da'nekersiz qospa ga'pler ha'm d) tu'sindirmeli qatnas bildiretug'ın da'nekersiz qospa ga'pler sıyaqlı u'sh tu'rge bo'linedi¹⁶⁵.

A. G'ulomov ha'm M. Asqarovanın' avtorlıg'ında'ı sabaqlıqta: ten' bo'lekli qospa ga'p ha'm bag'ının'qı bo'lekli qospa ga'p sıyaqlı eki tu'ri ko'rsatiledi¹⁶⁶. Sh.Rahmatullaev ta'repinen du'zilgen sabaqlıqta: a) ten' sanalatug'ın bo'lekli qospa ga'p shaklı; b) anıqlastırwshı bo'lekli qospa ga'p shaklı terminleri menen ataladı¹⁶⁷.

N.Z.Gadjievanın' joqarında atalqan maqalasında ulıwma in'g'aylaslıq

¹⁶¹ G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 223-bet; Mirzaev M. Usmonov S., Rasulov İ. O'zbek tili. Toshkent, 1966, 245-bet; Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 410-bet.

¹⁶² Gadjieva N.Z. Bessoyuznie slojnie predlozheniya v sovremennom azerbaydjanskom yazıke. «İsledovaniya po sintaksisu tyurkskix yazıkov». Moskva, «İVL», 1962, 3-15-betler.

¹⁶³ Demesinova N.X. Razvitie sintaksisa sovremennogo kazakskogo yazıka. Alma-Ata, «Nauka», 1974, 114-bet.

¹⁶⁴ Xangildin V.N. Ko'rsatilgen miyneti, 606-bet.

¹⁶⁵ Abduraxmanov G'.A. Ko'rsatilgen miyneti, 54-bet.

¹⁶⁶ Gulomov A., Asqarov M. Ko'rsatilgen miyneti, 204-bet.

¹⁶⁷ Rahmatullaev Sh. Ko'rsatilgen miyneti, 411-bet.

sıpatlag'ı da'nekersiz qospa ga'p ha'm dizbekli qospa ga'p, dizbekli ha'm bag'inin'qılı qospa ga'plerge sinonimles da'nekersiz qospa ga'pler bolp bo'linedi¹⁶⁸.

Demek, joqarida sholiw jasag'anlarda ko'rsetilgenindey, da'nekersiz qospa ga'plerdin' bir tildin' o'zinde eki-u'sh tu'rli terminlerdin' qollanilg'anin ko'remiz. V.N.Xangildin ha'm N.X.Demesinova ta'repinen qollanilg'an «da'nekersiz dizbekli qospa ga'pler» ha'm «da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'pler» dep atalg'an terminlerge pikir bildiriwge tuwra keledi. Bul terminler ha'zirgi tu'rkiy tillerdin ha'mmesinde da'stu'ri u'yrenilip kiyatirg'an dizbekli ha'm bag'inin'qılı qospa ga'plerdin' da'nekersiz baylanisqan tu'rlerine qollanilip kiyatir. Eger qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rlerine usı terminlerdi qollanaturg'in bolsaq, onda da'nekersiz qospa ga'plerdı burınnan u'yrenilip kiyatirg'an qospa ga'ptin' eki bo'limli klassifikatsiyasınan bo'lip alıp, o'z aldına qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri retinde u'yreniwidin keregi joq. Uliwma qospa ga'ptin klassifikatsiyasın V.N.Xangildin, Sh.Rahmatullaevtin bo'liw printsi pi tiykarında da'nekerlerdin qatnasıw-qatnaspawına qaray, da'nekerli qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p dep ekige bo'lip u'yrengen maqul. Sonda olardin' (da'nekerli qospa ga'p ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin') dizbekli ha'm bag'inin'qı tu'rleri o'z ishinde u'yreniletug'in boladı. Al, eger da'nekersiz du'zilistegi ga'plerdı struktura-semantikalıq u'shinshi tu'r retinde o'z aldına u'yrenetug'in bolsaq, onda da'nekersiz qospa ga'ptin o'z ishinde semantikalıq tu'rlerge bo'liniwine joqarında so'z etilgen (da'nekersiz dizbekli qospa ga'p ha'm da'nekersiz bag'inin'qılı qospa ga'p) terminlerin qaytalamay, basqa termin qollanilg'anı maqul boladı.

O'tken a'sirdin 60-80-jillar aralg'ında tu'rkiy tilles respublikalardin' ko'pshiliginde akademiyalıq grammatikalar basılıp shıqtı. Bulardin o'zbek tilinen basqa hesh qaysısında da'nekersiz qospa ga'p o'z aldına qospa ga'ptin bir tu'ri retinde ko'rsetilmegen. Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tillerdin' akademiyalıq grammatikalarında o'z aldına u'yrenilmewi olardin' qospa ga'ptin burınnan da'stu'ri eki bo'limli klassifikatsiyasınin printsiplerine tiykarlang'anın ko'rsetedi.

¹⁶⁸ Gadjieva N.Z. Ko'rsetilgen miyneti, 15-bet.

§44. Da'slepki komponentinin bayanlawışı -p formalı hal feyil ha'm -sa formalı sha'rt meyilden bolg'an da'nekersiz qospa ga'p ha'm onın bag'ının'qılı qospa ga'pke qatnası

Geypara tu'rkiy tillerinde, sonın ishinde qazaq, qaraqalpaq tillerinde da'stu'rli u'yreniw boyınsha da'nekersiz qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdi shegaralawshı tiykarg'ı belgi (kriteriy) retinde olardin' da'slepki komponentinin' bayanlawish formalarının' bildiriliw o'zgesheligine qaraladı. Qospa ga'ptin da'slepki komponentinin bayanlawışı u'yanaqlı (betlik) formada kelgen tu'ri dizbekli qospa ga'p¹⁶⁹, al u'yanaqsız (betlik emes) ha'm -sa/-se formalı sha'rt meyil arqalı baylanısqa tu'ri bag'ının'qılı qospa ga'p dep u'yreniledi¹⁷⁰.

M.Z.Za'kievtin erterektegi ilimiy miynetlerinde da'slepki komponenti -ıp/-ip, -p formalı hal feyilden bolg'an qospa ga'plerdin' ma'nilikjaqtan dizbekli baylanısqa, al bayanlawish formasının' bildiriliwi jag'ınan bag'ının'qılıg'a uqsas kelgen tu'rleri dizbekli qospa ga'p penen bag'ının'qılı qospa ga'ptin' aralıg'ındag'ı ga'p dep esaplanadı¹⁷¹. Sonın' menen qatar, onın dizbekli baylanısqa ku'ta' jaqın ekenliginde ko'rsetedi¹⁷². Al, onnan son'g'ı miynetinde da'slepki komponentinin' bayanlawışı -ıp/-ip, -p formalı hal feyil ha'm -sa/-se formalı sha'rt meyil arqalı du'zilgen qospa ga'plerdin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnasqa a'hmiyet beredi. Olardin' ma'nilikjaqtan dizbeklilikni bildirip kelgen tu'rlerin dizbekli qospa ga'pke, al bayanlawish forması (-p, -sa) arqalı bag'ının'qı baylanıstı bildirip kelgen tu'rlerin bag'ının'qılı qospa ga'pke jatqaradı¹⁷³.

Qospa ga'ptin bul eki tu'rin bayanlawish formalan arqalı shegaralawshılıq ha'zirgi sintaksislik izertlewlerge biraz qarama-qarsı keledi. Sebebi, betlik feyiller tek dizbekli qospa ga'plerdi g'ana emes, bag'ının'qılı qospa ga'plerdin komponentlerin de baylanıstıradı. Kerisinshe, betlik emes feyiller mudamı bag'ının'qılı qospa ga'plerdin g'ana emes, dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawışı xızmetinde de keledi. Eger de

¹⁶⁹ Balaqaev M., Qordabaev T. Hazirgi qazaq tili. Sintaksis. Almatı, 1966. 229-bet; Arg'mov X. Qazaq tili sintaksisi metodikasınun' negizderi. Almatı, 1969, 29-bet. Qıdırbaev A. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler ha'm olardı klassifikatsiyalaw ma'seleleri. «O'zSSR IA Qaraqalpaqstan fıtalının' Xabarshısı», 1963, 32-82-83-betler.

¹⁷⁰ Balaqaev M., Qordabaev T. Ko'rsetilgen miyneti, 229-bet; Qıdırbaev A. Ko'rsetilgen miyneti, 74-bet.

¹⁷¹ Z.Zakiev M. Hazirgi tatar a'debi tele. Kazan universiteti nashriyatı, 1958, 198-bet.

¹⁷² Sol avtor. Sintaksisheskiy stroy tatarskogo yazıkı. İzd-vo Kazanskogo universiteta, 1963, 294-bet.

¹⁷³ Sol avtor. Sovremenniy tatarskiy literaturnıy yazık. Sintaksis. M., «Nauka». 1971, 233-bet.

dizbekli ha'm bag'inin'qılı qospa ga'plerdi olardin' da'slepki komponentinin bayanlawishinin formallıq belgisine qaray anıqlag'an jag'dayda qospa ga'ptin komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnasqa hesh qanday a'hmıyet berilmey, bir ta'replemelilikke iye boladı. Sonlıqtan tu'rkiy tillerindegi son'g'ı ko'pshilik ilimiy miynet ha'm izertlewlerde qospa ga'ptin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnas esapqa alınıp, olardin' da'slepki komponentinin' bayanlawishinin' bildiriwine qaray anıqlawdı biykarlaytug'in pikirier ken' ornı aldı.

Qaraqalpaq tilindegi geypara izertlewlerde qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawışı -p formalı hal feyilden bolg'an to'mendegi sıyaqlı ga'pler ha'r tu'rli qaraladı: Olardin' betleri borlattay qızarıp, ko'zleri shoqtay janadı (A.B.). Paxtası tez ashılıp, o'nimi tan' qaldırg'anday zor boldı (O'.A.).

Ko'rsetilgen ga'plerdin' da'slepki in'g'aylas bag'inin'qılı qospa ga'p¹⁷⁴. Al son'g'ısı in'g'aylas dizbekli qospa ga'p¹⁷⁵, dep eki tu'rli pikir ju'rgiziledi. Haqıyqatında, usı eki ga'ptin' komponentleri arasında bir-birine bag'inin'qılıq, birin-biri tu'sindiriw, sıpatlawshılıq ma'ni bar ma? Bul eki ga'p sırtqı modelleri ha'm ma'nileri jag'inan hesh qanday ayırmashılıqqa iye emes. Olardin' ekewinin' de da'slepki komponentinin' bayanlawışı hal feyilden bolg'an. Dunsında, bul ga'plerdin' komponentleri arasında bir-birine g'a'rezsizlilik, birin-biri sıpatlaw ma'ni an'lasılmaydı. Olardin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnas is-ha'reket, waqıyalan bir waqıtta ha'm izbe-iz islengen mezzilleslikti bildiredi. A'lbette, bul sıyaqlı mezzilleslik bag'inin'qılı qospa ga'pke emes, da'nekersiz qospa ga'pke qatnaslı bolıp keledi.

Sonday-aq bag'inin'qılı qospa ga'p dep u'yrenilip kiyatırg'an to'mendegi sıyaqlı ga'pler de bag'inin'qılı baylanıstı bildire almaydı: Qaqsağ'an qıs o'tip, ba'ha'r keidi (A.B.). Jaz o'tip, mine gu'z de keldi (S.A.).

Bul ga'pler de qaraqalpaq tilinin' da'stu'rli u'yreniwi boyınsha formallıq belgisine qaray bag'inin'qılı qospa ga'ptin' talabına juwap bereydi. Bulardin' komponentleri arasında da waqıtlıq qatnas bar. Biraq, bul waqıtlıq qatnas dizbekli qospa ga'p komponentlerine qatnaslı ma yamasa bag'inin'qılı ga'pke qatnaslı ma? Bul jag'inan qarag'anda qospa ga'ptin' komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslarg'a a'stelik penen ser salıp, teren' oy

¹⁷⁴ Da'wenov E. Bayanlawışı hal feyilden bolg'an sın bag'inin'qılı ga'p. «O'zSSR İA Qaraqalpaqstan filialının' Xabarshısı», 1975, №4, 64-bet.

¹⁷⁵ Da'wletov M. Birgelkili feyil bayanlawışı jay ga'pler ha'm dizbekli qospa ga'p. «O'zSSR İA Qaraqalpaqstan filialının' Xabarshısı», 1975, №4, 68-bet.

juwırtıwǵa tuwra keledi. Da'nekersiz qospa ga'p komponentleri o'z-ara bir-birine ma'nilik g'a'rezsizligi, al bag'ının'qılı qospa ga'p bir-birine ma'nilik g'a'rezlıligi menen o'z-ara shegaralanadı. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentleri biri ekinshisine g'a'rezli bolıwına baylanıslı bag'ının'qı ha'm bas ga'p bolıp ataladı. Ha'r waqıt bag'ının'qı komponent bas ga'pke qatnaslı, onı ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde sıpatlaydı. Bul belgi usı eki ga'ptin' mazmunınan tabıla ma degen soraw tuwladı. Haqıyqatında, bulardıń komponentleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslardı salıstırıp qarag'anımızda, da'nekersiz mezgilles qospa ga'ptin' talabına juwap beredi. Sebebi, bul ga'plerdin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshı hal feyil formasında kelgen menen, ma'nilik jaqtan ekinshi komponentke g'a'rezli emes, ekinshi komponenttegi ba'ha'rdin' yamasa gu'zdin' qashan, qay waqıtta keletug'ının, onın' is-ha'reketin konkret waqıtlıq ma'nide sıpatlap turg'an joq. Bul jag'ınan, olar bir-birine g'a'rezli, birinin' biri waqıtlıq ma'nisin tu'sindiriwshilik belgige iye emes. Olar belgili bir ken'isliktegi ta'biyat ma'wsimlerinin' nızamlı almasıwına baylanıslı bolg'an ulıwmalıq waqıtlıq izbe-izlikte g'ana bildiredi. Bul orında A'l-Farabıydin' «sintaksislik ma'nini ug'ınıwǵa tiyisli, logikalıq ma'nini de ug'ınıwları kerek»¹⁷⁶ degen aforizmine diqqat awdarmay o'tiwge bolmaydı. Bul ga'pler logikalıq jaqtan qarag'anda, ma'wsimlerin' izbe-iz almasıw, yag'nıy ta'biyattın' nızamlı almasıw protsesi tuwralı jalpı tu'sinik beredi. Ma'wsimlerin' belgili bir waqıt ishinde almasıw turıwı logikalıq jaqtan grammatikalıq g'a'rezsizlikke baylanıslı emes, ol dialektikalıq-nızamlılıqqa baylanıslı g'a'rezlılik. Al qospa ga'ptegi bag'ının'qılıq olardıń komponentleri arasındag'ı grammatikalıq qurallar arqalı bildiriletug'ın ma'nilik qatnaslar na'tiyesinde ju'zege keledi. Sonlıqtan joqarıdag'ı ga'plerdin' ma'nisi bir komponenttin' ekinshi komponentti waqıtlıq ma'nide tu'sindiriw, sıpatlaw tiykanında emes, ulıwma waqıt ishinde izbe-iz islenip turatug'ın ulıwmalıq ma'nini g'ana bildiredi. Bul jag'day olardıń waqıt bag'ının'qılı qospa ga'pke emes, da'nekersiz mezgilles qospa ga'pke ta'n ekenliginen da'rek beredi.

Da'slepki komponentinin' bayanlawıshı -p formalı hal feyilden bolg'an qospa ga'ptin' da'nekersiz qospa ga'p yaki bag'ının'qılı qospa ga'p ekenligin anıqlawda to'mendegi o'zgesheliklerine diqqat awdarıwǵa tuwra keledi:

a) da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshı -p formalı hal feyilden bolg'anda o'zinen son'gı ga'ptin' is-ha'reketine

¹⁷⁶ Kedrov B.M. Al-Farabıydin' ilimdardı tu'rge bo'liwi tuwralı. «Bilim ja'ne en'bek» jurnalı, Almatı, 1975, №12, 28-bet.

ma'nilik g'a'rezli bo'lmastan, o'zi qatnasli subyekttin' is-ha'reketin bildirip, bayanlawishliq sorawg'a juwap beredi. Ma'nilik jaqtan son'g'i komponenttegi is-ha'reket, waqiyalar menen bir waqitta, izbe-iz iske asqan is-ha'reket, waqiyalardi bildiredi. Al da'slepki komponenti —p formalı bag'inin'qılı qospa ga'pte ma'nilik g'a'rezlilik tikkeley bas ga'pke qatnasli boladi. Da'slepki komponent bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniwindegi waqıt, sebep, sın t.b. ma'nilerdi anıq ko'rsetedi. Sonlıqtan ol da'nekersiz qospa ga'ptin' komponentlerindey tek bir waqıtta ha'm izbe-iz islengen mezzilleslikti emes, ha'mme waqıt bas ga'ptin' ma'nisin anıqlaw, tu'sindiriwshilik xızmetti atqaradi.

S a l i s t i r i n': Mine, aprel kelip, ba'ha'rdin' ıssı ku'nleri baslandı. Ku'n tu'sten awıp, bult astınan jadırap ku'n shıqtı. (S.Anslanov).

Bul ga'pler son'g'i talapqa tolıq juwap beredi. Da'slepki komponent son'g'i komponenttin' (bas ga'ptin') is-ha'reketinin' anıq isleniw waqtin bildiredi. Ba'ha'rdin' ıssı ku'nlerinin' qashan baslang'anlıg'ı, bult astınan ku'nin' qashan shıqqanlıg'ı da'slepki komponentler arqalı sıpatlanadı, olarg'a pısiqlawishliq ma'nidegi sorawlar qoyıladı;

b) -p formalı hal feyil da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawishi xızmetinde kelgende, ha'r waqıt son'g'i komponenttin' bayanlawishi menen bir ma'ha'ıde, yag'nıy o'tken ma'ha'ıde ayıladı. Al bul bag'inin'qılı qospa ga'ptin' da'slepki bo'leginin' bayanlawishi xızmetinde kelgende, ekinshi komponenttin' (bas ga'ptin') bayanlawishi ha'r tu'rli ma'ha'ıde kelip, o'zgerıp te otıradi. Bas ga'ptin' ma'ha'llik o'zgesheligine ılayıq, bag'inin'qı komponent te ha'r tu'rli ma'ha'llik o'zgeshelikke iye boladı. S a l i s t i r i n': 1. Qıs ketip, jaz shıqtı. (J.Saparov). 2. Qoylar qozılap, shopannın' biri eki boladı(gazetadan). 3. Qoylar qozılap, shopannın' bir eki boldı.

Bul ga'plerde da'slepki ga'ptin' eki komponentinin' de bayanlawishları o'tken ma'ha'ıde kelgen. Bunda birin-biri tu'sindiriwshi, sıpatlawshılıq ma'ni joq. Olar is-ha'reket, waqiyaları izbe-iz islengen is-ha'reketti bildiredi. Al son'g'i eki ga'p da'slepki ga'pke salıstırğ'anda basqasha. Bunda ekinshi ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawishi anıq ma'ha'llik ma'nige iye emes, biraq son'g'i komponenttin' keler ma'ha'l ma'nisinde keliwine baylanıslı, onnan da keler ma'ha'llik ma'ni an'lasıladı. Usı ma'ha'llik o'zgesheligine qaray, da'slepki komponent son'g'i komponenttin' (bas ga'ptin') isleniwinin' sha'rtin bildiredi. Bul ga'ptin' sha'rt ma'nide ekenligi onın' -p formalı bayanlawishın -sa formasına almastırıp aytqanda biraz anıqlanadı. U'shinshi ga'ptegi komponentlerdin' bayanlawishları ekewinde de o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi. Bul ga'pte komponentler arasında

sebeplik qatnas bar. Shopannin' birinin' eki bolıwına qoylardın' qozılawı sebepti. Demek, bag'ınan'qılı qospa ga'plerdin' komponentleri arasında birin biri tu'sindiriwshilik, birine biri baylanıslıq ku'shli. Birindegi is-ha'reketin' isleniwine baylanıslı ekinshisindegi is-ha'reket iske asırılıp otıradı.

d) da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshına bayanlawıshlıq ma'nidegi, al bag'ınan'qılı qospa ga'ptin' da'slepki komponentine pısıqlawıshlıq ma'nidegi sorawlar qoyıladı. Olardın' ma'nileri soraw qoyıw arqalı anıqlanadı.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki komponenti -p,-may formalı hal feyillerden bolg'anda, to'mendegi ma'nilik o'zgesheliklerdi bildiredi:

1) is-ha'reket, waqıyalarınin' isleniwindegi bir waqıtlı mezgillestikti bildiredi: Jerler ko'klep, ag'ashlar bo'rtik ashtı (A.B.). To'rtku'l aspanında juldızlar jaynap, ay ku'lip tur. (O'.Xojaniyazov). G'arnı baydın' ton atı ter menen qarag'a o'zgerip, o'zinin' dawısı qarlıg'ıp qalıptı (T.Q.). Qa'pelimde awıldın' iyteri shabalanıp u'rip, u'yer azan-qazan boldı (K.S.);

2) is-ha'reket, waqıyaların' isleniwindegi izbe-izli mezgilleslikti: Ilashuqtag'ı digirman esesti tınıp, Gu'lziyba ko'rindi (T.Q.). Samaldın' o'rindegi qara bult siyreklep, onın' ornına aq bult ko'rindi (M.D.). Plan qayta qaralıp, balıqshular iske qayta bo'lindi (O'.A.). Qıstın' qırawlı ku'ni de o'tip jarqırag'an jazdın' ayı ja'ne keldi (J.S.). Paxtalar pisi p japıraqları altınday sarg'aydı (O'.X.);

3) is-ha'reket, waqıyaları qarama-qarsı bolıp keledi: O'tken jılı qasaqanasına bul ju'rgen jilim maylamay, qon'sı jilim maylay berdi (O'.A.).

Da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki komponentinin' bayanlawıshı — sa/-se formalı sha'rt meyilden bolg'anda, to'mendegi ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Is-ha'reketleri, waqıyaları bir waqıtlı mezgilleslikti bildiredi: Kimisi shuqanaq qazsa, qalg'anları tayınlang'an na'ishelerdi qazılıp ketken shuqanaqlarg'a ko'mip atır (T.Q.). To'remurat tuw uslap no'kerdi basqarsa, Esengeldi elden qarıw-jaraq jıynadı (K.S.). Ha'r jer-ha'r jerden qızıl quyırılıq qoraz qırg'awıllar du'rildap ushsa, qulaqların ga' jimıyıp, ga' tikireytip qoyanlar qashadı (T.N.). Ha'r ku'ni arbakeshler biyday tiyep qalag'a tartsa, Babaniyazov eshek arbag'a biyday tiyep awılg'a tartadı (A'.Ta'jimuratov).

2. Is-ha'reket, waqıyaları izbe-izli mezgilleslikti bildiredi: Ko'k suwdın' a'tırapı jazda jasil japıraqlı sho'plerdi jamılsa, qısta qa'ha'rli qıstın' ma'kanı boladı (T.N.). Sen bunda isin'nen esap bersen', men byuroda bermekshimen (O'.A.).

3. Is-ha'reket, waqiyalari qarama-qarsi ma'nide keledi: Bazar badirayip qarasa, Sag'indiq sin'qildap ku'ldi (J.A.). -A'y, hawa baqlawshi stantsiya ayta beredi, ga'si kelse, ga'si kelmeydi (K.S.).

4. Is-ha'reket, waqiyalarinin' isleniwindeki salıstırmalılıqtı bildiredi: 1962-jılı ha'r bir sıyırđan 482 kilogrammnan su't sawıp aling'an bolsa, 1963-jılı ha'r bir sıyırđan 654-kilogramm su't sawıp alındı (gazetadan).

§45. Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı qurallar

Da'nekersiz qospa ga'plerdin quramındag'ı jay ga'plerdin sintaksislik baylanısw usılları qospa ga'ptin basqa tu'rlerinin baylanıswında ju'da' anıq emes. Dizbekli qospa ga'ptin jay ga'pleri dizbeklewshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi sintaksislik janapaylar ha'm solar menen birge intonatsiya arqalı baylanısatug'ın bolsa, bag'ının'qılı qospa ga'ptin komponentleri bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh forması, bag'ındırıwshı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler arqalı baylanıswadı. Bulardıń baylanısw usılları biraz anıq. Al, da'nekersiz qospa ga'plerdin jay ga'plerinin' arasında joqanda ayılğ'anlarday ko'rinip turg'an grammatikalıq qurallar bolmag'an menen, da'nekersiz baylanısw o'zgesheligine qaray, intonatsiya ha'm predikativlik konstruksiyalar arasındag'ı ma'nilik qatnaslar arqalı baylanısatug'ını belgili. İntonatsiya formalıq jaqtan g'ana da'nekersiz qospa ga'p komponentlerin biriktiriwshı xızmetti atqaradı. Al olardıń ma'nilik qatnasları bir-birine baylanıswı bolg'an leksika-semantikalıq mazmun arqalı bildiriledi.

Mısalı: 1. Qar borap, samal uyıtqıp tur (Sh. Aytmatov). 2. Oq qalpal tiygen bolıwı itimal, qoyan jig'ılmadı. (K.Ma'mbetov).

Bundag'ı 1-da'nekersiz qospa ga'ptin jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnas olardıń is-ha'reket, waqiyalarinin' mazmunı jag'ınan bir-birine baylanıswı bir waqıtta islengen mezgilleslikti bildiredi. 2-qospa ga'ptin' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnas is-ha'reket, waqiyalardıń isleniwindeki sebeplik mazmundı an'latadı: qoyannın' jig'ılmawı oqtın' qalpal tiyiwine baylanıswı.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'slepkilleri tamamlanbag'an intonatsiyag'a iye boladı da, ga'ptin' dawamının' bar ekenligin an'latıp turadı. Song'ı jay ga'p tamamlang'an xabar intonatsiyası menen ayıladı. Bul jag'day eki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' bir pu'tin kommunikativlik birlikke birigiwin ta'minleydi. Tamamlanbag'an intonatsiyag'a iye bolg'an jay ga'plerdin' arası u'tir, sızıqsha, eki noqat, noqatlı u'tir belgileri arqalı bo'linip turadı.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' qurami (qurilisi) ken'eyip kelgende, olardin' arasindagi intonatsiyaliq baylanis aniq belgili bolip turadi. Al, jay ga'plerdin' qurami tarayip, tek bayanlawishtan du'zilib kelgende, intonatsiya onsha aniq bolmay keliwi de mu'mkin. Bul jag'day, ko'binese awizeki so'ylewge ta'n bolip keledi: Murat zildey jarma qapinin' bir jag'indagi temir uslag'ishinan tartip edi, qozg'almadi (A.A'liev). Aytum, un'lamadi. Bul da'nekersiz qospa ga'ptin' song'isinda intonatsiya ju'da' ha'lsiz. Biraq, predikativlik belgige qatnasli eki jay ga'ptin' arasinda intonatsiya islenip, bo'linip aytiladi.

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' du'ziliw ushin to'mendegi leksikalik, morfologiyaliq ha'm intonatsiyaliq qurallar qatnasadi:

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'pler leksikalik qurallar arqali baylanisadi. Bul baylanistirwshi qurallar da'slepki jay ga'pte qollaniladi da, song'i jay ga'pte sog'an qatnasli so'z yamasa sol so'zdin' o'zi ta'kiratlanip keledi. Olar formasi jag'inan birgelki yamasa ha'r tu'rli formada keliwi mu'mkin:

a) da'slepki jay ga'ptegi baylanistirwshi ko'rrelyat so'z atliq yamasa substantivlengen almasiqtan boladi da, song'i jay ga'pte sog'an qatnasli almasiq yamasa atliq so'z qolaniladi: Xojaliqta mallarg'a ot-sho'p beretug'in ratsioni du'zilib, ol ko'rnekli jerge ilinip qoyildi. (Erkin Qaraqalpaqstan). Bul Ob-Kaspiy kanalının' birinshi gezegi bolip, ol son'unan dawam etedi (gazetadan). Esin'izde me, elimde bilimli axun kerek dedin'iz, soni esapqa alip sawatli axundi elin'izge baspu'kil jiberdik (T.Qayıpbergenov).

Geyde leksikalik korrelyatqa qatnasli so'z ekinshi komponentke qollanilmawı mu'mkin. Bunday jag'dayda ekinshi jay ga'pte korrelyatqa qatnasli so'z qollanilmag'an menen, onun' ornı ekinshi komponente belgili bolip turadi: Ko'ksuwdın' a'tirapı jazda jasıl jayıraqlı sho'pler jamılsa, (ol) qısta qa'ha'rli qıstın' ma'kanı boladı (T.Na'jimov);

b) leksikalik korrelyat so'z ga'p ag'zasi xızmetinde da'slepki jay ga'pte qollanılıp, pu'tin qospa ga'pke ortaq bolip keledi: Olardin' betleri borlattay qızarıp, ko'zleri shoqtay janadı. *Shertektin'* pa'tigi fanerlenip, edeni pollang'an (A.Bekimbetov).

Bazda pu'tin qospa ga'ptin' mazmunına ortaq bolip kelgen korrelyat so'z tu'sirilip qaldırılıwı da mu'mkin. Bunday jag'dayda da sol so'zdin' ornı jay ga'plerdegi tartımlanıp kelgen so'zler arqalı belgili bolip turadı. Salısı quwramay o'sti, zu'ra'a'ti jaqsı boldı (T.Na'jimov). Paxtası tez ashulıp, o'nimi tan haldırg'anday zor boldı (O'.Ayjanov);

d) leksikalik korrelyatlar ha'rbir jay ga'pte ta'kiratlanıp qollanılıpta keledi: Ku'ni menen o'z malın o'zi bag'adı, qoraların, to'lelerin o'zi

tazalaydı (T.?). Sizler qatnaytug'ın jumıs bolmaydı, sizler jenbeytug'ın qıynshılıq joq. Olardı o'zlerimiz tawıp, o'zlerimiz belgilewimiz kerek, isker adamlardı tanlap alamız (T. N.).

2. Da'nekersiz qospa ga'ptin jay ga'pleri morfologiyalıq qurallar arqalı baylanısadı:

a) morfologiyalıq korrelyatlıq xızmetti qospa ga'ptin quramındag'ı jay ga'plerdin' feyil bayanlawıshlarınin' bir bet, bir ma'ha'l formalarında keliwi atqaradı: Shaqalar qıymıldamaydı, japıraqlar sıdırlamaydı (J.A.) Ha'r kimnin' sharshag'anı jekke ketken son' bilindi, jollar o'nbey qaldı (T.Q.). Qaqabay qasında otırg'an joldaslarına sıbırlap edi, olar shıg'ıp ketti (S.A.);

b) morfologiyalıq korrelyatlar ha'r tu'rli formada kelip te jay ga'plerdı baylanıstıradı. Biraq olardıń jay ga'plerinin' bayanlawıshlarınin' ma'ha'llik ma'nisi birgelkili bolıp keledi: Jerler ko'klep, ag'ashlar bo'rtik ashtı (A.B.). Ha'r jer-ha'r jerden qızıl quyrıqlı qurg'awıllar du'riep ushsa, qulaqların ga' jumıytıp, ga' tikireytip qoyanlar qashadı (T.N.).

3. Da'nekersiz qospa ga'plerdin quramındag'ı jay ga'plerdin bir pu'tin qospa ga'pke birigiwi ha'm ma'nilik o'zgeshelikke iye bolıwında intonatsiya da tiykarg'ı xızmetlerdi atqaradı. Qospa ga'ptin quramındag'ı jay ga'pler ha'r tu'rli dizbeklewshi intonatsiyalar arqalı baylanısıp kelgende, olar ma'nilik jaqtan o'z ara biri menen ten, birgelkili ha'm ten bolmag'an birgelkisiz ma'nilerde baylanısadı. Misalı: 1. Aspandı qara bult qaplap, qattu samal esip tur. 2. Ba'ha'r keldi, terekler bo'rtik shıg'arıp atır, jer u'sti ko'klipasqa do'ne basladı (B. Bekniyazova). 3. Ha'r u'ydin' qasınan u'rgen iyttin sestı shıg'adı, onı da samaldın ızını esittirmeydi (Sh.S.).

Bul ga'pler dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısıp, ma'nileri o'z ara ten baylanısta kelgen.

Da'nekersiz qospa ga'ptin jay ga'pleri bag'ındırıwshı (sebep-na'tiyje, tu'sindirmeli t.b.) intonatsiyalar arqalı birigip, bir pu'tin qospa ga'pti du'zip kelgende, ma'nileri o'z ara ten bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, anıqlawshı sıpatqa iye bolg'an birgelkisiz quramlı qospa ga'plerdı du'zedi: 1. Ku'n jıldı, tonlar jibise basladı (J. Seytnazarov). 2. Olar qorg'annan shıg'ıwg'a erise almadı—dushpan o'zinin qorg'anıw halg'asın biriktirip qoyg'an edi (S. Smırnov). 3. Anaw ku'ngi aktiv ma'jilisinin qaran ko'p keshikpey o'z sheshimin taptı: plan qayta qaralıp, balıqshılar iske qayta bo'lindi (O'. Ayjanov).

Bul misallarda 1-2-qospa ga'plerdin jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-biri menen sebeplik qatnastı bildiredi. 3-qospa ga'ptin jay ga'pleri o'z ara birin-biri tu'sindiriwshilik sıpatqa iye bolıp, da'slepki ulıwmalıq ma'nidegi jay ga'p song'ı jay ga'pler arqalı tu'sindiriledi.

Demek, quramındag'ı jay ga'pleri da'nekersiz ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin qatnasız leksika-semantikalıq mazmunı ha'm intonatsiyalıq qurallar arqalı baylanısqa qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'p delinedi.

§46. Da'nekersiz qospa ga'ptin' struktura-semantikalıq tu'rleri

Da'nekersiz qospa ga'p sintaksistin' pu'tkilley jan'a u'yreniw obyektı emes. Ol da'stu'riy u'yreniw boyınsha tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri retinde bo'liniwine deyin geypara ma'nilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' da'nekersiz tu'ri retinde solarg'a birlestirilip u'yrenilip keldi. Ha'tte, geypara tu'rkiy tillerinde, sonın' biri qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin usı bag'darda u'yrenilip kiyatır. Haqıyqatında, da'nekersiz qospa ga'plerdin' bir qatannın' du'ziliw mazmunı dizbeklewshi da'nekerler arqalı du'zilgen qospa ga'plerge, ekinshi topanı bag'ındırıwshu da'nekerli qospa ga'plerge ku'ta' jaqın, ha'tte birdey bolıp keledi. Mısalı: 1. Balalar bariq na'rseni tintip shıqtı, biraq jasırın xat tabılmadı (J.Sh.). 2. Ol joldaslanna bir na'rselerdi aytıp baqırđı, joldaslan og'an qaramaydı (A. Orazov). 3. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, sol sebepli Gu'lbıyke sır bermey tin'lap otır (T.Q.). 4. O'giz ja'niwardın' ayag'ın bir na'rse shawıp ketken, qan sorg'alap tur (Q.D.).

Bul keltirilgen qospa ga'plerdin' birewleri da'nekerli, ekinshi birewleri da'nekersiz qollanıg'an. Olar du'zilislik (formallıq) jaqtan ayırmashılıqqa iye, al jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslarında ayırmashılıq joq. Olardın' da'nekerli tu'rin da'nekersiz, da'nekersiz tu'rin da'nekerli du'ziliste qurg'anda da, stillik jaqtan azı-kem o'zgeshelik bolg'an menen, ma'nilik jaqtan aytarlıq o'zgeris bolmaydı. Eki jag'dayda da olardın' jay ga'pleri arasındag'ı mazmun saqlanadı.

Usınday mazmun jaqınlıqları esapqa alınıp, tatar tilinde V.N. Xangildin ha'm qazaq tilinde N.X. Demesinovanın' miynetlerinde¹⁷⁷ da'nekersiz qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rlerge bo'liniwı «da'nekersiz dizbekli qospa ga'pler» ha'm «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'pler» terminleri menen ataladı.

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi quramındag'ı jay ga'plerdin' mazmun, intonatsiya, orn ta'rtip, leksikalıq ha'm morfolo-

¹⁷⁷ Xangildin V.N., Ko'rsetilgen miynet. 606-bet. Demesinova N.X. Ko'rsetilgen miynet. 118-bet.

giyalıq qurallardıń qatnası arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshı qural-lardıń ma'nilik o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'ptin' qura-mındag'ı jay ga'pler bir-birine g'a'rezsiz o'z-ara ten', birgelkili ma'nide baylanıssa, geyparaları ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, ten'sizlik sıpatqa iye bolıp keledi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, da'nekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan birgelkili quramlı ha'm birgelkisiz quramlı qospa ga'pler bolıp, ekige bo'linedi¹⁷⁸.

§47. Birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler

Birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z ara ten', birgelkili bolıp keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salıstırmalı, qarsılas intonatsiyaları arqalı baylanısq, o'z-ara ten' ma'nili mezgilles, qarsılas, salıstırmalı qatnaslardı bildiretug'ın qospa ga'plerdi du'zedi. Misalı: Kemeler armanın' jag'asına kelip toqtadı, bular da katerden tu'sti (O'.A.). Ol so'yley berejaq edi, men jen'inen tartıp qoydım (Sh.Seytov). Men jetimmen, ol bolsa pu'tkil Xorezmge au dan'g'ara palwan (T.Q.).

Bul qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi intonatsiya menen bir qatarda, jay ga'pleri arasındag'ı mazmun arqalı da an'latiladı. Da'slepki qospa ga'ptin' jay ga'pleri arasındag'ı mazmun waqıtlıq qatnas bildirse, ekinshi qospa ga'pten qarsılaslıq, u'shinshi qospa ga'pten salıstırmalıq qatnas an'latiladı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler: mezgilles, qarsılas ha'm salıstırmalı qatnastag'ı qospa ga'pler bolıp u'shke bo'linedi.

§48. Mezgilles qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarınin' isleniwi ma'nilik jaqtan waqıtlıq mezgilleslikti bildiretug'ın tu'rleri mezgilleslik qatnastag'ı qospa ga'pti du'zedi. Olardıń is-ha'reket, waqıyalarınin' isleniwi bir waqıtlı ha'm izbe-izli bolıp keledi.

¹⁷⁸ Bul terminler rus tilinde da'nekersiz qospa ga'pti da'slepki izertlewshi N.S.Pospelovtin' qollang'an terminnin' awdarmasınday bolıp ko'ringen menen, qolaylı ha'm jıyraqlı. Ondag'ı «birgelkili quramlı» ha'm «birgelkisiz quramlı» terminlerindeki quram so'zi sol orında jay ga'p ma'nisinde usınıladı, yag'niy birgelkili ma'nili jay ga'pler ha'm birgelkisiz ma'nili jay ga'pler degen tu'siniklerdi beredi. Sonlıqtan da'nekersiz qospa ga'ptin' o'z aldına struktura-semantikalıq bir tu'r retinde ba'liniwine baylanıslı burtın qospa ga'pte qollanılıp ju'rgen terminlerdi qaytalamaw ushın usı termindi alıwdı maqul ko'rдіk.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reketlerinin' isleniwi bir waqitli mezigilles bolip kelgende, olardin' jay ga'plerinin' bayanlawishlari to'mendegi ma'ha'l formalarini arqali bildiriledi:

a) aniqliq meyildin' o'tken, ha'zirgi ma'ha'l formalarinda keledi: Erte kelgen gu'zdi quwalap waqitinan bunn qis baslandi, jer betine dizden qar jawdi (A.B.). Kimisi shuqanaq qazip atir, qalg'anlari qazip ketken shuqanaqlarg'a na'lshelelrdi ko'mip atir (T.Q.);

b) da'slepki jay ga'pinin' bayanlawishi -p formal hal feyil, son'g'i jay ga'ptin' bayanlawishi ha'zirgi ma'ha'l formasinan boladi. Bunday jag'dayda son'g'i jay ga'ptin' ha'zirgi ma'ha'l formasi da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishina da qatnasli bolip, onun' ma'ha'llik ma'nisin aniqlaydi: Otirg'anlardin' kimi otin jag'ip, kimi otin kirgizip ju'r (S.A.). Taw an'g'arlarinan qa'dimgidey ku'shli samal esip, pa'skeltek stantsiyanin' a'tirapindagi jardi qirip ag'ip atirg'an da'ryanin' u'sti qaynawitlap tur (Sh.Aytmatov);

d) da'slepki jay ga'ptin' bayanlawishi waqitliq ma'nidegi -sa/-se formal sha'rt meyil, ekinshi ga'pi aniqliq meyildin' ha'zirgi ma'ha'l formasi arqali bildiriledi: Birewleri kitap oqip atirsa, qalg'anlari o'z ara so'ylesi p tur (T.Q.);

2. Birgelkili quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reketi waqitliq jaqtan izbe-izli bolip kelgende, olardin' bayanlawishlari, ko'binese aniqliq meyildin' ha'r tu'rli formalarini arqali bildiriledi ha'm ma'ha'llik jaqtan da ha'r tu'rli qollaniladi: Samaldin' o'rindagi qara bult siyrekleli, onun' ornuna aq bult ko'rindi (O'.Xojaniyazov). Elimizdin' ekonomikalig potentsiali a'dewir ko'beydi, xaliqtin' turmus da'rejesi a'dewir artip baratir («Erkin Qaraqalpaqstan»).

§49. Qarsilas qatnasli da'nekersiz qospa ga'p

Birgelkili quramli qarsilas qatnastagi da'nekersiz qospa ga'pler, ko'binese eki komponentli bolip, qarsilas ma'nili biriktirwshi intonatsiya arqali du'ziledi. Olardin' quramindagi jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqiyalan ma'nilik jaqtan bir-biri menen qarama-qarsi ma'nide qollaniladi. Bulardin' arasindagi qarsilasliq ma'ni to'mendegishe bildiriledi:

1) da'slepki jay ga'ptin' subyektinin' isleniwine son'g'i jay ga'ptin' subyektinin' is-ha'reketi qarsilasliq jasadli. Bulardagi intonatsiya birinshi jay ga'pte bir jo'n ko'terin'ki boladi da, ekinshisinde pa'sten aytiladi: Buni ko'rgen Da'rmenbay juwrip kele sala tasi qozg'altpaqshi bolip edi, A'wezov onun' aldini aldı (T.Q.);

2) jay ga'plerinin' bayanlawışları bolımlı-bolımsız formalarda kelıw arqalı qarsılaslıq ma'ni an'latadı: Amanlıq a'ri-beri tın'lap bag'ıp edi, olardıń tiykarg'ı maqsetke oralatug'ın tu'ri bolmadı (T.Q.). Eki ag'ası kishkene inisin quwıp ketedi, bala jetkermeydi (ertekten);

3) ha'r bir jay ga'pte leksikalıq antonimler qollanıw ta qarsılaslıq ma'ni an'latıladı: Bizler alg'a qaray ju'rip kettik, olar keyin qayttı (Sh.Seytov). Sen og'an jaqsılıq islegensen', ol sag'an jamanlıq islegen (Sh.A.). Dos sırtın'nan maqtaydı, dushpan ko'zin'she maqtaydı (naqıl).

§50. Salıstırmalı qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p

Birgelkili quramlı salıstırmalı da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqıyaları o'z-ara salıstırmalıq mazmunda du'ziledi. Olardıń salıstırmalıq ma'nileri to'mendegishe an'latıladı:

1) jay ga'plerinin' quramındağ'ı predmetler, qubılıslar salıstırıladı: Pu'tkil adamzat jilına shama menen 3 min' kubkilometr suw ishedı-bul jerdegi dushshı suwdın' ulıwma ko'lemine qarag'anda onshelli ko'p emes (gazetadan);

2) jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları waqıtlıq jaqtan salıstırıladı. Bunday salıstırıwda ha'r bir ga'pte waqıt ma'nili so'zler qollanıladı: Son'g'ı bes jil ishinde 19 millıardan aslam qarjı o'zlestirildi, bul bunnan aldın'g'ı bes jılıqlardı qosa alg'anda sol bes jılıqlar ishinde o'zlestirilgeni menen barabar. 1962-jılı ha'r bir sıyırda 482 kilogramm su't sawıp alıng'an bolsa, 1963-jılı ha'rbir sıyırda 654 kilogramm su't sawıp alındı (gazetadan);

3) ha'r bir jay ga'ptin' quramında leksikalıq antonimler qollanıw arqalı salıstırıladı. Bul tu'rdegi salıstırmalı qospa ga'pte salıstırılshılıq ma'ni predmetlerdi, is-ha'reket, qubılıslardı bir-birine qarsı qoyıw arqalı salıstırıladı: Ashıw-araz, aqıl-dos. Bilgen tawıp aytadı, bilmegen qawıp aytadı. Oqıg'an ozar, oqımag'an tozar. Jaqsı adamda kek bolmas, jaman adam tek bolmas (Qaraqalpaq naqıl-maqalları);

4) da'slepki jay ga'ptin' mazmunı son'g'ı jay ga'pke salıstırılshılıq arqalı salıstırmalıq qatnas an'latıladı. Bunday salıstırmalı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawışları bir tu'rdegi feyiller arqalı bildiriledi: Tawdı-tastı jel buzar, adamzattı so'z buzar. Jalg'ız ag'ash u'y bolmas, jalg'ız jigit biy bolmas (Qaraqalpaq naqıl-maqalları).

§51. Birgelkisiz quramli da'nekersiz qospa ga'pler

Birgelkisiz quramli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi g'a'rezlilik sipatqa iye boladi. Olardin' qurami, ko'binese eki komponentli bolip, bag'indirwshi intonatsiya arqali du'ziledi. Ma'nilik jaqtan intonatsiya ha'm jay ga'pler arasindag'i ma'nilik qatnaslarina qaray, sebep-na'tiyje, na'tiyje, tu'sindirmeli, sha'rtlik t.b. qatnaslardi bildiredi: Qusbegi qa'ha'r lenip ko'zlerin biy, qazi, baylarg'a alartip edi, olar tu'njirap qaldi (T.Q.). Olar fonarlarnin ko'terip bir-birine xabar berdi: demek, bul jolda tosqinliq joq degennin' belgisi. Boranlida ma'kan basip otirgshi eki adam boldi-birewi usi Edige (Sh.A.).

Bul qospa ga'plerdin' da'slep kisinin' quramindag'i jay ga'plerinin' is-ha'reketleri birinin' biri isleniw sebebin bildiredi. Bunda ekinshi jay ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniwine birinshi jay ga'ptin' is-ha'reketi sebepshi. Ekinshi, u'shinshi qospa ga'plerdin' jay ga'pleri tu'sindirmeli qatnas bildirip kelgen. Bularda birinshi jay ga'p ekinshi jay ga'p arqali tu'sindiriledi.

§52. Sebepp-na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'p

Birgelkisiz quramli qospa ga'ptin' bul tu'rinin' is-ha'reket, waqiyalari o'z ara bir-biri menen sebep-na'tiyje ma'nilerinde baylanisadi. Sebepp-na'tiyje qatnasli qospa ga'plerdi aniq lawda olardin' quramindag'i jay ga'plerdin' onn ta'rtip arqali bildiriletug'in ma'nilik qatnaslari ha'm intonatsiyaliq o'zgesheliklerine qaraladi. Misali: Ku'n jiladi, ton'lar jibise basladi. Keypi birden o'zgerdi, yadina bunnan ko'p jillar burung'i waqiya tu'sti (X.S.).

Bul qospa ga'ptin' da'slep kisinde birinshi jay ga'p son'g'i jay ga'ptegi is-ha'reket, waqiyannin' isleniw sebebin bildiredi. Ekinshi qospa ga'pte, kerisinshe, son'g'i jay ga'p da'slepki jay ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw na'tiyjesinin' sebebin bildirip kelgen, keyninin' birden o'zgeriwine yadina bunnan ko'p jillar burung'i waqiyannin' tu'siwi sebepshi.

Birgelkisiz quramli sebepp-na'tiyje qatnasli qospa ga'pler quramindag'i jay ga'plerdin' onn ta'rtibi ha'm ma'nilik qatnaslarina qaray eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladi. Olardin' biri sebepp-na'tiyje, ekinshisi na'tiyje-sebepp qatnaslarin bildiredi. Bulardin' onn ta'rtibi boyinsha qaysisinin' bunn ya son' kelgenligi olardin' ma'ni ha'm intonatsiyaliq o'zgesheliklerine qatnasli aniq lanadi:

1. sebepp-na'tiyje qatnasli qospa ga'pte sebepp bildiriwshi jay ga'p bunn, sol sebeptin' na'tiyjesin bildiretug'in jay ga'p son' keledi. Bunnin' da'slepki

jay ga'pi xabar intonatsiyasi menen aytiladi da, son'ında pauza islenedi, olardin' jay ga'plerinin' arasi, ko'binese u'tir arqali bo'linedi: Aq jawin sebelep jawdi da turdi, jer beti iylengen batpaqqa aynaldi (S.A.). Nurlibek og'an qarag'anda anag'urim dug'ijim edi, ba'rshenin' u'miti sonda (T.Q);

2). na'tiyje-sebep qatnasli qospa ga'pte na'tiyje bildiriwshi jay ga'p bunn, sebep ma'nili jay ga'p son' keledi. Bul jag'dayda na'tiyje bildiriwshi jay ga'pten keyin intonatsiya biraz ko'terin'ki ha'm sozin'qi aytiladi da, eki jay ga'ptin' arasi, ko'binese sızıqsha, qosnoqat, geyde u'tir arqali bo'linedi: Kelgen pa'tte-aq onu qayg'ılı xabar mayıstınıp tasladı—balası a'lle qashan-aq shetnegen edi (Sh.A.). Qala xalqının' mitngisin sho'lkemlestirgenimiz joq. xalıqtın' o'zi joq edi (gazetadan). Ko'p keshige beriwge bolmaydi, shayiq kelgen bolsa jan-jaqqa adam jiberip izletedi (T.Q.).

§53. Na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'p

Birgelkisiz quramli na'tiyje qatnasli qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinen an'lasilg'an is-ha'reket, waqiyalardin' na'tiyjesi son'g'i jay ga'p arqali bildiriledi. Ha'r waqıt na'tiyje ma'nili jay ga'p son'g'i pozitsiyada keledi. Onın' omin da'slepki jay ga'p penen almasırıwg'a bolmaydi.

Na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'plerde belgili bir so'zlerge a'hmiyet beriledi de, qospa ga'ptin' ulıwmalıq mazmunı sol so'z arqali anıqlanadi. Bunday da'nekersiz qospa ga'ptin' ekinshi jay ga'pinin' basında bul almasıg'ı leksikalıq korrelyatlıq xızmet atqaradi.

Na'tiyje qatnasli da'nekersiz qospa ga'pler ha'zirgi jazba a'debiy tilde rus tilinin' ta'siri arqali rawajlang'an publitsistikalıq shıg'armalarda ushırasadi: 1971-jıldın' aqın 1972-jıldın' basında Qızıljar to'beliginde topiraqtan bo'get salındı, bul gazoprovodlardın' kompressor stantsiyalarına ha'm temir jolg'a suwdı u'zliksiz berip turıwdı ta'miyin etti. Zıyat suwlar oylanbastan kanaldın' ayaq jag'ına qayırılıp jiberilip atır, bul suwlar Sultanuaisdagi tawlarının' eteginde 100 kv. kilometrden aslam maydanda ko'l ha'm batpaqlıqlardı payda etti (gazetadan).

§54. Tu'sindirmeli qatnasli da'nekersiz qospa ga'p

Tu'sindirmeli qatnasli qospa ga'plerdin' da'slepki jay ga'pinin' mazmunı son'g'i jay ga'p arqali tu'sindiriledi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' jay ga'pleri, tiykannan, intonatsiya arqali baylanısadi. Olardin' intonatsiyası ha'r tu'rli bolıp keledi.

1) Tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uliwmalıq ma'nide boladı da, son'g'ı jay ga'pler arqalı tu'sindiriledi. Intonatsiyalıq jaqtan da'slepki jay ga'p xabar intonatsiyası menen, son'g'ı jay ga'pler tu'sindirmeli sanaw intonatsiyası menen ayıldı, da'slepki jay ga'pten qosnoqat arqalı bo'linedi: So'ytı p, ilg'iy basshı xızmettegi adamlar birte-birte kolxozg'a ketip atır: kimi-partiya sho'lkeminin' xatkeri, kimi kolxoz baslıg'ı, kimi mal fermasının' baslıg'ı (O'.Xojaniyazov). Baltabaydın' jobası minadan ibarat edi: serjant Batırovın' bo'limi tuwra ortag'a topılıp, dushpannın' dıqqatın awdarıwı kerek, sol waqta eki palangadan Petr menen Sergeydın' jawıngerleri tag'ı da jaqın barıp sawash baslawı tiyis (Q.Dosanov).

Da'nekersiz qospa ga'ptin' bul tu'rinin' da'slepki jay ga'pi abstrakt ma'nide kelip, anıq ma'nili jay ga'p arqalı tu'sindiriledi: Men bunnan shama menen qırq jil burın bolg'an bir waqıyanı aytıp bereyin: bul jerdi a'yyem zamanlardan beri xalq Qarato'be dep ataytug'ın edi (Sh.Rashidov). Sizin' da'rtin'izge dawa bir na'rse bar: balan'ızdı to'ben'izge qoyıp shalamız (ertekten).

2) Tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' baslawışı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi baslawışqa qatnaslı ekinshi jay ga'pte bul, ol, ol da bolsa almasıqları korrelyatlıq xızmet atqaradı: Birewdin' mun'lı dawısı esitiledi-bul u'y aldında sıyr sawıp otırg'an Gu'lzardın' dawısı edi (X.S.). Jeti shopannın' biri Jiyemurat edi-ol ko'len'kesinen qorqatug'ın, dibırlap so'yleytug'ın, murının' ushu jetim bawırday salbıran'qırag'an adam edi (M.D.). Jas u'lkennin' bir a'deti bar-olda bolsa ha'r ku'ni derlik o'zine maqul tu'sken waqıtları qalanı bir aynalıp qıdırıp qaytadı (gazetadan);

3) Tu'sindirmeli qatnas bildiretug'ın qospa ga'ptin' eki komponentinin' de bayanlawışı bir tu'birles so'zden bolıp keledi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'p arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyanın' mazmunı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi: Tuwısqan respublikalardıń barlıq qunlısshıları Orta Aziyag'a, onın' gidroqurılısshılarna keldi-olar o'zlerinin' ta'jik, tu'rkmén, o'zbek ha'm qaraqalpaq tuwısqanlarına A'miwda'ryanı bag'ındırıwga, og'an plotınalar salıp, onın' ag'ısın gidrouzel menen baylap taslawga ja'rдемge keldi (gazetadan).

§55. Sha'rtlik qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p

Sha'rtlik qatnas bildiretug'ın da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' is-ha'reket, waqıyası ekinshi jay ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi. Bul jag'ınan da'nekersiz qospa ga'ptin'

da'slepki jay ga'pinin' bayanlawishi sha'rt bag'inun'qılı qospa ga'ptin' bag'inun'qı ga'pinin' bayanlawishinin' bildiriliwi menen ma'nilik jaqtan sinonimles bolıp turadı. Olardı birinin' ornına birin almastırıp qollanıl'anda anıq ko'rinedi. Misalı: Bu'gin o'zin'ha'wizdin' boyında jatıp shuqshı, ba'ri de ko'zin'e ko'rinedi (ertekten). Kerek waqtında usı pa'rimdi tu'tetsen' boldı, men tayın bolaman (ertekten). Bunday eki jag'dayda da bayanlawish formaları ha'r tu'rli bolg'an menen sha'rtlik ma'ni saqlanadı.

Sha'rtlik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'ptin' sha'rt ma'nisindegi birinshi jay ga'pinin' bayanlawishi, ko'binese buyırıq meyil formalarınan boladı da, onun' intonatsiyası ko'terin'ki, al sha'rtlengenlikti bildiretug'in ekinshi jay ga'ptin' intonatsiyası pa'sen' boladı: Jaqsını jatqa berme, dushpanın' ku'ler. Jamandı dosqa berme, elin' bu'liner (Qaraqalpaq naqıl-maqalları).

Sonday-aq sha'rtlik qatnashı da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' bayanlawishi sha'rt meyildin' -sa/-se+boldı feyilinin' dizbeklesiwinen boladı da, ekinshi jay ga'ptin' bayanlawishi anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l forması arqalı bildiriledi: Qalı perde sımlarına jaqınlasa boldı, duwtardın' o'zi shertilip atırg'anday boladı (O'.X.).

Ashıq ha'm jabıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'pler

Da'nekersiz qospa ga'pler de dizbekli qospa ga'pler sıyaqlı, du'zilisi jag'inan ashıq ha'm jabıq strukturalı bolıp keledi. Ashıq ha'm jabıq du'zilisti eki ha'm ko'p komponentli da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'nilik qatnasları du'zedi. Usı sıyaqlı baylanıstırıwshı qurallardın' qatnasına qaray, eki ha'm ko'p komponentli qospa ga'pler ashıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'p ha'm jabıq strukturalı da'nekersiz qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

§56. Ashıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'p

Da'nekersiz qospa ga'ptin' ashıq du'zilisli tu'ri eki, u'sh yamasa odan da ko'p jay ga'plerdin' sanaw intonatsiyasının' baylanıstırıwı arqalı du'zilcedi. Bulardın' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan ten' ma'nili, birgelkili sipatqa iye boladı, jay ga'plerinin' bayanlawishi da birgelkili formada keledi. Misalı: Birewler aw ko'n'gelep, ekinshileri qaqsap qalg'an go'ne kemelerdin' ultanın pitep, u'shinshileri arqan shıyratıp barınsha ha'reket etip atır (K.S.). Jer barqulla jaqsılıqqa jaqsılıq penen juwap beredi, ondag'ı bag'lar

gu'leydi, ko'k sho'pler o'sedi, da'n masaqlari jetilip baradi (gazetadan).

Ashiq du'ziliste, tiykarinan, da'nekersiz qospa ga'ptin' sanaw intonatsiyasi arqali baylanisqan mezigilles, tu'sindirmeli tu'rleri keledi.

1. Mezigilles qatnas bildiretug'in da'nekersiz qospa ga'p ma'nilik jaqtan bir waqitli ha'm izbe-izli is-ha'reket, waqiyalardi bildirip, olardin' ekewi de ashiq du'zilisli bolip du'ziledi:

a) ashiq du'zilisli bir waqitli mezigilles qospa ga'pler. Qistag'i tirishilik joytilg'an jilg'alarda tag'i o'mir payda bolip, neshshe a'lwan gu'ller irg'aladi, jap boylarinda su'yrikler silanip, unqlar jelkildeydi (Sh.S.). Kim qansha ishemen dese ishti, qansha nan jeymen dese jedi (T.Q.). Putalar shutirlap, mayda qarag'aylardin' ushlan jan-jaqqa shertilip, qabirshaq muzlar shuqirladi (B.Polevoy) ;

b) ashiq du'zilisli izbe-izli mezigilles qospa ga'pler. Ol basqa ga'ptin' basina barmay aldina burildi, arbakesh qamshu ko'terdi, arba alg'a qaray qozg'aldi (T.Q.). Gu'dirmama gu'rkiredi, son'inan da'rhal jawin jawa basladi, saylar toli sel boldi (Sh.Rashidov).

2. Ashiq du'zilisli da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'pler eskertpeli intonatsiya arqali baylanisadi:

a) ashiq du'zilisli tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' da'slepki uliwmalig ma'nide keledi de, son'g'i jay ga'pler arqali tu'sindiriledi: Biraq tilekke qarsi, bul sapan aldın ala boljawlar tuwn bolip shıqtı: oktyabrđın' 16 ku'ninde, pu'tkil derlik noyabr ayında geyde no'ser ha'm geyde silpi jawin jawip turdi, temperatura minus da'rejege shekem to'menlep ketti (gazetadan). Basliq shug'ip ketiwden-aq jynalistin' ta'rtibi buzila basladi: birew shırpı panldatıp jag'ıp shılım tutandırdı, birewi ku'lip jiberdi, tag'i birewi dawıslap qasındag'ıg'a bir na'rse ayttı (A.Qahhar) ;

b) ashiq du'zilisli tu'sindirmeli da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinde uliwmalig silteme ma'ni beretug'in aimasiq so'z qollanuladi da, son'g'i jay ga'pler uliwmalig ma'nidegi jay ga'pti tu'sindirip keledi: Bul oynınun' ma'nisi minaday edi: birew shet eldin' qalasının' atın aytağı, basqası sog'an baratug'in baslı-baslı orınlardı irkilmey atap shıg'ıwı kerek (A.Gaydar). Sayda bug'an tan' qaldı: birinshiden, ol heshkimnen shay sorag'an joq, ekinshiden bul o'zi ne ushin shay tasip ju'r (A.Qahhar).

§57. Jabiq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'p

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jabiq strukturasi barliq jag'dayda eki komponentli bolip du'ziledi. Olardin' jay ga'pleri qarsilashiq, sebep, geyde eskertpeli intonatsiya arqali baylanisadi.

1. Jabıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'p eki jay ga'pli bolıp, qarsılaslıq intonatsiya arqalı baylanısadı ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da qarsılaslıqtı bildiredi. Olardın' jay ga'plerinin' bayanlawısh formaları da birgelkili bolmay, ha'r tu'rli formada keledi: Ol ele so'yley berejaq edi, men jen'inen tartıp qoydım (Sh.S.). Olarg'a zaldag'ılardın' ayırımları ku'ldi, ayırımları ayap qala berdi. Men qarsılıq ko'rseteyin dep ga'pti maydalap baslap kiyatır edim, ol so'yletpey tasladı (A.O.) ;

2. Jabıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'pler sebep intonatsiya arqalı baylanısadı. Bul baylanıstag'ı da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnas eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı: Bul baylanıstag'ı ga'plerdin' da'slepki jay ga'pi son'g'ısındag'ı na'tiyjenin' isleniw sebebin bildiredi de, son'g'ısı da'slepkinsinin' na'tiyjesin bildirip keledi: Jer astı suwlarının' da'rejesi a'dewir ko'terildi, territoriyanın' do'geregi a'dewir kebir asha basladı (gazetadan). Keypi birden o'zgerdi, yadına bunnan ko'p jıllar buring'ı waqıya tu'sti (X.S.).

3. Jabıq du'zilisli da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'p eki komponentli bolıp, da'slepki jay ga'p son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi: Adamlardın' barg'an sayın jaqsılanıwı, o'zlerinin' materiallıq ha'm ruwxıy talapların tolıq qanaatlandırıw ushın bir jol bar—ol da bolsa do'retiwshiliktin' ha'r qanday tarawlarında hadal miynet etiw bolıp tabıladı (gazetadan). Men saraydın' ishinin' ha'mme jerin ko'rip shıqtım, ba'ri de silesi qatıp uyıqlap qalıptı (ertekten).

Qospa ga'p ko'p jay ga'pli bolıp kelgende, ondag'ı jay ga'pler intonatsiya ha'm da'nekerler arqalı baylanısıp, aralas baylanıslı bolıp ta du'ziledi. Bunday jag'dayda qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler ma'nileri ha'r tu'rli bolıp baylanısadı ha'm olar jabıq strukturanı du'zedi. Bul sıyaqlı du'zilisti baylanıslıw usulına qaray, aralas baylanıslı qospa ga'p dep ataw mu'mkin: Suwg'arılatug'ın jerlerde ba'ha'rde egin egilip, al gu'zde jıynap alınıp, olardın' paqalları mal otı ushın tayarlanadı (K.M.). Irashtan a'tırap qoldın' qarınday bolıp ko'rinetug'ın edi, Nurnazar eki qolın artına alıp ku'n shıg'arg'a tigilip qaradı ha'm tum-tustan toz-toz bolıp kiyatır'ınlardı ol anıq ko'rđi (Q.D.). Qayg'ı-uwayım onı din'keden ayırıp qoyg'an edi, ol boyı haldan ketip, «sılıq» etip jig'ilip tu'siwge tayar edi, lekin jig'ilip ketiwden qorqar edi, o'ytkeni ko'zin jumsa altın podnosta qang'a boyalıp, tısları ırjıyıp jatır'ın o'z basın ko'retug'ının biletug'ın edi (A'.Yakubov).

§58. Da'nekersiz qospa ga'ptin' irkilis belgileri

Irkilis belgileri jazıw arqalı berilgen pikirlerdi anıq,tu'sinikli etip bildiriwde, ga'ptin' du'zilisi ha'm ma'nilik qatnaslann anıqlawda tiykarg'ı xızmetlerdin' birin atqaradı. Sonlıqtan irkilis belgilerinin' qoyılıwı ga'ptin' du'zilisi, ma'ni ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerine qaray ha'r tu'rli funksionallıq xızmetlerge iye boladı. Ma'selen, bir kommunikativlik birlik dep qaralatu-g'm ko'p komponentli predikativlik konstruksiyalardıń arasında da intonatsiyalıq o'zgesheliklerge baylanıslı ha'r tu'rli irkilis belgileri qoyılıwı mu'mkin. Misalı: 1. Elimizdin' ekonomikalıq potentsialı a'dewir ko'beydi, xalıqtın' turmıs da'rejesi u'zliksiz artıp baratır. 2. A'rmanlardı haqıyqatlıqqa aylandıra otırıp,elimizdin' miynetkesh adamları suwsız sho'listanlarga suw jetkerip atır, jan'a fabrika menen zavodlar, shaxtalar, elektrostantsiyalar du'zip atır,atızlardın' zu'ra'a'tin arttırıwı'g'a erisip atır--ma'mleketimizdin' bunnan bulay da gu'llep jasawı ushın ha'mme na'rseni islep atır (gazetadan).

Bul ga'plerde irkilis belgilerinin' qoyılıwı ha'r tu'rli. Birinshi ga'ptin' aqırında tamamlang'an ga'plik intonatsiyag'a qatnaslı noqat qoyıl'g'an bolsa, ga'p ishinde tamamlanbag'an intonatsiyag'a qatnaslı u'tir belgisi qoyıl'g'an. Bundag'ı noqat ga'ptin' bir pu'tin tuyanaqlı ma'nige iye bolg'anın, tamamlang'annın bildiredi. Al u'tir tamamlanbag'an intonatsiya islengen eki jay ga'ptin' arasına qoyılıp, da'slepki jay ga'ptin' tamamlanbag'anın, onın' dawamınun' bar ekenin bildiredi ha'm eki jay ga'ptin' arasın bo'lip ko'rsetedi. Ekinshi ko'p komponentli qospa ga'pte u'tir ha'm sızıqsha belgileri qoyılıp kelgen. Bul irkilis belgilerinin' qoyılıw funksiyası ha'r tu'rli. Usı ga'pte ga'p ishinde bes orında u'tir belgisi qoyıl'g'an menen, olardıń qollanıw xızmetleri birdey emes. Bunın' u'tir arqalı bo'lingen en' da'slepki bo'legi ayırılrawshı intonatsiyag'a iye bolıp, baslawishtın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi ha'm ma'nisi jag'ınan yarım predikativlik sıpatqa iye bolıp, ayırılraw'g'an pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Al sızıqshag'a deyingi u'tirler arqalı bo'lingen komponentler sanaw intonatsiyasına iye bolıp, olardıń baslawishtın' tiykarg'ı is-ha'reketin bildirip kelgen qatarlar birgelkili bayanlawısh,al bayanlawıshqa qatnaslı ayıl'g'an so'zler birgelkili tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Bundag'ı sızıqsha arqalı bo'liningen komponent ulıwmalastırwshı so'zli birgelkili ag'zanın' intonatsiyasına usap, juwmaqlastırwshı ulıwmalastırwshı ma'ni bildiredi. Demek, irkilis belgilerinin' qoyılıwı ga'ptin' strukturasına, ondag'ı bildiriletug'in ma'nige ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklerge qatnaslı bolıp keledi.

Ga'p qurılısında irkilis belgileri ulıwma funksiyası jag'ınan jay ga'plerdegi birgelkili ag'zalı, ayırılraw'g'an ag'zalı, qaratpa ag'zalı, kiris ha'm kirispe ga'pli konstruksiyalarda, qospa ga'ptin' bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'p tu'rlerinde ken' qollanıladı.

Da'nekersiz qospa ga'p penen dizbekli qospa ga'plerdin' eki komponentli ha'm ko'p komponentli strukturada keliwi intnatsiya ha'm da'nekerlerge baylanisli bolip keledi. Eger da'nekersiz qospa ga'p penen dizbekli qospa ga'pler eki komponentli bolip, olardın' biri (da'nekersiz tu'ri) biriktiriwshi pauza ha'm qarsilas intonatsiya, al ekinshisi (da'nekerli tu'ri) biriktiriwshi ha'm qarsilas da'nekerleri arqali baylanisip kelgende, olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bir-birine ku'ta' jaqın. ha'tte bir ma'nige ten' bolip keledi. Bul jag'ınan bulardın' arasında o'z-ara jaqınlıq bar, biraq du'zilisi jag'ınan olar bir birinen ayrılıp turadi.

Da'nekersiz qospa ga'plerde to'mendegi irkilis belgileri qollaniladı: u'tir. noqatli u'tir. qosnoqat. sızıqsha. Bular ga'p ishinde qollanilatug'ın bo'liwshi irkilis belgilerinin' xızmetin atqaradı.

1. U'tir. Bul irkilis belgisi da'nekersiz qospa ga'plerdin' quramındag'ı biriktiriwshi, sanaw intonatsiyası, qarsı qoyıw ha'm sebep intonatsiyaları arqalı baylanisqan jay ga'plerdin' arasına qoyiladı: Muzqalası buzıldı, muzqalasin qızilsuw bastı (J.A.). Tekeles shug'ar dep ketip baratır edim, dawıs ja'ne esitildi (T.Q.). Ba'ha'r keldi, terekler bo'rtik shug'arip atır, jer u'sti ko'k lipasqa do'ne basladı (O'.X.). Ol birna'rselerdi aytqısı kelip edi, men aytqızbadım (Sh.S.). Ol jaqta turıp go'zzal qızdın' shaqqan ha'reketine ko'z salıw qıyın eken, bulılar ko'rsetpeydi (O'.X.).

2. Noqatli u'tir. a) da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'nileri birgelki bolmay, ha'r tu'rli bolip baylanıssa, birinshi jay ga'pten keyin noqatli u'tir qoyiladı: Adamlarımızdın' keypi jaqısı, bizin' watanımız belgilengen maqsetke qaray bekkem isenimli adım menen baratır. Qa'pelimde, uzaqtan quslardın' qattı sayrag'an dawısı esitildi: bizlerden, ko'sheden o'tiwshilerdin' to'besinen biyigirekte aqlang'an tas diywalg'a ildiriwli qa'pesti ko'rdik (L.K.):

b) eger de ha'r tu'rli ma'nilik baylanısta kelgen da'nekersiz qospa ga'p ko'p komponentli bolip kelse, da'slepki jay ga'pten keyin noqatli u'tir, son'g'ı jay ga'plerdin' arasına u'tir qoyiladı: Bir ku'ni Sonabay quyng'ı arshın keletug'ın qoraz qırg'awıldı ushardan attı: og'ı qa'te tiyip sarqıp ketti de, jıjqışının' qasına tu'sti (O'.A.). Ol o'zinin' keyingi ha'reketlerin esine tu'sirdi; A'limjan saldamlı tu'rde ornınan turdı da. ol ap-anıq etip so'ylep, Ayqızdın' usınısın dawısqa qoydı. Qız tawdan kiyatırıp ta etigin sıpırdı; ol ju'zlerin sıpırdı, qaltasınanan aynasın alıp o'zine qaradı (Sh.R.).

3. Qosnoqat. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' arasına qosnoqat to'mendegi jag'daylarda qoyiladı:

a) da'nekersiz dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi uliwmalıq ma'nide kelip, son'g'i jay ga'p onın' tu'sindiriwshi ag'zası bolıp kelgende, son'g'i jay ga'pten aldın qosnoqat qoyıladı. Bunday jag'dayda uliwmalıq ma'nili da'slepki ga'ptin' quramında abstrakt ma'nili almasıq so'z qollanıladı: Bu'gin de sol a'detin qıldı: a'kesinin' aldına juwırısıp moyınan qushaqladı (T.Q.). O'tebaydın' qa'teligi minaday edi: onın' oyınsha suw bar jerdin' ba'rinde balıq bar (O'A.);

b) da'nekersiz tu'sindirmeli qospa ga'ptin' tu'sindiriwshi ga'pi ko'p jay ga'pli yamasa birgelkili ag'zalı bolıp kelgende, da'slepki tu'sindiriliwshi ga'pten keyin qosnoqat qoyıladı: Tuyaqları astındag'ı qattı jerdin' amanat ekenin sezgen attın' solg'ın mun'lı qıyalında o'tmishtegi bir emeski ko'rinisler jan'ladı: jazdın' sol bir uzaq ku'nlerindeki shıq tu'sken shireli ko'k maysa sho'plerdin' tan' qalardıq a'jayıp kelbeti, anaw to'beden minaw to'bege sharıqlag'an quyash, ba'ri-ba'ri ko'z aldına eleslep kele beredi (Sh.A.). Usı waqıt ishinde u'yde birqansha jan'alıqlar boldı: sıyrı tuwdı, al shaqlı qara qoy egiz qozı tuwdı, qozılarının' birewi qara, ekinshisi aq (M.K.):

d) da'nekersiz sebep-na'tiyje qospa ga'ptin' na'tiyje bildiriwshi jay ga'pi burın kelgende, sol ga'pten keyin qosnoqat qoyıladı: Aydananın' quwanışının' shegi bolg'an joq: g'awashalar jasıl kvadrat bolıp qoldan dizgen marjanday qatarlastı (O'X.). Qara iyt surlanıp ko'rindi: onın' arqasın shıbınlar qaplag'an edi (L.T.).

4. Sızıqsha. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' arası sızıqsha arqalı bo'linip jazıladı. Sızıqsha arqalı bo'linetug'ın da'nekersiz qospa ga'plerdin' du'zilisi, tiykarınan, eki qatarlı bolıp keledi. Sızıqsha to'mendegi jag'daylarda qoyıladı:

a) da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pinin' mazmunı son'g'i jay ga'p arqalı tu'sindiriliw kelgende eki jay ga'ptin' arası sızıqsha arqalı bo'linip jazıladı. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptegi tiykarg'ı diqqatqa alıng'an so'zdin' ornına ekinshi jay ga'pte, ko'binese *bul ol* almasıqları qollanıladı: Birewdin' mun'lı dawısı esitildi — bul u'y aldında sıyrı sawıp otırg'an Gulzardın' dawısı edi (X.S.). Timka bir na'rsege qumar-ol quslardı jaqsı ko'redi (A.G.). Qa'dirli doslar, sizler ilg'allı qurılıstın' barlıq tarawlarında og'ada u'iken jumıs islewin'iz kerek—bul jumıs teren' ha'm bekkem bilimlerdi, novatorlıqtı, intanı talap etedi (gazetadan). Jan'a usunıslar ortag'a qoyılıp atır, qızıq baslamalar ko'teriliw atır—bular ku'ta' a'hmiyet berip u'yreniwge ılayıq (gazetadan);

b) da'nekersiz qospa ga'ptin' da'slepki jay ga'pi anıq bolmay, uliwmalıq ma'nide ayılğ'an jag'dayda, son'g'i ga'p arqalı anıqlanıadı da, da'slepki

jay ga'pten keyin sızıqsha arqalı bo'linip jaziladi: Ku'n ta'rtibinde bir ma'sele tur-ol respublikanın' suw nızamının' tiykarg'ı joyban. Sol baxıt ha'm waqtı xoshlıqtın' ha'reketke keltiriwshi ku'shi de, qaharmanları da usı qız benen jigittin' o'zleri bolıp otırıptı-olar A'dimurat penen Lyuba Kim (T.N.). Ju'rer jolımız onsha alıs emes-ol stantsiyag'a shekem 60 kilometrdey-aq edi (M.Sh.). Biz bes jılıqtın' ku'ta' juwapkerli da'wirine kirdik-bıyılǵ'ı jil anıǵ'ında bes jılıqtı bizin' qanday na'tiyjeler menen juwmaqlaytug'ınımızdı belgileydi (gazetadan);

d) qarsılaslıq ha'm sebep intonatsiyaları arqalı baylanısıp kelgen da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arası sızıqsha arqalı bo'linip jaziladi. Bunday jag'dayda da'slepki jay ga'ptin' son'ında intonatsiya biraz ko'terin'ki ha'm sozin'qı aytiladi: Ol ot jaqqıshlıq yamasa sipsekeshlik onın izlep ha'r kimgе bardı-na'tiyje shıqpadı (A.G.) Olar qorg'annan dalag'a shıǵ'ıwǵ'a erise almadı-dushpan o'zinin' qorg'anıw halqasın biriktirip qayǵ'an edi (S.S.) Sen og'an jaqsılıq etkensen' ol sag'an jamanlıq islegen;

e) da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nileri birgelki, in'g'aylas bolıp kelgende de, eki jay ga'p sızıqsha arqalı bo'linip jaziladi. Bul jag'dayda da'nekersiz qospa ga'ptin' du'zilisi eki qatarlı bolıp, intonatsiya sozin'qı aytiladi: Bizler baslaymız—a'wladlarımız pitkeredi (gazetadan). Ba'rimiz jabılıp islep taslaymız—qosımsha haqı to'leydi (Sh.A.). Adamların' abadanlıǵ'ı o'sip atır—xalıq xojalıǵ'ının' bas wazıypası turmısqa asırılıp atır (gazetadan).

ARALAS QOSPA GA'PLER

§ 59. Aralas qospa ga'p ha'm onın' quramı tuwralı tu'slinik

Qospa ga'pler tekeki jay ga'ptin' quramınan du'ziliw qoymay, birneshe jay ga'ptin' ha'r tu'rli sintaksislik baylanısınan da du'ziledi. Bunday jag'dayda onın' quramı dizbekli, bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanısında keledi. Mısalı: 1. Jiyemurat Temirbekke bayanlama ushın so'z bergende g'ana, qanday jan'alıq bolar eken dep ha'mme silıdey tıup qaldı, bul jumlıq sonday tezlik penen baslandı, bunnıǵ'ı jynalıstag'ı dardı ko'rgen kisi tanlang'anday edi (T.Q.). 2. Sıy-hu'rmet ha'm

ataq kerek emes, biyhu'wda na'rse ekenin ol a'lleqashan bilgen, biraq ziyapatta knyaz Sergey onın' qasına kelip jılı so'zler aytqan waqıtta, ol erksiz qanaatlang'anday bolatug'in edi (Lev T.).

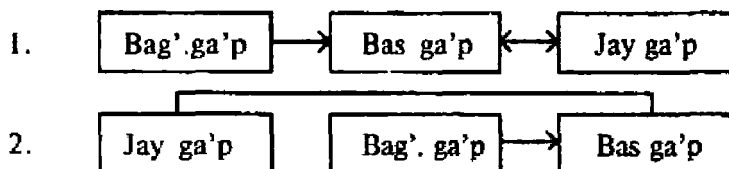
Bul berilgen ga'plerdin' ekewi de 4 jay ga'pten quralıp, olardın' quramında dizbekli, bag'inın'qılı, da'nekersiz qospa ga'pler aralas baylanısta kelgen.

Aralas qospa ga'ptin' quramı u'sh, to'rt yamasa onnan da ko'p jay ga'plerden du'zile beredi. Olar usı sıyaqlı ko'p jay ga'pli bolıp kelgende, qanday ga'plerdin' quramında keletug'inı ha'm onn ta'rtibi to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı: 1. Aralas qospa ga'p u'sh ga'pten du'zilip kelse, bag'inın'qı ga'p birde da'nekersiz qospa ga'ptin' aldında keledi de, birde ortasında keledi:

a) Qodiren' ga'pler tewsilmeıy-aq, dalada Polat jasawıldın' attan tu'speıy turg'an xabar estildi, u'y iyesi asıg'ıp u'yden shıqtı (T.Q.).

b) Jumabay shananın' jibin iynine saldı, Ja'miyla asay menen shananın' artınan iyterip, ekewi shaqqan adım atıp ju'rip ketti (K.S.).

U'sh jay ga'pli qospa ga'ptin' kestesi:

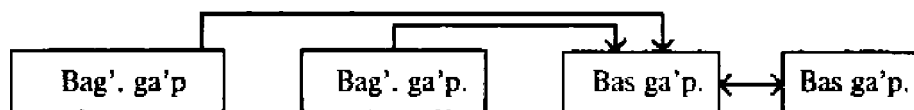

Bul aralas qospa ga'ptin' birinshisinde da'slepki jay ga'p bag'inın'qı ga'p, son'g'ı eki jay ga'p da'nekersiz qospa ga'p. Bundaytı bag'inın'qı ga'p o'zinen son'g'ı jay ga'p (bas ga'p) penen waqıtlıq ma'nide baylanıadı da, bas ga'p son'g'ı jay ga'p penen sebep ma'nisinde baylanıp da'nekersiz qospa ga'pti du'zedi, bag'inın'qı ha'm da'nekersiz qospa ga'ptin' aralasıwınan aralas qospa ga'p du'ziledi. Sonday-aq, ekinshi aralas qospa ga'ptin' bag'inın'qı ga'pi da'nekersiz qospa ga'ptin' ortasında kelip, o'zinen son'g'ı jay ga'p (bas ga'p) penen sın ma'nisinde baylanıadı, birinshi jay ga'p penen en' son'g'ı jay ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarınnı' bir waqıtta islengenligin bildiredi.

2. Aralas qospa ga'pler to'rt jay ga'pli bolıp du'zilip kelgende, bag'inıw jolı menen baylanısqa ga'p ekew, da'nekersiz baylanısqa ga'pler de

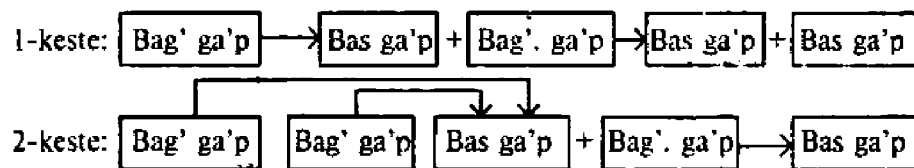
ekew yamasa onnan da ko'p bolip keliwi mu'mkin. Bunday birneshe jay ga'pli aralas qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'plerdin' orn ta'rtibi o'zleri g'a'rezli ga'pler menen ma'nilik qatnaslarina qaray jaylasadi: Gu'z ma'wsimi baslanip, da'ryanin' suwi tartil'gan son', ko'lge quyip turg'an o'zektin' sag'asi kesilip edi, baliq ko'lda atawlap qaldi (K.S.). Men de o'z polkamnan tu'sip juwinip kelemen degenshe, shay tayar bolip, joldaslarim ku'tip otir eken, to'rt ko'z tu'wel qir do'gerek shay ishiwge otirdiq (G.I.).

To'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi

3. Aralas qospa ga'pler bes jay ga'pli bolip kelgende de, bag'inin'qi qospa ga'p-da'nekersiz qospa ga'p, da'nekersiz qospa ga'p-bag'inin'qili qospa ga'p tu'rinde aralasip kele beredi: 1. Marttin' aqirinda Azov boylarinnan jilli samal esip, Donnun' shep jag'asindagi qumlar eki ku'nnin' ishinde tegislenip qaldi, bayrayında qar tig'ilip jatir'gan jarlar ha'm oylar ko'pship, saylar muzlardı jemirip jep shawqim menen sarqirap aqti, ju'rip bolmastay hal'ga tu'sti (M.Sh.). Men fashist penen ayqasip atirg'anda, qaptalimnan bir fashist kelip shanushqanda, sol bilegimnin' bulshiq etine tiyip jarali bolg'an ekenmen, fashist ekinshi ma'rtebe shanshayin dep atirg'anda, İvan jetip kelip ayqasip atir eken (M.D.).

Bes jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' kestesi:

Bul joqarında tallaw jasalg'an ko'p komponentli qospa ga'plerdin' ha'mmesi de bag'inin'qili qospa, ga'p penen da'nekersiz qospa ga'ptin' qatnasinan du'zilgen aralas qospa ga'pler.

Aralas qospa ga'pler dizbekli, bag'inin'qili ha'm da'nekersiz qospa

ga'plerdin' aralas baylanisidan du'zili p kelgende de, du'zilisi, onn ta'nibi ha'm ma'nileri jag'man ha'r tu'rli bolip keledi:

1. a) Aralas qospa ga'ptin' qurami dizbekli ha'm bag'inin'qili qospa ga'plerden du'zili p, u'sh jay ga'pli bolip kelgende, da'slepki jay ga'p bag'inin'qi, son'g'i jay ga'pleri dizbekli yaki da'nekersiz qospa ga'plerdin' qatnasindag'i aralas baylanista keledi: Egerde eki ta'reptin' birewi nemqurayli ot ısırsa, oshaq pisqiydi, al pisqig'an oshaqtin' tu'tini ko'zlerden jas shig'arwg'a sebepshi boladi (T.Q.). Eger onp jynaw jumasi 7-10 ku'n keshigip ketse, oraq sanı ha'm zu'ra'a't kemeyedi, o'nimlilikkin' ot-jemlik sapasi to'menleydi, yag'niy onın' quramindag'i belok 3,5,-4 protsentke, may 1,5 protsentke azayıp, al kleshatka 23-26 protsentke artadı (*E.Q.*);

b) u'sh jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' quramında bag'inin'qi ga'p da'nekersiz baylanisqan eki jay ga'ptin' ortasında keledi. Bunday jag'dayda ol o'zinen son'g'i bas ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanisadi, al da'slepki jay ga'p bag'inin'qi arqali bas ga'p (son'g'i jay ga'p penen) ma'nilik baylanisqa tu'sedi: 1. Maman biydin' ons patshasidan alg'an jarlig'i mende, ol jen'is penen kelse, aq ko'kiregin'di ashıp qayıp beremen. 2. Jigit so'zinin' dawamin ku'tti, Pirnazar bul u'nsizlikten sa'l-pa'l ug'ılun'qurap, ol qolaysizlaw so'yledi (B.B). Bo'dene ushıp barıp kempirdin' basına qonıptı, kempir uslayın degende, bo'dene pır etip ushıp ketipti (Q.x.e.).

Bunday du'zilistegi aralas qospa ga'plerdegi bag'inin'qi ga'pten basqa jay ga'plerdin' arasındag'i sintaksislik baylanis anıq bolmay, u'zili p turg'anlig'i bilinedi. Bulardın' arasındag'i ma'nilik baylanisti bag'inin'qi ga'p tutastiradi;

d) bunday u'sh jay ga'pli qospa ga'plerde bag'inin'qi ga'p aralas qospa ga'ptin' en' son'ında da keledi. Bul du'ziliste da'slepki eki jay ga'p o'z ara intonatsiya arqali baylanisıp , da'nekersiz qospa ga'pti, al son'g'i bag'inin'qi ga'p o'zinen buring'i jay ga'p penen o'ytkeni da'nekeri arqali baylanisıp bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi. Bul aralas qospa ga'pte da'nekersiz qospa ga'p te, bag'inin'qili ga'pte sebep ma'nilerinde baylanisıp, uliwma aralas qospa ga'ptin' mazmunı da sebep ma'nisin an'latadi.

Geyde u'sh jay ga'pli aralas qospa ga'pte dizbekli qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'ptin' ortasında keliwi de mu'mkin. Bul aralas qospa ga'p da'nekersiz qospa ga'p penen dizbekli qospa ga'ptin' qatnasidan du'ziledi: Suw az bolsa, tu'bektegi topiraqtin' u'stindegi qatlamı g'ana ızg'artanadi, al bul jag'dayda to'mengi qatlamdag'i tamirlar kesellenedi, gu'l jaqsi o'spey qaladi (*E.Q.*).

2. Aralas qospa ga'ptin' qurami to'rt jay ga'pli bolip kelgende de, olar

dizbekli, bag'inin'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' qatnasinan du'zilip. onin ta'rtibi ha'm ma'nilik jaqtan geypara o'zgesheliklerge iye boladi:

a) to'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' birinshisi bag'inin'qi, qalg'anlari da'nekersiz qospa ga'p yamasa dizbekli qospa a'plerdin' aralasiwında keledi: Tawlar din' ju'yi so'tilmegen menen, ol gu'n'rendi, aspattan tinbay epeleklegen qar ko'shkenlerdi ommalatip jollarin bo'gedi, bartiq japiraqlari tu'sip siptay bolg'an taw o'simlari qar suwirg'an du'beleyge shudamay bas iydi (T.Q.). Ha'p zamatta ku'shli samal esip, ko'kju'zindegi bulflardi aydap keti de, ku'n ashilip, jawin tin'di (A.A.). Geyde saqalina muz qatip, murtina qiraw qatqan ku'nleri de boldi, sonda da ol qoylardin' qasinda boldi (J.S.);

b) to'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' quramindagi bag'inin'qi ga'p dizbekli yaki da'nekersiz qospa ga'plerdin' arasinda da kele beredi: Bunday jaydayda bag'inin'qi ga'p o'zi qatnasli jay ga'p penen birge bag'inin'qili qospa ga'pti du'zedi: Geyde bizin' qasimizg'a nag'ashi sheshem kelip bir na'rselerdi toqip yamasa jiyek salip oturip siyqirli ertekler aytatug'in edi, al eger de nag'ashi atam qalag'a kete qoysa, Lyudmila bizikine keletug'in edi, bizler arqayin ha'zillesetug'in edik (M.G.). Sonda da ol dushpanina boy bermedi, dushpan qanshelli julqinip, mitug'in tartsa da, ol jibermedi (A.A.). Menin'she, Aydos baba xalqin o'zinen alg'a shig'armaqshi bolg'an, lekin Aydos babanin' teren', tiniq aqili xalqina boy bermey, ol ba'rsheni tu'ng'iyiqqa batirg'an, sol ushin da Aydos babani zamanlaslan satqin dese kerek (T.Q.).

3. Sonday-aq, bes ha'm alti jay ga'pli du'ziliste kelgen aralas qospa ga'plerdin' dizbekli, bag'inin'qili ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralasiw keliwi de tu'rdishe o'zgesheliklerge iye boladi.

Aralas qospa ga'ptin' quramında qospa ga'ptin' da'nekersiz, bag'inin'qili ha'm dizbekli tu'rleri toliq qatnasip kelgende, olar intonatsiyaliq jaqtan bag'indinwshi ha'm dizbeklewshi da'nekerdin' aralas baylanisinan du'ziledi de, aralas qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdin' sanı ko'beyip, bimeshe jay ga'pli du'ziliste keledi. Bunday jag'dayda aralas qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' qaysisinin' qaysi orında keletug'ını so'ylewshi ta'repinen bayanlanatug'in pikirdin' mazmuninin' izbe-izligine baylanishi bolip keledi: 1. Qanday da bir awır jag'day payda bolg'anday sezildi-o'ndiris jetkilikli pa't penen o'spedi, o'ytkeni materialliq jaqtan xoshemetlew ushin jetkilikli tu'rde qarji bo'lip shig'anilmadi, al qarji jetpedi, sol sebepli o'ndiris aqirın o'sti (*E.Q.*). 2. Ol shay iship otirg'anda, g'azi g'an'qildasa ya bolmasa tuye tawig'i lekildese, ha'tte esik bettegi tazisi kerilip-sozilip esnese, onda shayi qonadi, ha'mme bedeni ship-ship terleydi (O'.X.). Bul

misalg'a keltirilgen ga'ptin' birinshisinin' da'slepki eki jay ga'pi intonatsiya arqali baylanisip, da'nekersiz qospa ga'pti du'zedi, u'shinshi jay ga'p o'zinen aldın'g'ı jay ga'p penen o'ytkeni da'nekeri arqali baylanisip, onın' menen birge sebep bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zip kelgen, al besinshi jay ga'pte o'zinen son'g'ı altınshı jay ga'p penen sol sebepli da'nekeri arqali baylanisip, sebep bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zedi. Demek, bul aralas qospa ga'pte, bir da'nekersiz qospa ga'p eki bag'inın'qılı qospa ga'ptin' aralas baylanista keliwinen du'zilip ulıwma ga'ptin' ma'nisi sebeplik qatnasti bildiredi.

Bul aralas qospa ga'ptin' quramundag'ı da'slepki eki jay ga'p biraq da'nekeri arqali baylanisip, dizbekli qospa ga'pti du'zip kelgen, u'shinshi jay o'zinen buring'i jay ga'p penen sebebi da'nekeri arqali baylanisip, sebep bag'inın'qılı qospa ga'pti du'zedi, son'g'ı u'sh jay ga'p da'nekersiz intonatsiya arqali baylanisip, da'nekersiz qospa ga'pti du'zip kelgen. Bul ko'p jay ga'pli qospa ga'p dizbekli, bag'inın'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdi tolıq o'z quramuna qamtıp, aralas baylanistag'ı qospa g'pti du'zedi.

Demek, joqarıdag'ı tallaw jasawlardan belgili, aralas qospa ga'ptin' quramına dizbekli, bag'inın'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'pler kirip, o'zinin' quramın u'sh jay ga'pten 7-8 jay ga'pke deyin ken'eytip baratug'ın qospa ga'ptin' ko'p komponentli tu'rın du'zedi. Biraq tipolgiyası boyınsha qospa ga'ptin' u'z aldına bir tu'ri retinde qaralmaydı.

§60. Aralas qospa ga'ptin' irkilis belgileri

Qospa ga'ptin' qurılısında dizbekli, bag'inın'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'pler aralasıp kelip te bir pu'tin kommunikativlik xızmet atqaradı. Bunday aralas qospa ga'ptin' qurılısın du'zgen jay ga'pler intonatsiya ha'm da'nekerler aralas keliwi arqali baylanisadı. Bulardıń quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshları betlik ha'm betlik emes feyilden boladı. Aralas qospa ga'pler de ko'p komponentli qospa ga'plerdin' quramına kiredi.

Aralas qospa ga'plerge de ulıwma qospa ga'plerge qatnash, irkilis belgileri qoyladı:

1. Aralas qospa ga'p bag'inın'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'plerdin' aralasıp keliwinen du'zilgen bolsa, jay ga'plerdin' araları u'tir arqalı bo'linip jazıladı: Sheshesi atlanıp ketkennen keyin, Ayparsha u'yg'e keli p edi, tu'si qup-quw bolıp ketken eken (G.İ.). Qodiren' ga'pler tewsilme yaq, dalada Polat jasawıdın' attan tu'spey turg'anı xabar etildi, u'y iyesi asig'ip u'yden shıqtı (T.Q.). Qis jaqınlap qalg'anlıqtan, atızlarda ko'geri p turg'an heshna'rse joq, ayırımlarında da'ste-da'ste bolıp jatırg'an ju'weri shin'girikleri, qırmanlarda tan saban, ju'werinin' qawıqlan ko'rinedi (A.A.).

2. Aralas qospa ga'ptin' da'nekersiz baylanisqan jay ga'plerinin' ma'nileri ha'r tu'rli bolip kelgende, olardin' arasi noqatli u'tir arqali bo'linedi de, al bag'inin'qili qospa ga'p u'tir arqali bo'linip jaziladi: Ruzmet ku'lip jiberdi, ol dostinin' o'jetligin, bir so'zligin jaqsi biletug'in edi, sol ushin onin' rayin jiqpadi. (J.Sh.). Egin-tegin jynalg'ali, Amanliq Jan'akentke ko'p qatnaytug'in edi, ol hayalının' awirg'anlig'i ushin no'kerlerdin' izinen aziq aparip, ko'binese qonbaytug'in edi (T.Q.). Eger Qudaybergen ha'kim Shomanaydi satpaqshi bolsa, qan to'kpey jen'is joq, er ju'rekli qaraqalpaqlar shug'in'lar bu'gin maydang'a! (J.Sap.).

3. Aralas qospa ga'ptin' da'nekersiz baylanisqan jay ga'pleri sebep ma'nili bolip kelgende, eki jay ga'ptin' arasi sızıqsha arqali bo'linip jaziladi da, basqaları u'tir arqali bo'linedi: Qanday da bir awır jag'day payda bolg'anday sezildi—o'ndiris jetkilikli pa't penen o'spedi, o'ykeni materialliq jaqtan xoshemetlew ushin jetkilikli tu'rde qarji bo'lip shug'arilmadi, al qarji jetpedi, sol sebepli o'ndiris aqırın o'sti («Erkin Qaraqalpaqstan»). Jekke-siyrek bolsa da ushırasıp turatug'in, jazda bul a'tiraplarda bolatug'in an'lar endi joq, quslar jilli jaqlarg'a ushıp, tushqanlar inlerine tig'ilip, ja'ne birparalanı qıslaw ushin qumli jerlerge qaray jilisip ketken (Sh.A.).

4. Aralas qospa ga'plerdin' quramındag'i jay ga'pler da'nekersiz qospa ga'p, dizbekli ha'm bag'inin'qili qospa ga'plerdin' da'nekerli baylanısında kelgende de, u'tir arqali bo'linip jaziladi. U'tir -da/-de da'nekerinen keyin, basqa da'nekerlerden aldın qoyiladi: Ha'p zamatta ku'shli samal esip, ko'k ju'zindegi bultlardı aydap ketti de, ku'n ashılıp, jawın tın'dı. Suw az bolsa tu'bektegi japıraqtın' u'stingi qatlarnı g'ana ızg'arlanadı, al bul jag'dayda to'mengi qatlamdag'i tamurlar kesellenedi, gu'l jaqsi o'spey qaladı (A.A').

Sha'rtli qisqartmalar

- A. A'. — Abat A'liev.
A. B. — Asan Begimov.
A. Bek. — Aytbay Bekimbetov.
A. G. — Arkadiy Gaydar.
A. z. x. e. — Aziya xalqi erterleri.
A. Q. — Abdulla Qahhar.
A. O. — Aman Orazov.
A. P. — Aleksandr Sergeevish Pushkin.
As. M. — Askad Muxtar.
A'. A. — A'bdimurat Atajanov.
A'. Q. — A'bdibek Qarlibayev.
A'. P. — A'bdisayit Paxratdinov.
A'. T. — A'denbay Ta'jmuratov.
A'. Sh. — A'met Shamuratov.
A'. Ya. — A'dil Yakubov.
B. B. — Bazargu'l Bekniyazova.
B. P. — Baris Polevoy.
V. B. — Valentin Boshin.
V. K. — V. Kataev.
G. I. — Genjemurat Izimbetov.
G'. S. — G'alim Seytnazarov.
D. A. — Dek Lan.
E. Q. — «Erkin Qaraqalpaqstan».
J. A. — Jolmurza Aymurzaev.
J. M. — Jubatxan Muratbayev.
J. Sap. — Jan'abay Saparov.
J. S. — Joldas Seytnazarov.
«J». — «Jetkinshek».
J. Sh. — Jumaniyaz Sharipov.
I. Q. — Ismayil Qurbanbayev.
I. Yu. — Ibrayim Yusupov.
K. M. — Kamal Ma'mbetov.
K. S. — Karamatdin Sultanov.
Q. A. — Qallı Ayimbetov.
Q. D. — Qarmis Dosanov.
Q. E. — Qarabay Ermanov.
Q. J. — Qa'liy Jumaniyazov.
L. K. — Levodov Kumash.
Lev. T. — Lev. Tolstoy.
M. G. — Maksim Gorkiy.
M. D. — Mirzag'aliy Da'ribayev.
M. Q. — Ma'tiyaqub Qosjanov.
M. Sh. — Mixail Sholoxov.
N. D. — Najim Dawqaracv.
N. B. — N. A. Baskakov.
N. G. — Nikolay Gogol.
N. N. — N. Nosov.
N. O. — Nikolay Ostrovskiy.
N. S. — Nazir Saparov.
O. A. — Orazbay Abduraxmanov.
O. B. — Orazq Bekbawlov.
O'. A. — O'tegen Ayjanov.
O'. X. — O'serbay Xojaniyazov.
S. A. — Saparbay Bahslanov.
S. B. — Sangu'l Bahadirova.
S. S. — S. Saliev.
S. K. — Suyun Kapaev.
S. Sm. — S. Smimov.
S. X. — Sapar Xojaniyazov.
T. J. — Tilewbergen Jumamuratov.
T. Q. — To'lepbergen Kayipbergenov.
T. M. — To'lepbergen Ma'tmuratov.
T. N. — Turdumurat Najimov.
T. S. — Ta'jetdin Seytjanov.
U. P. — Uzaqbay Pirjanov.
X. S. — Xojabek Seytov.
Sh. A. — Shung'is Aytmatov.
Sh. R. — Sharap Rashidov.
Sh. S. — Shawdurbay Seytov.

KİRİSİV	3
I bap. QOSPA GA'PTİN' GEYPARA TEORİYALIQ MA'SEELERİ	5
§1. Qospa ga'p haqqında tu'sinik	5
§2. Qospa ga'ptin' klassifikatsiyalanıw printsipleri	6
Qospa ga'p ha'm onun' jay ga'plerge qatnası	12
§3. Ko'p predikatlı jay ga'pler ha'm onun' qospa ga'pke qatnası	12
§4. Feyil toplamlı ga'pler ha'm onun' qospa ga'pke qatnası	18
§5. Ko'p predikatlı jay ga'pler menen qospa ga'plerdin'	24
bir-birine o'tiw, rawajlanıw qubılısları	24
II bap. DİZBEKLİ QOSPA GA'PLER	29
§6. Dizbekli qospa ga'p tuwraı tu'sinik	29
Dizbekli qospa ga'plerdin' du'zilislik-semantikalıq tu'leri	31
§7. Biriktiriwshi dizbekli qospa ga'p	31
§8. Qarsılas dizbekli qospa ga'p	33
§9. Salıstırmalı dizbekli qospa ga'p	36
§10. Awasıpalı dizbekli qospa ga'p	37
§11. Gezekles dizbekli qospa ga'p	39
§12. Ayırıw dizbekli qospa ga'p	39
Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rleri	40
§13. Ashıq du'zilisli dizbekli qospa ga'p	41
§14. Jabıq du'zilisli dizbekli qospa ga'p	43
III bap. BAG'ININ'QILI QOSPA GA'P	45
§15. Bag'ının'qılı qospa ga'p haqqında tu'sinik	45
§16. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' tu'rkiy	46
tillerinde izertleniwi	46
§17. Da'slopkı komponentinin' bayanlawıshı betlik feyilden bolg'an	52
bag'ının'qılı qospa ga'pler ha'm onun' da'nekersiz qospa ga'pke qatnası	52
§18. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshi qurallar	59
§19. Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'pler	61
1. Hal feyil forması arqalı baylanısw	62
2. Kelbetlik feyil forması arqalı baylanısw	62
3. Ha'reket atı formaları arqalı baylanısw	63
4. Bettik feyil formaları arqalı baylanısw	63
§20. Da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'pler	63
1. Bag'ındırıwshi da'nekerler arqalı baylanısw	65
2. Sintaksislik janapaylar arqalı baylanısw	66
3. Baylanıstırıwshi so'zler arqalı baylanısw	67
4. Qatnaslıq so'zler arqalı baylanısw	67
§21. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri	68
§22. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliw usulına qaray bo'liniwi	74
§23. Sintetikalıq bag'ının'qılı qospa ga'pler	79
1. Bayanlawıshı hal feyil formaları arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qılı ga'pler	79
2. Bayanlawıshı kelbetlik feyil formaları arqalı du'zilgen sintetikalıq	80
bag'ının'qılı ga'p	80
3. Bayanlawıshı tirkewishlerdin' dizbekdesiwi	81
arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qılı ga'p	81
4. Bayanlawıshı ha'reket atı feyil formaları arqalı	83
du'zilgen sintetikalıq bag'ının'qılı ga'p	83

5. Bayanlawishu sha'rt meyil forması arqalı du'zilgen sintetikalıq bag'inın'qı ga'p	84
6. Bayanlawishu buyuq, tilek ha'm anıqlıq meyil formalarınan du'zilgen sintetikalıq bag'inın'qı ga'p	85
24. Analitikalıq bag'inın'qılı qospa ga'p	86
1. Da'nekerli bag'inın'qılı qospa ga'p	86
2. Qatnaslıq bag'inın'qılı qospa ga'p	87
IV bap. BAG'ININ'QILI QOSPA GA'PTIN' FUNKTSİONAL-SEMANTİKALIQ TU'RRLERİ	89
§25. Uluwma tu'sinik	89
§26. Bastawish bag'inın'qılı qospa ga'p	91
§27. Bayanlawish bag'inın'qılı qospa ga'p	93
§28. Toliqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p	94
§29. Anıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'p	96
§30. Pısıqlawish bag'inın'qılı qospa ga'pler	97
§31. Waqıt bag'inın'qılı qospa ga'p	99
§32. Orın bag'inın'qılı qospa ga'p	105
§33. Sın bag'inın'qılı qospa ga'p	108
§34. Salıstırmalı bag'inın'qılı qospa ga'p	110
§35. Mug'dar-da'reje bag'inın'qılı qospa ga'p	114
§36. Sebep bag'inın'qılı qospa ga'p	116
§37. Na'tiyje bag'inın'qılı qospa ga'p	121
§38. Maqset bag'inın'qılı qospa ga'p	124
§39. Sha'rt bag'inın'qılı qospa ga'p	127
§40. Qarsılas bag'inın'qılı qospa ga'p	133
Ko'p bag'inın'qılı qospa ga'p	137
§41. Ten' bag'inın'qılı qospa ga'p	137
§42. İzbe-iz bag'inın'qılı qospa ga'p	139
V bap. DA'NEKERSİZ QOSPA GA'P	141
§43. Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rkiy tillerinde izertleniwi	141
§44. Da'slepki komponentinin bayanlawishu -p formalı hal feyil ha'm —sa formalı sha'rt meyilden bolgan da'nekersiz qospa ga'p ha'm onın bag'inın'qılı qospa ga'pke qatnası	145
§45. Da'nekersiz qospa ga'ptin jay ga'plerin bayanlawishu qurallar	150
§46. Da'nekersiz qospa ga'ptin' struktura-semantikalıq tu'rleri	153
§47. Birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler	154
§48. Mezgilis qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	154
§49. Qarsılas qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	155
§50. Salıstırmalı qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	156
§51. Birgelkisiz quramlı da'nekersiz qospa ga'pler	157
§52. Sebep-na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	157
§53. Na'tiyje qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	158
§54. Tu'sindirmeli qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	158
§55. Sha'rtlik qatnaslı da'nekersiz qospa ga'p	159
§56. Ashıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'p	160
§57. Jabıq du'zilisli da'nekersiz qospa ga'p	161
§58. Da'nekersiz qospa ga'ptin' irkilis belgileri	162
Aralas qospa ga'pler	166
§ 59. Aralas qospa ga'p ha'm onın' quramu tuwralı tu'sinik	166
§ 60. Aralas qospa ga'ptin' irkilis belgileri	171
Sha'rtli qısartıwlar	173

MA'DENBAY DA'WLETOV., DA'RIGU'L SEYDULLAEVA

HA'ZIRGI QARAQALPAQ
TILINDE
QOSPA GA'PLER

Qaraqalpaq tilinde
«Qaraqalpaqstan» baspası
No'kis—2010

Bas redaktor
Redaktorı
Xudojnigi

Rashid Abbazov
Gu'listan Pirmazarova
Azamat Jarimbetov

Teriwge berilgen waqtı 18.06.2010. Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı
13.09.2010. Qag'az formatı 60x84¹/₁₆. Ofset usılında basıldı.
Gamiturası—«Times». Ko'lemi 11,0, b/t, Ja'mi 1000 nusqada.
Bahası sha'rtname boyınsha. Buyırtpa №

ООО «GEO FAN POLIGRAF» bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: 100170, Toshkent, I. Mo'minov ko'chasi, 13-uy.